

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Пам'ять про Другу світову війну в
міських просторах України (1943 - 2022 рр.)»

Виконав: студент VI курсу
денної форми навчання напрям
підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Чегринець Святослав Віталійович

Керівник: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.
Захарченко Євген Юрійович

Харків – 2024

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія проблеми, джерела і методологія дослідження.....	7
Розділ 2. Репрезентація пам'яті про Другу світову війну у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі у 1943-2022 рр.....	30
Розділ 3. Репрезентація пам'яті про Другу світову війну у Львові, Ужгороді та Чернівцях у 1944-2022 рр.....	61
Висновок.....	89
Список джерел та літератури.....	92
Додатки.....	98

Вступ

Актуальність: Друга світова війна займає центральне місце у політиці пам'яті України, починаючи з 1960-х рр. Основна частина «місць пам'яті» у більшості міст України присвячено саме цій війні. Це робить її війною-образом, який може робити внесок у формування ідентичності їх жителів та політичну свідомість суспільства. В той же час, дослідження особливостей політики пам'яті про Другу світову війну серед міст Західної України (Львів, Ужгород, Чернівці) та порівняння їх з містами Півдня та Сходу України (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса) дозволить встановити як це вплинуло на регіональний контраст ідентичностей Заходу та Сходу України, їхні конфлікти/співпрацю та як це змінювалося з часом. Це дозволить додатково визначити як ця регіональна ідентичність могла проявитися під час виборів, подій Майдану 2014 р., та російської агресії 2014 і 2022 р.

Вищезгадані міста є регіональними центрами влади й управління, а також місцями концентрації інтелектуальних та матеріальних ресурсів регіонів. Тобто вони є «регіональними столицями», які створюють конкуренцію Києву за владу в регіоні. Львів є регіональною столицею на Прикарпатті, Ужгород на Закарпатті, Чернівці на Буковині, Харків на Слобожанщині, Донецьк на Донбасі, Дніпро та Запоріжжя у своїх регіонах та Одеса на Півдні України. Будучи ключовими містами Заходу та Південного Сходу України вони задають політичний та ідеологічний тренд у своїх регіонах, що може утворювати їх регіональну ідентичність. Протягом десятиліть міські еліти цих міст створювали власні ментально-культурні матриці, у тому числі, пов'язані з Другою світовою війною. Формуванню місцевої ідентичності та історичної пам'яті можуть сприяти локальні «місця пам'яті», пов'язані з подіями та учасниками Другої світової війни.

Історіографія з приводу політики пам'яті є досить широкою. Однак, порівняння, яке би продемонструвало спільні та відмінні багатовимірної

меморіалізації у містах різних регіонів України проведено майже не було. Таким чином компаративний аналіз комеморативних практик та меморіалізації подій Другої світової війни у зазначених містах України залишається актуальною історіографічною проблемою.

Об'єкт дослідження: пам'ять у Львові, Ужгороді, Чернівцях, Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі.

Предмет: пам'ятники, меморіали, пам'ятні дошки, та об'єкти топоніміки.

Хронологічні межі: 1943 – 2022 рр. Верхня хронологічна межа обумовлена тим, що Львів, Ужгород, Чернівці, Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса були звільнені у 1943-1944 рр. від окупації і саме з цього моменту почала формуватися пам'ять про Другу світову, а нижня хронологічна межа (2022) – тим, що це рік широкомасштабного вторгнення Росії, коли пам'ять про війну зазнала докорінних змін.

Територіальні межі: території міських просторів Львова, Ужгорода, Чернівців, Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.

Мета: Дослідити механізми репрезентації пам'яті про Другу світову війну у Львові, Ужгороді, Чернівцях, Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі протягом 1943-2024 рр., як вони змінювалися з часом та встановити специфіку регіональної ідентичності міст і її трансформація протягом часу. Основна гіпотеза даного дослідження полягає в тому, що відмінність у репрезентації пам'яті про Другу світову у вищезгаданих містах Заходу та Сходу України стала одним з факторів їхньої регіональної відмінності в ідентичності та як з часом вона змінювалася через зміну самої політики пам'яті.

Завдання:

1. Сформувати каталог про пам'ятники, меморіали, пам'ятні дошки та об'єкти топоніміки, пов'язані з подіями Другої світової війни.

2. З'ясувати особливості політики пам'яті та наративи війни, у відповідності до яких вона проводилася.

3. Встановити співвідношення різноманітних образів, таких як етнічне походження, військовий та соціальний склад постатей, використаних у комеморативних практиках протягом 1943-2022 рр.

4. Визначити регіональні відмінності між містами Заходу та Південного Сходу, як вони трансформувалися з часом.

Новизна: в роботі зроблено компаративний аналіз «місць пам'яті», серед міст двох різних регіонів, а саме міст Західної України (Львова, Ужгорода, Чернівців) та Південної та Східної України (Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси). Проведено порівняння «місць пам'яті», у регіонах із переважанням виразниками радянської та української націоналістично пам'яті про Другу світову війну, як вони змінюються з часом, співіснують та конкурують. Це дає змогу зрозуміти потенційний детермінуючий вплив «місць пам'яті» на регіональну специфіку в ідентичностях жителів міст та як це проявилось у регіональній ідентичності жителів цих міст та під час різних військово-політичних подій.

Значення: Дослідження дає можливість зрозуміти особливість багатьох моментів політики пам'яті та репрезентації радянської та української націоналістичної пам'яті про Другу світову війну (політика пам'яті на різних етапах, комеморативні практики, війни пам'яті та ін.) у містах різних регіонів України, а саме у Львові, Ужгороді та Чернівцях і порівняти їх з даними дослідження про Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одесу, визначивши їхню схожість та відмінність. Також це дає змогу зрозуміти потенційний детермінуючий вплив «місць пам'яті» на регіональну специфіку в ідентичностях жителів, як це об'єднувало та роз'єднувало Захід та Схід України та яким чином це проявилось під час політичних подій в Україні, таких як російське вторгнення 2014 та 2022 рр.

Дослідження дає змогу у подальшому проводити компаративний аналіз з іншими регіонами України, відповідно до memory studies, і встановити регіональні особливості колективної та історичної пам'яті, «конфлікти пам'ятей» навколо конкретних постатей і подій на мікрорівні, аналізувати

практики пригадування і забуття. Вищезазначене дослідження актуальне в контексті дослідження української нації, трансформації та конструювання її ідентичності. Окрім академічних співробітників це актуально для політичних та громадських діячів, у контексті деколонізації «місць пам'яті» в Україні, конструюванні єдиного та стандартизованого українського наративу про Другу світову війну, формування нової української нації та подолання її регіональних суперечностей.

Апробація дослідження: за матеріалами дослідження було зроблено доповідь на 41-й Міжнародній краєзнавчій конференції «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодні (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)» у 2023 р., 77-й Міжнародній конференції Каразінські читання у 2024 р. та 6-й Міжнародній науковій конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024: історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни» у 2024 р. Тези виступів було опубліковано у збірниках конференції. Разом з цим, було взято участь у в 1-му турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт у 2024 р. та зайнято призове 3-тє місце.

Структура роботи: Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку джерел і літератури та додатків. Перший розділ висвітлює історіографію проблеми, джерельну основу та методологію і методи дослідження. У другому розділі виокремлено періоди та регіональну особливість політики пам'яті у містах Півдня та Сходу України (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса) та встановлено співвідношення військових, етнічних та інших образів у цих містах. Теж саме зроблено у третьому розділі, однак у відношенні міст Західної України (Львів, Ужгород та Чернівці). Додатки представлені каталогами (списками) про «місця пам'яті» та діаграмами із відсотковим співвідношенням образів.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Українська історіографія студій пам'яті, що присвячена політиці пам'яті загалом та Другої світової війни зокрема представлена лише одним процесом, що триває з 1990-х рр. З одного боку це пов'язано з розпадом СРСР та супроводжуючою його демократизацією суспільства і свободою від ідеологічного контролю, з іншого – зростанням інтересу до табуйованих тем історії, зокрема складниками Другої світової війни та запиту суспільства на нові трактування минулого. У цей же час стали доступними нові джерела та архіви, співпраця з іноземними істориками та використання теоретико-методологічних підходів західних наукових шкіл стали можливими. Описуючи політику пам'яті українські історики зверталися до методології та робіт західних фахівців студії пам'яті (в англійській літературі – *memory studies*), таких як Моріс Хальбвакс, Пол Коннертон, П'єр Нора, Аляйда Ассман та ін¹.

Українська історіографія представлена групою дослідників у сфері політики пам'яті як напрям дослідженням. Центральна складова цієї історіографії це відзначення проблем політики пам'яті в Україні, розгляд конфліктних та суперечливих тем історії які присутні або відсутні в цій політиці та аналіз проблем ідентичності України, її розколу та інші проблеми. Сюди ж входить проведення періодизації політики пам'яті, «війни пам'яті» та ін. Вихід подібних праць нерідко пов'язаний з політичними подіями в Україні, які сприяють трансформації політики пам'яті, такі як зміни президентів, російське вторгнення і декомунізація та ін.

¹ Киридон А. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130810/11-Kyrydon.pdf?sequence=1> (дата звернення 18.03.2024)

Серед дослідників політики пам'яті України у загальних рисах можна відзначити таких як В.Бабка¹ та Л.Зашкільняк². Перший розглядає становлення колективної пам'яті відповідно до різноманітних теорій та подальше становлення і еволюцію її в політичну пам'ять, другий – про мінливий характер історичної пам'яті в Україні та її важливості як інструменту легітимізації окремих груп та цілих народів. Схожа робота є у Г.Касьянова, де у загальних рисах висвітлено історичну пам'ять і політику та їхній український вимір³. Проблеми деколонізації/декомунізації висвітили історики Ю.Шаповал⁴ та А.Киридон⁵. Вони провели періодизацію політики пам'яті в Україні, як вона еволюціонувала у 1990-х, 2000-х рр. а Ю.Шаповал також дослідив «війни пам'ятей», що відбувалися в Україні з 2014 р. Схожу роботу провела С.Набок, розглянувши як за різних президентів України змінювалася політика пам'яті⁶. Науковиця Т.Пастушенко відзначила вплив російської агресії на політику пам'яті в Україні⁷.

Вчені Н. Івчик та П. Долганов розглядають «війни пам'ятей» та можливі шляхи їх подолання. Автори зазначили, що одним з найбільш дієвих способів вирішення просторових конфліктів буде врахування якомога більшої кількості інтересів соціальних груп⁸. Історик Я. Грицак досліджував проблеми української ідентичності, що пов'язані політикою пам'яті,

¹ Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у переході суспільства URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 18.03.2024)

² Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Istorychna_pamiat_i_sotsialni_funktsii_istorii_u_suchasnomu_svit_i.pdf? (дата звернення 18.03.2024)

³ Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2016_2_8 (дата звернення 18.03.2024)

⁴ Шаповал Ю. Антикризовий ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 18.03.2024)

⁵ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991-2015). URL : http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Ues_2015_15_24 (дата звернення 18.03.2024)

⁶ Набок С. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. URL https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_obrazy.pdf (дата звернення 18.03.2024)

⁷ Пастушенко Т.В. Російська агресія проти України та Друга світова війна: нові інтерпретації в політиці, пам'яті та науковій дискусії // Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній, 2015. С. 297-301.

⁸ Івчик Н. Долганов П. Ексклюзивні наративи, конфлікти пам'ятей і примирення: роздуми про конференцію у Рівному. Україна Модерна. URL: <https://uamoderna.com/event/conf-memories-rivne>

розглядаючи різноманітні теми минулого, такі як Голокост, Голодомор та ін¹. Політику пам'яті радянського періоду дослідив С. Єкельчик, зокрема про створення та взяття на облік українських історичних пам'яток, де переважно були пам'ятки пов'язані з Другою світовою війною². Істрикиня І.Склокіна розглянула політику пам'яті за часів СРСР у відношенні до інвалідів, військовополонених, жертв концтаборів та гетто³.

Загальні проблеми політики пам'яті держави відзначив науковець Д.Веденєєв. Він вивчав загальні аспекти політики пам'яті в Україні, а саме, що держава не бере участь у єдиному повноцінному формуванні політики пам'яті, в результаті є проблема проведення в країні демонізації української історії, що тоталітарні нарративи історії все ще функціонують і що українське минуле трактують різні групи на власний манер, між якими є «війни». Звідси автор підводить підсумок, що українська ідентичність розколота, існує ворожнеча громадських сил та політичних організацій та існують політично заангажовані оцінки важливих подій української історії, що ускладнює діалог між певними суспільними, національними групами.⁴

Окрім історіографії про політику пам'яті в Україні у загальних рисах можна виділити ще одну групу робіт, які присвячені саме Другій світовій війні у цій політиці. Головна її складова, це приділення основної уваги нарративам війни в Україні, які, не лише взаємовиключають один одного, але і створюють розкол української ідентичності та нації. В той же час, дослідники з цієї групи робіт відзначають проблематичні аспекти війни як політика пам'яті про Голокост, ОУН УПА та ін. Разом з цим, відзначені зовнішні та внутрішні чинники, які визначають пам'ять про війну та актори, які сприяють репрезентації образів Другої світової війни.

¹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyi_lad.pdf (дата звернення 19.03.2024)

² Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yekelchik_Serhii/Imperiia_pamiati.pdf? (дата звернення 19.03.2024)

³ Склокіна І. Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей. <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-iiararkhichnu-strukturu-suspilstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html> (дата звернення 19.03.2024)

⁴ Веденєєв Д. Культурно-інформаційний вплив сучасного світу та історична свідомість української політичної нації. URL : <https://journals.urau.ua/visnyknakkim/article/view/138449/135370> (дата звернення 19.03.2024)

Дослідник В. Гриневич у своїх роботах звертався до політики пам'яті про Другу світову війну в Україні. Розглядаючи проблеми Другої світової війни, він наголошує на тому, що ця війна як явище посідає особливе місце в пам'яті, з нею пов'язуються як максимально трагічні, так і героїчні сторінки. В. Гриневич проаналізував моделі пам'яті про війну (домінування в першу чергу таких наративів як радянський та східно-європейський, тобто україноцентричний), виокремлював українську специфіку та різні типи українських ідентичностей. Другу світову війну автор описав як «конкуруючу» та «роз'єднуючу», в контексті того, що в Україні немає повноцінного загальнодержавного наративу цієї війни в політиці пам'яті, а замість неї кілька конкуруючих варіантів її трактувань¹.

Вчений Н. Довганик у своїх наукових доробках щодо політики пам'яті про Другу світову війну і її вплив на формування української нації зауважує, що більшість основоположних питань щодо Другої світової війни в українському суспільстві є діаметрально протилежними². Комеморативні практики як складову історичної пам'яті про Другу світову війну висвітлює І.Ковальська-Павленко. Авторка зазначає про існування «незручних» історичних фактів, що залишаються не актуалізованими в українській історичній пам'яті. Також дослідниця визначила як в Україні протягом десятиліть трансформувалась практики вшанування солдатів та як радянська влада створювала «стандарти» вшанування загиблих. Разом з цим, досліджено яку роль відводиться пам'ятникам Другої світової війни у вшануванні минулого³.

¹ Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні : у пошуках ідентичності та консолідації URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/grynevych_polityka.pdf (дата звернення 20.03.2024)

² Довганик Н. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. URL : <https://babynyar.org/ua/library/collection/46/3446> (дата звернення 20.03.2024)

³ Ковальська-Павленко І. Мілітарні комеморативні практики як склад історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. URL <https://grani-print.dp.ua/index.php/pphu/article/view/322/254> (дата звернення 20.03.2024)

Пам'ять про Голокост дослідили В. Каркач¹ та А. Подольський². Ці історики відзначили, що в Україні пам'ять про геноцид євреїв не набула розвитку з часів СРСР та досі залишається маргінальною темою. Аналогічну думку має історик М. Тяглий, з приводу Параїмосу (геноциду ромів) у політиці пам'яті України³. Тематику пам'яті про польських жертв «Харківської Катині», вбитих у 1940 р. розглянули науковці В. Снігер'єв⁴, Н. Бурулгай⁵ та І.Ведмідь⁶. Вони приділили увагу полько-російські «війни пам'ятей», як це стосувалося України та яким був контекст встановлення Польщею пам'ятників розстріляних поляків в Україні. Проблеми депортації менонітів у 1941 р. та створення ними власних «місць пам'яті» дослідили В.Белікова та Н.Зацепіна⁷. Трагедію «Студбатівців» та спроби їх меморіалізації дослідила І. Гуматенко⁸. Образи ОУН та УПА в політиці пам'яті України дослідили О. Попович⁹. Вчена Я.Приймаченко відзначила конфлікти з приводу як УПА та Голокосту в політиці пам'яті¹⁰, так і загалом¹¹.

¹ Каркач В. Пам'ять про Голокост як основа толерантного суспільства : освітній аспект. URL : <https://pl.uu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%A2%D0%9E%D0%9C-1.pdf#page=245> (дата звернення 21.03.2024)

² Подольський А. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан. URL : https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/podolskyi_pamiat.pdf (дата звернення 21.03.2024)

³ Тяглий М. Картографування геноциду ромів України (1941-1944) та пам'ять про це. URL: https://www.academia.edu/download/66939653/Tyaglyy_Mapping_Romani_Genocide_in_Ukraine.pdf (дата звернення 21.03.2024)

⁴ Снігер'єв В. Відгомін Катинської трагедії: Старобелзький табір. URL : http://eprints.zu.edu.ua/3060/1/Snegirow_W.W..pdf (дата звернення 21.03.2024)

⁵ Бугулай Н. Польско-російські відносини на початку XXI століття URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/378/357> (дата звернення 21.03.2024)

⁶ Ведмідь І. Інтерпретації II світової війни як дестабілізуючий фактор сучасних російсько-польських відносин : політичне протистояння чи конфлікт національних ідентичностей? URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12242202.pdf#page=394> (дата звернення 21.03.2024)

⁷ Белікова В., Зацепіна Н. Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/1959/1/Byelikova_Zatsepina_Mennonite_villages.pdf

⁸ Гуматенко І. Харківський студбат в роки Великої Вітчизняної війни : збереження пам'яті. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1576/1/%D0%93%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (дата звернення 21.03.2024)

⁹ Попович О. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005-2014). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popovych_Oleksii/OUN_i_UPA_v_politytsi_pamiaty_ta_svidomosti_naselennia_Ukrainy_20052014.pdf? (дата звернення 21.03.2024)

¹⁰ Яна Приймаченко. ОУН-УПА vs Голокост: «війна пам'яті» в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання. URL: https://babynyar.org/storage/library/digital-articles/3e/8b/120S0027_file.pdf (дата звернення 21.03.2024)

¹¹ Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 24.07.2024)

Серед іноземних дослідників можна відзначити Джулі Федор, яка писала про політику пам'яті з приводу Другої світової війни у Білорусі, Росії та Україні¹. Владислав Белаусау зробив схоже дослідження з приводу Польщі, України та Росії, порівнявши їх спільні та відмінні риси². Джортан Брунштенд³ та Девід Хоффман⁴ описали політику пам'яті СРСР з приводу війни 1939-1945-х рр. Частково про це відзначав і Тімоті Снайдер⁵. Разом, з цим треба відзначити Медісон Павію-Логан, яка писала про репрезентацію жіночих образів Другої світової в СРСР, у тому числі серед меморіалів⁶. Схоже дослідження має Анджела Бадоре, де надана характеристика гендерних образів країн-учасниць Другої світової війни⁷. Про дитячі образи війни СРСР писала Ольга Кучеренко (американська історикиня)⁸. Анна Романова (фінська дослідниця) схарактеризувала «війни пам'яті» Другої світової війни в Україні⁹. Про політику пам'яті Катинської трагедії та

¹ Julie Fedor. War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus. URL: https://www.researchgate.net/publication/321577873_War_and_Memory_in_Russia_Ukraine_and_Belarus (дата звернення 21.03.2024)

² Uladzislau Belavusau. Memory Laws and Memory Wars in Poland, Russia and Ukraine. URL: https://kar.kent.ac.uk/88586/1/Memory_Laws_and_Memory_Wars_in_Poland_Ru.pdf (дата звернення 02.03.2024)

³ Jonathan Brunstedt. The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR. URL: https://www.researchgate.net/publication/377545168_Jonathan_Brunstedt_The_Soviet_Myth_of_World_War_II_Patriotic_Memory_and_the_Russian_Question_in_the_USSR_Cambridge_Cambridge_University_Press_2021 (дата звернення 02.03.2024)

⁴ David L. Hoffmann. The Memory of the Second World War in Soviet and Post-Soviet Russia. URL: <https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10.4324/9781003144915&type=googlepdf> (дата звернення 21.03.2024)

⁵ Timothy Snyder. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America URL: [http://cd.bos.rs/online-citanka-novilideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom\(2018\).pdf](http://cd.bos.rs/online-citanka-novilideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom(2018).pdf) (дата звернення 21.03.2024)

⁶ Pavia-Logan, Madison. The Motherland Calls: The Portrayal of Women in War. Posters During the Great Patriotic War, 1941-1945. URL: <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/0p0968590> (дата звернення 21.03.2024)

⁷ Angela A. Badore. Gender of a Nation: Pr Gender of a Nation: Propaganda in in World War II and the A ar II and the Atomic Age. URL: https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1287&context=student_scholarship&httpsredir=1&referer= (дата звернення 09.03.2024)

⁸ Olga Kucherenko, Little Soldiers. How Soviet Children Went to War. URL: https://www.researchgate.net/publication/289650344_Little_Soldiers_How_Soviet_Children_Went_to_War_1941-1945 (дата звернення 09.03.2024)

⁹ Anna Romanov. Ukraine's memory war - the order of discourse in Ukrainian memory politics about the WW2. URL: <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/80325/URN%3ANBN%3Afi%3Ajuu-202203242024.pdf?sequence=1> (дата звернення 22.03.2024)

польських жертв Другої світової війни писав дослідник Гюдзе Туран¹, а Голокост – Сюзанна Еванс².

Ще однією групою в історіографії необхідно виділити регіональні дослідження політики пам'яті. Вони відзначають специфіку цих міст та репрезентації минулого. Вчена Д. Куценко³ розглядала політику пам'яті Харкова. Група дослідників куди входять Ф. Турченко, С. Терно, О. Гайдай⁴ провели комплексне дослідження Харкова, Дніпра, Запоріжжя та Одеси. У їхній роботі порівняно вищезгадані міста між собою та розглянуто різноманітні аспекти політики пам'яті. Також, вчений Ф. Турченко окремо дослідив політику пам'яті у м. Запоріжжя⁵. Історик Д. Титаренко висвітив політику пам'яті на Донбасі в умовах російської окупації, починаючи з 2014 р⁶. Політику пам'яті в Одесі розглянуто у праці Т. Бевз⁷, а у Донецьку Н. Темірова⁸. Політику пам'яті Львова досліджено у роботах С. Адамовича⁹ та Х. Мазуренко¹⁰. Амар Тарік Сиріл теж досліджував цю тему¹¹. Дослідники

¹ Gozde Turan. Katyn: politics of the dead pows at a dead end? URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2153523> (дата звернення 22.03.2024)

² Evans, Suzanne E. Forgotten Crimes: The Holocaust and People with Disabilities. URL: https://www.canonsociaalwerk.eu/1943_apeldoorn/forgotten_crimes.pdf (дата звернення 16.07.2024)

³ Куценко Д. До пиання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/10717/10805> (дата звернення 22.03.2024)

⁴ Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О., Кавун М. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/2021/2021-03/polytyka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 22.03.2024)

⁵ Турченко Ф. Запорізький рахунок Великої війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 22.03.2024)

⁶ Титаренко Д. Досвід війни та пам'ять про війну як чинники формування ідентичності населення Донбасу. URL: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/2196/document.pdf#page=133> (дата звернення 22.03.2024)

⁷ Бевз Т. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси. URL: https://eu.docworkspace.com/d/sIEGt_JimAcLZ1qAG?sa=e1&st=0t (дата звернення 22.03.2024)

⁸ Надія Темірова. Пам'ятники як маркер символічного простору Донецька. URL: https://cityface.org.ua/resources/data/a_20230204105705_8133586577.pdf (дата звернення 18.08.2024)

⁸ Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом. URL:

⁹ Адамович, С. Політика пам'яті на Прикарпатті щодо радянських репресій у 1939–1953 рр. URL: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215346> (дата звернення 22.03.2024)

¹⁰ Мазуренко Х. Основні шляхи меморіалізації воєнно-історичних пам'яток та увіковічення пам'яті загиблих внаслідок воєнних конфліктів та репресій на території західних областей України та держави в цілому. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3577/3543> (дата звернення 18.03.2024)

¹¹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 17.08.2024)

Ю. Скіра¹ та М. Бугиль² висвітили політику пам'яті з приводу Голокосту у Львові, а О.Сургоцев³ – у Чернівцях.

Окремо треба виділити проект харківських істориків Cityface, засновниками якого С. Посохов, О. Вовк, П. Єремєєв, Ю. Кісельова та ін. Учасники цього проекту досліджують політику пам'яті та ідентичність у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжі та Одесі. Свої праці вони публікують у виданні «У пошуках обличчя міста»⁴.

Підбиваючи підсумок відзначимо, що українська історіографія з приводу політики пам'яті виникла лише у період Незалежності України. Вона головним чином представлена трьома групами робіт: дослідження політики пам'яті в Україні у загальних рисах, з акцентом на її проблеми, Друга світова війна у політиці пам'яті України та регіональні варіанти політики пам'яті. Усі ці вищезгадані праці досліджують проблеми та специфіку політики пам'яті в Україні, її схожість та відмінність у різні періоди та у різних регіонах, відзначено вплив зовнішньо та внутрішньополітичної ситуації на її формування, виділено актори, що формували цю пам'ять та як це детермінувало ідентичність. Таким чином, історіографія проблематики є досить широкою. Однак, порівняння, яке би продемонструвало динаміку та мозаїчність меморіалізації у різних містах України проведено майже не було. Таким чином компаративний аналіз комеморативних практик та меморіалізації подій Другої світової війни у зазначених містах України залишається актуальною історіографічною проблемою.

¹ Скіра Ю. Голокост у міському просторі: етапи втілення проекту «остаточного розв'язання» єврейського питання на прикладі львівського гетто URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10220/1/Skira.pdf> (дата звернення 22.03.2024)

² Бугиль М. Єврейські пам'ятники у міському просторі Львова. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/attachments/2021/nov/25578/zbirnyk78sntk.pdf#page=59> (дата звернення 22.03.2024)

³ Суровцев О. Буковинські євреї у часи Голокосту: проблема збереження історичної пам'яті. URL: <https://scholar.archive.org/work/2o2dkmioznhfrkkqmlvn23s73i/access/wayback/https://hj.chnu.edu.ua/index.php/hj/article/download/98/80> (дата звернення 22.03.2024)

⁴ У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. – Харків : Видавництво Точка, 2021. 564 с.

1.2. Джерельна база

Джерельна база представлена репрезентативним комплексом писемних джерел, які можна класифікувати на такі види: діловодні (а саме облікові які представлені державними реєстрами пам'яток), довідникові (путівники) та періодика (місцеві електронні портали). Усі вони загальнодоступні та опубліковані в інтернеті.

З діловодних джерел використано державні реєстри пам'яток у Харкові¹, Донецьку², Дніпрі³, Запоріжжі⁴, Одесі⁵, Львові⁶, Ужгороді⁷ та Чернівцях⁸. Вони належать до категорії масових джерел. Завданням цього виду джерел є накопичення інформації про об'єкти матеріальної культури та реалізації рішень влади з приводу їх змін. Реєстри пам'яток є інформаційно-місткими, тому потребують спеціальних методик опрацювання (виокремлення їх у каталоги, статистичні методи, компаративний аналіз). Ці документи дозволяють з'ясувати такі моменти як роки встановлення та взяття на державний облік «місць пам'яті» (пам'ятників, меморіальних комплексів та пам'ятних дощок) Львова, Ужгорода, Чернівців, Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси. Необхідно зауважити, що радянські

¹ Державний реєстр нерухомих пам'яток: Харківська область. URL https://mcip.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/harkivska-oblast_stanom-na-26.02.2024.pdf (дата звернення 25.03.2024)

² Державний реєстр нерухомих пам'яток: Донецька область. URL https://mcip.gov.ua/files/pdf/Miscevog_o_znachennia/%D0%94%D0%BE%D0%B%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB..pdf

³ Оновлений перелік об'єктів культурної спадщини у м. Дніпрі (вид: об'єкти історії та монументального мистецтва). URL https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/ilyustrovani_j_perelik_istoriya_ta_monumentalne_mistectvo-.pdf (дата звернення 25.03.2024)

⁴ Пам'ятки історії та культури м. Запоріжжя. URL https://zp.gov.ua/upload/editor/spisok_pamyatok_2018.pdf (дата звернення 25.03.2024)

⁵ Реєстр об'єктів монументального мистецтва, елементів декоративного оснащення об'єктів благоустрою, меморіальних пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних та пам'ятних дощок на території міста Одеси URL: <https://omr.gov.ua/ua/city/offices/nasledie/perechen-obektov-kultur-naslediya/> (дата звернення 25.03.2024)

⁶ Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва м. Львова. URL https://city-adm.lviv.ua/lmr/lmrdownloads!/upravlinnya/UOIS/Perelik_pamiatok_istorii_ta_mystetstva_L%D1%8Cvova.pdf (дата звернення 25.03.2024)

⁷ Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Закарпатської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України URL https://mcip.gov.ua/wp-content/uploads/2024/01/zakarpatska_obl_stanom_na_17.01.2024.pdf

⁸ Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Чернівецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України URL https://mcip.gov.ua/files/pdf/Nacional_znachenia/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB..pdf (дата звернення 25.03.2024)

реєстри пам'ятників створювалися за сприяння радянської держави і там були прописані лише зручні для неї «місця пам'яті». Тобто їх створювали у відповідності до радянської історичної науки та від політичної кон'юнктури¹.

Хоча за часів Незалежності і робилися зусилля щоб додати до реєстрів нові «місця пам'яті», однак на практиці реєстри, що були створені в незалежній Україні фактично мало чим відрізнялися від радянських. Це багато в чому пов'язано з труднощами взяття на облік пам'ятки, проблеми нормативно-правового регулювання обліку культурної спадщини, куди належать і «місця пам'яті» Другої світової. Сюди ж належать проблеми облікової документації та труднощі інвентаризації культурних об'єктів для визначення їх історико-культурної цінності. Як наслідок, значна кількість об'єктів, які було занесено до державних реєстрів ще в радянські часи, перебувають там дотепер, а пострадянські об'єкти заносяться туди дуже повільно. Таким чином, сучасні реєстри або не містять у собі інформації про «місця пам'яті» Другої світової війни, що створені в Незалежній Україні, або в обмеженій кількості².

Необхідно відзначити, що пам'ятки воєнної історії є однією з найбільших груп об'єктів, що формують місця пам'яті, що представлена у цих реєстрах. Серед них найбільшої групою є пам'ятки Другої світової війни (там вона нерідко вказана як «Велика Вітчизняна»), яка в СРСР а потім і в Україні була центральною у політиці пам'яті. Сюди належать оборонні споруди, пам'ятні місця бойових дій, місця концтаборів/гетто та масових страт, меморіальні будинки (де жили військові діячі чи функціонували військові установи) чи могили солдатів. На цих пам'ятних місцях встановлено пам'ятники, меморіальні комплекси чи пам'ятні дошки. Основним критерієм, за яким ці «місця пам'яті» вносилися до державного реєстру було їхнє значення для розкриття вирішальних етапів історичного чи

¹ Вечерська О. Проблеми формування державного реєстру нерухомих пам'яток України. URL <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/128191/04-Vecherska.pdf?sequence=1> (дата звернення 25.03.2024)

² Захаровський О. Сучасний стан державної реєстрації українських нерухомих об'єктів культурної спадщини. URL https://www.researchgate.net/publication/334665335_Sucasnij_stan_derzavnoi_reestracij_ukrainskih_neruhomih_ob'ektiv_kulturnoi_spadsini (дата звернення 26.03.2024)

соціально розвитку. За часів СРСР Головним чином, увічнювались та вносилися до реєстру події присвячені переможній ході Червоної армії, радянському партизанському руху, партійно-комсомольському підпіллю¹.

У 1970-х рр. до цих реєстрів почали вносити нові встановлені пам'ятники, меморіальні комплекси та меморіальні дошки радянських воїнів, що загинули у полоні, мирних мешканців, що стали жертвою масових страт та жертв концтаборів. У 1990-х рр. переважно на Західній Україні почали створювати пам'ятки на честь ОУН та УПА, однак спроби занести їх до реєстру та взяти на державний облік нерідко були безуспішними, а самі ці «місця пам'яті» були напівофіційними. У схожій ситуації інші події чи процеси, табуйовані за радянських часів: Голокост, радянські злочини, жертви психіатричних лікарень, геноцид ромів та ін. Таким чином, реєстри пам'ятників як джерело неповні та надають інформацію головним чином про радянські об'єкти пам'яті².

До довідникових джерел належать путівники Львовом³, Ужгородом⁴, Чернівцями⁵, Харковом⁶, Донецьком⁷, Дніпром⁸, Запоріжжям⁹ та Одесою¹⁰. Загалом путівники можна віднести до коротких довідкових видань, де міститься відомості про місто/регіон/історико-художній пам'ятник. Путівники по місту як комплексне джерело мають особливе значення для дослідження механізмів саморепрезентації сучасного міського простору. У

¹ Михайліченко М. Формування державного реєстру нерухомих пам'яток України: організаційні та правові питання. URL <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/8119/1/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83.pdf> (дата звернення 26.03.2024)

² Харковенко Р. Деякі питання розвитку державного реєстру нерухомих пам'яток України. URL <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/163560/12-Kharkovenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 26.03.2024)

³ Вуйцик В. Липка Р. Зустріч зі Львовом : путівник. Львів: Каменяр, 1987. 175 с.

⁴ Балєга Ю. И., Бобинец С. И., Ваш С. К. Советское Закарпатье: путеводитель-справочник. Ужгород: Карпаты, 1983. 336 с.

⁵ Чеховський І. Г. Прогулянка Чернівцями та Буковиною: Путівник: Балтія-Друк, Київ, 2007. 268 с.

⁶ Андреева Г. К. Олейник. В. В. Харьков – Белгород – Яковленко. По местам боев на Южном фланге Курской дуги. Путеводитель. Харьков: Прапор. 1971. 60 с.

⁷ Четверус М. М. Памятные места Донбасса: путеводитель. Донецк: Донбас, 1984. 240 с.

⁸ Лапоногов А. Н. По Днепру. Путеводитель. Москва, «Мысль», 1970. 223 с.

⁹ Звод пам'яток історії та культури України»: Запорізька область. Кн.1. «Запоріжжя» / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2016. – 350 с.

¹⁰ Коляда И. М. Одесса: Путеводитель. Четвертое дополненное издание. Одесса: Маяк. 1967г. 232с.

довідникових виданнях, а саме в путівниках, відмічено та констатовано стан, характер, рівень та стадії розвитку міста або певної місцевості та їх історико-художній комплекс. Інформація з довідників дає змогу встановити особливості перебігу змін міського простору та його визначних об'єктів, куди входять «місця пам'яті». Основним критерієм вибору об'єктів – це їхня найбільша культурна та історична цінність на думку самих упорядників путівника, враховуючи конюктуру. Путівник вказує на конкретні об'єкти спадщини, а також обґрунтовує їх актуальну значимість за допомогою історичної довідки. Значимість ця проявляється у вказівці пам'ятників, меморіальних комплексів та інших об'єктів, що виконують чи мають виконувати функцію місць пам'яті. Важливо зауважити, що путівник як канал зв'язку вибудовує комунікацію з приводу міського середовища. Пам'ятники є також важливими учасниками цього процесу¹.

Як і в державних реєстрах пам'яток у путівниках є інформація про роки встановлення у містах пам'ятників, меморіалів та інших «місць пам'яті», з наведенням коротких відомостей про них та на честь яких подій та діячів вони встановлені. Матеріали цих джерел можуть слугувати доповненням до каталогів та баз даних про «місця пам'яті» Другої світової війни. Тобто ці об'єкти у поєднанні з іншими туристичними місцями мають формулювати новий комунікативний простір. Як і державні реєстри, радянські путівники дозволяють встановити пропагандистську політику радянської влади. Там серед пам'ятників не остання увага приділялася військово-патріотичному наративу, для чого підходили пам'ятники Другої світової війни. Зміна змісту путівників в першу чергу є результатом впливу політичного режиму. Вивчення їх текстів дозволяє скласти уявлення про еволюцію державної політики і, перш за все, її агітаційно-пропагандистської складової, а також про тенденції зміни суспільної свідомості. «Місця пам'яті» Другої світової війни відобразили притаманну радянським

¹ Давыдов А. Источник по истории культурной жизни крупного города – путеводители. URL <https://cyberleninka.ru/article/n/istochnik-po-istorii-kulturnoy-zhizni-krupnogo-goroda-putevoditeli/viewer> (дата звернення 27.03.2024)

десятиліттям еволюцію уявлень про її роль у суспільному житті, у формуванні окремої особистості та цілого колективу, про її доцільні форми та історичне наповнення¹.

Як правило, автори путівників фіксують увагу на найбільш ключових об'єктах, пропонуючи певні маршрути руху містом, згадували про «найбільш важливі» події чи «найбільш видатних» людей в історії міста. Звичайно, частіше інформація подавалася блоками, можливості для розгорнутих характеристик були обмежені. Однак і в такому вигляді ці дані ставали основою формування образу міста. Фактично путівник це умовно «словесний жанр із визначеними автором та упорядником прагматикою і комунікативною стратегією», включений як в рекламний, так і в ідеологічний дискурс, який передбачає моделювання сприйняття описуваного простору. Перший спосіб такого моделювання – це відбір об'єктів, друге – створення їхньої ієрархії за допомогою спеціальної системи позначок, астерисків чи шляхом використання ціннісних епітетів при характеристиці, третє – посилення на авторитетні точки зору, четверте – введення в дію різних стилістичних реєстрів. Хоча путівники по місту й були розраховані насамперед на туристів, однак вони також орієнтовані на жителів того чи іншого міста. Методом для дослідження путівників є компаративний².

Таким чином, путівники – це особлива група історичних джерел, яка поєднує довідкову та освітню інформацію та залучаються до вивчення і питань «місце пам'яті». Аналізуючи путівники різних років і епох, можна простежити, як змінювався і змінюється образ того чи іншого міста, і як змінювалося ставлення події війни у просторі міста, як змінювалася трактування одних і тих же пам'яток історії. Данні довідникових видань можна співставляти з іншими видами джерел. Найголовніше, що путівники

¹ Журба О. И. Путеводители по Днепропетровску позднего советского времени: визуальные стратегии саморепрезентации города. URL <https://rep.vsu.by/bitstream/123456789/28826/1/394-396.pdf> (дата звернення 27.03.2024)

² Посохов С. Путеводитель как историографический источник. URL <https://rep.vsu.by/bitstream/123456789/28721/1/117-119.pdf> (дата звернення 28.03.2024)

радянських часів як історичне джерело неповні та надають інформацію переважно про ті радянські пам'ятники та меморіали, які радянська влада вважала найважливішими для формування ідентичності чи створенню образу міста/регіону.

До періодики належать місцеві/міські електронні портали Харкова¹, Донецька², Дніпра³, Запоріжжя⁴, Одеси⁵, Львова⁶, Ужгорода⁷ та Чернівців⁸, де вказані різноманітні «місця пам'яті», зокрема, що відносяться до Другої світової війни. Фактично це історичні джерела у цифровому форматі. За останні десятиліття періодика активно починає видаватися в електронному форматі. Життєвий цикл документів всередині даних систем може не передбачати виводу на паперовий носій. Як і попередні види джерел періодика теж належить до категорії масових джерел. За їх допомогою можна відстежити як поодинокі події так і довготривалі процеси. Будучи різновидом періодики, міські електронні портали відзначаються оперативністю оновленням інформації та гнучким жанром подачі інформації.

На відміну від українських державних реєстрів (які переважно є копією своїх радянських попередників) та радянських путівників, місцеві електронні портали виникли у період Незалежності. Завдяки цьому вони зазнали значно меншого впливу державно-ідеологічного диктату. Не можна не враховувати ту обставину, що у сучасній Україні панує різноманіття політичних поглядів та ідеологій, тому місцеві електронні портали можуть висвітлювати події з різних поглядів, нерідко діаметрально протилежних.

¹ Путеводитель по Харькову URL: <https://kharkov.info/guide> (дата звернення 28.03.2024)

² Донбасс информационной – путеводитель по Донецкой области URL: <https://donbassinfo.com/content/view/2930/2937/> (дата звернення 28.03.2024)

³ ДніпроКультура URL: <https://www.dnipro.lib.dp.ua/pamjatniki> (дата звернення 28.03.2024)

⁴ Памятники Запорожья URL: <https://misto.zp.ua/town/photoalbum/5.html> (дата звернення 28.03.2024)

⁵ Памятники, скульптуры, памятные знаки и места. URL: <https://odportal.com.ua/uliza/pam-atnik/pamat-nikvov.html> (дата звернення 28.03.2024)

⁶ Культура - пам'ятники, Львів. URL: <https://virtual.ua/ua/culture/lviv/monument/> (дата звернення 28.03.2024)

⁷ Пам'ятники Ужгорода. URL: https://ua.igotoworld.com/ru/poi_catalog/409200-2-monuments-uzhhorod.htm?page=5 (дата звернення 28.03.2024)

⁸ Пам'ятники, меморіали Чернівці. URL:

<https://mistaua.com/%D0%A4%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%8F/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8.%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8/?setcity=1030> (дата звернення 28.03.2024)

Завдяки цьому у місцевих електронних порталах зафіксовано значно більше «місць пам'яті» сформованих у період Незалежності, особливо на тематику, що була заборонена в СРСР – Голокост, ОУН та УПА, різні радянські злочини війни та ін. Ще один фактор більшої інформації про «місця пам'яті» періоду Незалежності, це порівняно більш швидкий та спрощений (менш бюрократизований) механізм внесення пам'ятників, меморіальних комплексів та пам'ятних дошок до електронного порталу.

Як і реєстри пам'яток, місцеві електронні портали є інформаційно-місткими, тому потребують спеціальних методик опрацювання (контент аналіз, формування каталогів та баз даних, статистичні методи, компаративний аналіз та ін.). Ці джерела теж дозволяють з'ясувати такі моменти як роки, умови та обставини встановлення, «місць пам'яті» Львова, Ужгорода, Чернівців, Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси: пам'ятників, меморіалів, пам'ятних дошок та ін¹.

Важливою особливістю міських електронних порталів в контексті дослідження полягає в наявності у них повних і впорядкованих каталогів або баз даних з визначними місцями міста, що знаходяться на сайті порталу, а також можливості пошуку по архівах на сайті видання. Це дозволяє домогтися більшої ефективності та результативності аналізу медіатекстів, розміщених на сайтах мережових видань. Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок про те, що від традиційних ЗМІ мережеві періодичні видання, а саме електронні портали відрізняються такими ознаками як зростаюча доступність, оперативність розміщення публікацій, постійне оновлення, інтерактивність, гіпертекстуальність та мультимедійність. Специфіка електронних порталів полягає в особливій формі подання інформації, а саме електронній. Разом з тим, незважаючи на зростаючу доступність для аудиторії, матеріали мережових видань можуть бути заангажованими. Вищезгадані фактори слід враховувати при

¹ Чекмарьова Л. Інформаційні ресурси урядового веб-порталу та веб-сайтів обласних державних адміністрацій України як джерельна база історико-культурних досліджень. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/48654/22-Chekmarjova.PDF?sequence=1> (дата звернення 29.03.2024)

подальшому вивченні мережевої періодики як самостійного історичного джерела, а також при проведенні конкретних історичних досліджень¹.

Таким чином, місцеві електронні портали, як різновид періодики належать до категорії масових джерел. Вони надають ту інформацію, яка недостатньо висвітлена у державних реєстрах та путівниках – «місця пам'яті» періоду Незалежності. Загалом, міські електронні портали як історичні джерела доповнюють «білі плями» вищезгаданих джерел.

Підбиваючи підсумок аналізу джерельної бази, можна констатувати, що джерельна база є достатньою. Вона репрезентативним комплексом, що містить різноманітні види джерел і дозволяє виконати сформульовану дослідницьку мету та завдання.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологія дослідження складається із сукупності міждисциплінарних підходів специфічної і тепер надзвичайно популярної сфери досліджень – студії пам'яті. До засновників та відомих представників цього напрямку досліджень варто відзначити Моріса Хальбвска, Пола Коннертона, Аляйду Асман, П'єра Нора та ін. Важливим елементом цього напрямку є акцентування на пам'яті, «місцях пам'яті» та ідентичності.

Концепція історичної колективної пам'яті, яку застосовував Моріс Хальбвск, передбачає, що вона існує в межах певного суспільства/нації/групи. Як реконструкція минулого вона формується через матеріальний простір, де живе суспільство або група. При цьому ця пам'ять весь час актуалізується та її склад спогадів про минуле може постійно переглядатися. У працях інших дослідників відзначається, що пам'ять про минуле може конструюватися державою або соціальною групою в залежності

¹ Ползунова И. Электронный исторический источник: проблемы и возможности. URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2014_9-1_05.pdf (дата звернення 28.03.2024)

від актуальних потреб і можливостей уяви. Колективна пам'ять фіксує і формує образи історичних подій у формі різних культурних стереотипів, символів і міфів. Дослідники Аляйда Асман та Поль Рікер відзначили, що саме пам'ять формує риси ідентичності та робить минуле проекцією майбутнього. При цьому Поль Рікер відзначав, що колективній пам'яті та ідентичності властиві травми, скорботи, відчуття провини або боргу чи гордості за минулі історичні події¹.

Дослідниця Аляйда Асман виділяє кілька видів пам'яті: «політичну», «національну» та «офіційну», які не лише конструюють для суспільства образ минулого але і об'єднують суспільство, зберігають для нього минуле та орієнтують на майбутнє. Тобто пам'ять необхідна для формування нації, її ідентичності та її національної ідеї. Аляйда Асман вважає, що колективні спогади формуються під впливом колективних почуттів: гордості за героїчні перемоги, провини за заподіяні масові страждання, і сорому за історичні злочини. Колективний досвід цих переживань є основою для формування національної ідентичності та створення життєздатної та довговічної національної ідеї. Не останню роль у цьому грає державна політика пам'яті².

Не менш важливою складовою студій пам'яті є концепція «місць пам'яті» П'єра Нора та Пола Коннертона. Колективна пам'ять формується через простір у якому живе суспільство. Пам'ять про події минулого зникає разом з живими свідками цих подій, а «місця пам'яті» підтримують існування колективної/історичної пам'яті про ці події. Вони це значущі для нації символи і пов'язані з ними події національної історії. Пол Коннертон відносить до «місць пам'яті» пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні дошки, об'єкти топоніміки та визначні місця історичних подій³. Теж саме робить і П'єр Нора, однак він до цієї групи ще додає музеї, бібліотеки, архіви

¹ Хальбавськ М. Соціальні рамки пам'яті. URL <https://www.academia.edu/29735881/> (дата звернення 29.03.2024)

² Асман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. URL <https://tocit.ru/static/files/149eaf2013025b89d66c0734b63f8cbbbed3cd51f64006ae636e2c0336af87124.pdf> (дата звернення 29.03.2024)

³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. URL <https://www.bookland.com/download/1/11/117655/sample.pdf> (дата звернення 29.03.2024)

та комеморвативні церемонії вшанування минулого. Ціннісний аспект «місць пам'яті» полягає в тому, щоб різними способами підтримувати єдність суспільства, консолідувати його¹.

Таким чином, методологія студій пам'яті заснована на розгляді колективної пам'яті та ідентичності у зв'язку з «місцями пам'яті»/ меморіальними ландшафтами пам'яті, а саме, що останнє детермінувало перше. До студій пам'яті відноситься розуміння того, що колективна пам'ять та формування ідентичності є інструментом політики й використовується соціальними групами для досягнення певної мети. Тобто колективна історична пам'ять та ідентичність є соціальним конструктом спогадів про минуле. При цьому вони весь час зазнають змін та трансформацій.

Отже, дослідження спирається на методологію студій пам'яті. У роботі визначена політика пам'яті про Другу світову війну серед міст Заходу (Львів, Ужгород, Чернівці), Півдня та Сходу України (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса) у 1943-2024 рр. У першу чергу проаналізовані «місця пам'яті» (пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні дошки та об'єкти топоніміки) серед вищезазначених міст. Досліджено як ця політика пам'яті змінювалася з часом, які образи війни конструювалися протягом десятиліть, з розглядом регіонального контексту. Разом з тим, у роботі встановлено як це намагалося сформувати ідентичність у цих містах.

Серед підходів, на яких засновано дослідження є системний підхід, що передбачає розкриття структурних та функціональних аспектів предмета вивчення. Структурна складова дає можливість охарактеризувати ключові риси й складові елементи політики пам'яті². У роботі дослідження до структурних елементів можна віднести: специфіку (таку як політика пам'яті змінювалася протягом десятиліть та які були регіональні її різновиди), суб'єкти здійснення (держапарат, місцеві та іноземні організації) та об'єкти

¹ Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. URL <https://www.rulit.me/author/ozuf-mona/franciya-pamyat-download-245534.html> (дата звернення 29.03.2024)

² Осіпчук С. Memory studies: концептуальні засади дослідження. URL <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/aff44da2-030a-4cab-ac15-0cc7edfcfc8b/content> (дата звернення 30.03.2024)

спрямування (жители міст, населення), мету (сформувані ідентичність, згуртувані електорат, відволікти населення від проблем та ін.), форми реалізації цієї політики (встановлення «місць пам'яті», перейменування вулиць) та ін. Ще один підхід використаний у дослідженні – інформаційний. В його основі лежать ідеї нерозривності процесів пізнання і накопичення інформації, функціонування пам'яті і динаміки соціальних систем. У дослідженні встановлено які наративи насаджувалися у суспільстві та яка інформація була серед них представлена, як це змінювалося з часом. Також у дослідженні розглянуто «війни пам'ятей», спроби декомунізації та ін¹.

В той же час, необхідно відзначити принципи історичного дослідження, які використано у роботі. Серед них використано такі принципи як історизму, детермінізму та соціального підходу.

Під час дослідження безумовно було дотримано принципу історизму. Він передбачає розгляд всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Принцип історизму підкреслює, що кожна епоха і кожна подія мають свої особливості і контекст, які необхідно враховувати при їх вивченні, а історичні процеси весь час змінюються у відповідності до обставин свого часу. Використовуючи цей принцип у дослідженні розглядається політика пам'яті про Другу світову війну у таких містах як Львів, Ужгород, Чернівці, Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса у 1943-2024 р. При цьому дослідження поділене на періоди такі як радянський, період з 1990-х та 2000-х рр., часи російської війни проти України. На кожному з цих етапів розглянута політика пам'яті з точки зору тодішньої ідеологічної та суспільно-політичної ситуації, з урахуванням регіональної специфіки. Політика пам'яті у вищезгаданих містах, формування символічного простору та місць пам'яті (пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні дошки та об'єкти топоніміки) та ідентичність жителів цих міст

¹ Нечаева А. Теоретико-методологические подходы к анализу коллективной памяти в мемори стадиз. URL <https://discourse.etu.ru/assets/files/diskurs-3-2020-46-62.pdf> (дата звернення 30.03.2024)

розглянуті з точки зору їх генезису, виникнення розвитку та подальших трансформацій¹.

Принцип соціального підходу². Він розглядає історичні процеси з урахуванням соціальних інтересів різних частин населення у різних регіонах. Тобто які інтереси переслідувала держава, проводячи політику пам'яті, як громади євреїв, ромів, німців та менонітів створювали «місця пам'яті» на честь трагедій своїх соціальних груп під час Другої світової війни. Також розглянуто таке явище як декомунізація та протидія їй («війни пам'ятей») та чому різні категорії суспільства її підтримували та не підтримували.

Серед методів, застосованих у дослідження є історико-генетичний, метод контент аналізу, компаративний та ретроспективний метод.

У роботі використано історико-генетичний метод. Його суть полягає в тому, що вивчення будь-якого явища проходить у дослідженні його генези та розвитку. Сюди ж належить виявлення закономірностей цього розвитку³. Таким чином, під час дослідження у роботі визначена трансформація політики пам'яті у містах України (Львів, Ужгород, Чернівці, Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса), її видозміна з часом, причини її змін та які це мало наслідки, разом з тим, визначено як це розвивало/змінювало ідентичність. Об'єкти дослідження (пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні дошки та об'єкти топоніміки) досліджуються в історичному контексті, розкривається механізми і закономірності їх встановлення та знесення, з'ясовано під впливом яких умов суспільно-політичних подій їх перевтілення. Таким чином визначаються зміни політики пам'яті та ідентичності жителів міст у відповідності до конкретно-історичних обставин та їх взаємозв'язку. Сюди ж відноситься розгляд подій за тодішніх обставин.

¹ Бочаров А. В. Основные методы исторического исследования: Учебное пособие. URL <https://core.ac.uk/download/pdf/287410355.pdf> (дата звернення 30.03.2024)

²Марташов Л. Методы исторического исследования. URL http://elar.uspu.ru/bitstream/_uspu/4126/1/uch00104.pdf (дата звернення 30.03.2024)

³ Бочаров А. В. Основные методы исторического исследования: Учебное пособие. URL <https://core.ac.uk/download/pdf/287410355.pdf> (дата звернення 31.03.2024)

За допомогою методу контент аналізу визначено загальні риси досліджуваних об'єктів та встановлено їхній набір ознак¹. У дослідженні виділено різні дискурси політики пам'яті, зокрема радянсько-російський та українсько-націоналістичний за їх ключовими наративами. Однак, найбільш ключова частина дослідження це створення бази даних, куди занесені «місця пам'яті» про Другу світову війну у Львові, Ужгороді, Чернівцях, Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі. У цій базі даних «місця пам'яті» про Другу світову війну класифіковані за їх ключовими ознаками. До таких ознак належать етнічні (образи українців, «радянських громадян», євреїв, ромів, німців, поляків), військові образи (образи Червоної та Чехословацької армії, УПА, «Карпатської Січі», Дивізії СС «Галичина») та ін. Сюди ж належать класифікації «місць пам'яті» за іншим ознаками. Поряд з цим у дослідженні створені діаграмами де висвітлене відсоткове співвідношення образів (військових, національних, соціальних) у різних містах. Разом з цим, у дослідженні визначено типи ідентичностей, які конструювалися завдяки цим дискурсам у політиці пам'яті (національно-патріотична на Західній Україні та прорадянська на Півдні та Сході України).

Серед методів використано компаративний метод. Він дає можливість розкривати сутність досліджуваних історичних явищ, а також проводити порівняння в просторі і часі, тобто по горизонталі і вертикалі і на основі аналогій приходити до широких історичних узагальнення². З використанням цього методу, у роботі зроблено порівняння механізмів конструювання образів Другої світової війни у публічних просторах міст Заходу (Львів, Ужгород, Чернівці), Півдня та Сходу України (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса). Виокремлено на які хронологічні періоди поділялася ця політика пам'яті, які спільні та відмінні риси вона мала у кожному з регіонів України та у конкретний період. Проведено порівняння, які військові, етнічні або соціальні образи війни представлені або відсутні на «місцях пам'яті»

¹ Білецька Т. Контент-аналіз як метод дослідження історичних джерел. URL <http://onkp.kpnu.edu.ua/article/view/147076/146207> (дата звернення 31.03.2024)

² Каганов Ю. Компаративний підхід в історії: витоки та еволюція становлення. URL <https://old.istznu.org/page/issues/28/kaganov.pdf> (дата звернення 31.03.2024)

кожного з цих міст (відсоткове співвідношення). За допомогою використання цього методу встановлено яку специфіку мала ідентичність (детермінована завдяки таким пам'яткам) у містах кожного з цих регіонів, як ця ідентичність відрізнялася та як проявилася під час різних політичних подій в Україні. Таким чином це порівняння проведено в рамках двох регіонів України, в один і той же хронологічний період.

Ретроспективний метод теж використаний у дослідженні. Він дозволяє вивчити роль тих чи інших факторів у розвитку історичного процесу¹. За допомогою використання цього методу було встановлено, які саме чинники сприяли трансформації політики пам'яті про Другу світову на кожному з етапів. До цих чинників належать ідеологічно-політичний устрій (радянський авторитарний чи український демократичний), наявність та відсутність акторів (єврейські організації, уряди Польщі та ФРН, інші іноземні організації) які створювали «місця пам'яті» у відповідності до певних наративів, російське вторгнення 2014 та 2022 рр., яке сприяло декомунізації та знесенню виразників радянської політики пам'яті по Другу світову війну. У той же час специфіка «місць пам'яті» є фактором який сприяв формуванню ідентичності жителів різних регіонів України.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що дослідження спирається на методологію студії пам'яті. Підходи на дослідження є системний та інформаційний. Робота заснована на принципах історизму, детермінізму та соціального підходу. У дослідженні використані такі методи як історико-генетичний, компаративний, метод контент-аналізу та ретроспективний. Усе вищезазначене дозволяє провести дослідження політики пам'яті про Другу світову війну у таких містах як Львів, Ужгород, Чернівці, Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса у 1943-2024 р., їхні спільні та відмінні риси та встановити як це намагалось впливати на формування ідентичності в цих міст (національно-патріотична на Західній Україні та прорадянська на Півдні

¹ Гаращенко Я. Методи наукових досліджень: Навчальний посібник. URL <https://core.ac.uk/download/pdf/159817923.pdf> (дата звернення 31.03.2024)

та Сході України) і як це проявилось під час різних політичних подій в Україні (вибори, події Революції Гідності, російська агресія та ін.).

РОЗДІЛ 2. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В ХАРКОВІ, ДОНЕЦЬКУ, ДНІПРІ, ЗПОРІЖЖІ ТА ОДЕСІ У 1943-2022 РР.

2.1. Політика пам'яті

Друга світова війна починаючи з 1960-х рр. є одним з першочергових складників політики пам'яті в Україні. Серед українських міст основна частина «місць пам'яті» (пам'ятників, меморіальних дощок, об'єктів топоніміки) присвячено саме вищезгаданому військовому конфлікту. Протягом десятиліть міські еліти Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси створювали власні виміри ідентичності та цінностей, однією із складників яких була пам'ять про Другу світову війну¹. Вищезгадані міста є «регіональними столицями» Південного Сходу України: Харків на Слобожанщині, Донецьк – на Донбасі, Дніпро та Запоріжжя – у Нижньому Подніпров'ї, а Одеса – на Півдні України. Еліти вищезгаданих міст протягом десятиліть утворюють «регіональну противагу» Києву, створюючи власну регіональну ідентичність/свідомість, компонентом якої були образи минулого, а такий як Друга світова війна². Головним суб'єктом/актором пам'яті був держапарат, хоча разом з ними існували різні організації³.

В СРСР останні роки Другої світової війни і відразу після її закінчення встановлювалися стели з іменами вбитих солдатів, а згодом з'явилися образи військових зі зброєю⁴. У 1960-ті рр. з'явилися монументальні тенденції: почали ставити великі пам'ятники, меморіальні комплекси та пам'ятні дошки.

¹ Склокіна І. Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей. <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-ierarkhichnu-strukturu-susplstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html> (дата звернення 01.07.2024)

² Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О., Кавун М. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampledata/hist-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 01.07.2024)

³ Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 01.07.2024)

⁴ Скељчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yekelchuk_Serhii/Imperiia_pamiaty.pdf? (дата звернення 01.07.2024)

В цей же час, оформився канон із ретрансляцією радянського солдатського подвигу, людської жертвності, разом із тріумфом перемоги радянської ідеології. Сюди входили образи солдата-захисника, жінки-матері та вічного вогню. У тих же 1960-х рр. припав основний етап перейменування вулиць на честь подій та учасників Другої світової війни. В 1980-і і 1990-і рр. почали додаватися нові елементи до вже існуючих пам'ятників, які мали відображати драматичні емоції¹. Вищезазначений процес меморіалізації, ставив за мету закріплення в суспільстві моделі історичної пам'яті та управління колективною історичною свідомістю задля реалізації завдань політичної системи. Міський простір при цьому був одним із майданчиків конструювання колективної пам'яті. В той же час, процеси політики пам'яті у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі не завжди були однаковими та поділяються на кілька періодів:

Перший період тривав у 1943/1944 – 1991 рр., тобто це була радянська доба. Політика пам'яті цього періоду проводилася в умовах тоалітарно-авторитарних режиму, тому була заідеологізована. У цей час, наративи та практики репрезентації Другої світової війни у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі практично ніяк не відрізнялися від решти України та СРСР. І хоча комеморація Другої світової війни у вищезгаданих містах розпочалися ще в 1940-х рр., масштабного розмаху вона набула з 1960-х рр. У цей час, в СРСР першочерговим національним міфом стала «Велика вітчизняна війна», яка прийшла на заміну міфу про «Жовтневу революцію». Це було складовою переходу від «політики визначеності наперед» до «політики вічності»². Тобто в радянській пропаганді на зміну образу щасливого майбутнього прийшов образ ностальгичний образ героїчного минулого. У контексті «Холодної війни» та протистояння із Заходом, радянська влада намагалася вписати «Велику вітчизняну війну» у циклічну

¹ Владислав Гриневиц. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні : у пошуках ідентичності та консолідації URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/grynevych_polityka.pdf (дата звернення 02.07.2024)

² Timothy Snyder. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America URL: [http://cd.bos.rs/online-citanka-novi-lideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom\(2018\).pdf](http://cd.bos.rs/online-citanka-novi-lideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom(2018).pdf) (дата звернення 02.07.2024)

історію «вічної боротьби із західною загрозою». Тобто міф про війну 1941-1945 рр. радянська влада використовувала щоб налякати суспільство відчуттям зовнішньої загрози, згуртувати навколо себе та відволікти від тодішніх проблем в державі.

В той же час, використовуючи образ Другої світової війни для взаємодії на суспільство (у тому числі для формування його іденентичності), радянська влада ці події намагалися зобразити «ідеальними». Тому, політика пам'яті з приводу цієї війни супроводжувалася маніпуляціями фактів, замовчуваннями різних аспектів війни, просуванням міфів, культивуваннями історії жертвовності та ін. Таким чином репрезентація пам'яті проводилася виключно у відповідності до радянських наративів війни. Пам'ять про Другу світову формувалася «зверху» та використовувалась для легітимізації дії радянського уряду. Пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні дошки об'єкти топоніміки, які встановлювала влада, просували лише радянський вимір війни та містили в собі матеріальний, символічний та функціональні значення для конструювання радянської іденентичності¹. Типовими для радянської політики пам'яті були травма/трагедія та тріумф². Таким чином, політику пам'яті радянських часів можна схарактеризувати як агресивну, тобто силове насадження образу минулого «згори» при централізації авторитарної влади та докладанню чималих ресурсів³. Не оминули ці процеси політики пам'яті такі міста як Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одесу.

Другий період тривав у 1991-2014 рр. При цьому у цей час відбулася парадоксальна ситуація. З одного боку, в умовах демократизації суспільства та відходу від диктату радянської ідеології, мали сприяти формуванню нового українського наративу про Другу світову війну, власне це і сталося на

¹ Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні : у пошуках іденентичності та консолідації URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/grynevych_polityka.pdf (дата звернення 03.07.2024)

² Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 03.07.2024)

³ Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у переході суспільства URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 03.07.2024)

Західній Україні. Однак, еліти Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси продовжили репрезентувати та експлуатувати радянський вимір «Великої Вітчизняної війни». Цим вони продовжили тиражувати Другу світову війну як символічний ресурс для власної легітимізації, мобілізації та маніпулювання власним електоратом. Таким способом, еліти вищезгаданих міст Півдня та Сходу хотіли «вписатися до великої історії»¹. Таким чином, радянські пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні дошки чи об'єкти топоніміки не зазнали знесення/перейменування². Таким чином, продовження домінування радянської моделі пам'яті про Другу світову війну серед вищезгаданих міст Півдня та Сходу України могло сприяти консервації радянської ідентичності серед їх населення. Власне, під час подій Революції гідності саме в цих містах були найбільші виступи антимайдану, а жителі Донецька підтримали встановлення російської окупації.

Втім, у 1990-2000-х рр. процеси репрезентації Другої світової війни у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі мали свої відмінності у порівнянні з радянською добою. Завдяки демократизації суспільства стали можливими нерадянські образи та дискурси про Другу світову війну. У вищезгаданих містах Півдня та Сходу України почали з'являтися епізодичні «місця пам'яті», які були виразниками нерадянських моделей пам'яті про війну. Головним чином, це були теми, що підпадали під заборону в СРСР, або ігнорувалися. Сюди входили «Харківська Катинь», Голокост, УПА, радянські депортації та інші табуйовані в СРСР теми. Встановленню «місць пам'яті» сприяли різні організації (по типу єврейських, німецьких, менонітських), уряди іноземних держав (такі як Польща чи ФРН) та інші суспільно-політичні актори. Однак, створені ними альтернативні образи війни були лише поодинокими епізодами. Втім, як вже відзначалося, влада

¹ Склокіна І. Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей. <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iry-na-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-ijerarkhichnu-strukturu-susplstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html> (дата звернення 04.07.2024)

² Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 04.07.2024)

українських міст практично не докладала ніяких зусиль для встановлення «місць пам'яті», які були б виразниками інших пам'ятей про війну.

Однак, на цьому періоді встановлення та існування радянських та недержавських «місць пам'яті» практично не супроводжувалося «війнами пам'ятей». У Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі радянський дискурс про війну практично не засуджувався. Так само недержавська репрезентація подій 1939-1945 рр. не викликала опору серед суспільства чи міської влади (виключення стосувалися головним чином з приводу пам'ятника УПА як це було у Харкові). Питання декомунізації тоді набули лише локального поширення саме на Заході України, але оминули вищезгадані міста Півдня та Сходу¹. Таким чином, політику пам'яті Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси у даний період можна схарактеризувати як поміркований дискурс — творення мнемоісторичного метатексту без «гострих кутів» і критичних акцентів. Таким чином, якщо політика пам'яті радянських часів можна схарактеризувати як агресивну, то 1990-2000-х рр. — як поблажливу (домінування одного наративу пам'яті, але інші дозволені і майже не утискаються, однак ігноруються як маргінальні)².

Третій період тривав у 2014-2022 рр. Російське вторгнення у Крим та на Донбас надало імпульс на відхід від радянських та російських наративів Другої світової війни. На тлі загальнодержавного дискурсу про декомунізацію, та прийняття відповідного закону, виник суспільно-політичний запит на ліквідацію радянських «місць пам'яті», що присвячені Другій світовій війні. Це у контексті спроб реконструкції/спростування радянських образів війни. Однак, незважаючи на це, у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі радянський наратив про «Велику Вітчизняну війну» зберіг підтримку («символічний капітал») як серед місцевого населення, так і серед влади. Політики продовжили політизувати події війни

¹ Склокіна І. Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей. <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-ierarkhichnu-strukturu-suspilstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html> (дата звернення 05.07.2024)

² Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у переході суспільства URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 05.07.2024)

за радянським зразком та «больові точки» минулого. Тому радянський вимір Другої світової війни залишилися домінуючими у політиці пам'яті¹.

Тому спроби декомунізації радянських «місць пам'яті» зіткнулися із спротивом та супроводжувалися «війнами пам'ятей». Це пов'язано з тим, що декомунізація охоплювала болісні аспекти, події та постаті (особливо маршала Г.Жукова), що їх вкрай негативно сприймають апологети радянського дискурсу. Сформувалися полярні трактування подій Другої світової війни. Саме в цей час в повній мірі проявилася контрверсійність тематики Другої світової війни в Україні². До того ж, рух за декомунізацію не був чітко структурованим та мав стихійний характер. Замість солідаризації та мобілізації українського суспільства, спроби декомунізації спричинили розкол на Півдні та Сході України. Очікуваний відхід від радянського святкування та сприйняття війни не відбувся і лише ускладнив процеси формування ідентичності. На цьому етапі політику пам'яті можна схарактеризувати як конфронтаційну, коли для два взаємовиключні наративи війни протистоять один одному³. Як вже зазначалося, каталізатором цього стала гібридна війна Росії проти України⁴.

Однак, усі ці процеси оминули місто Донецьк, яке у 2014 р. опинилося під російської окупаційною адміністрацією. Декомунізації та «війн пам'яті» у місті не було. Там, встановлені Росією уряди почали просувати у суспільстві російсько-путінські наративи про Другу світову війну, які багато в чому сприймалися вже не як пам'ять про «Перемогу», а як реваншистська реакція на поразку Москви в «Холодній війні». В умовах авторитарного контролю Росії над цим регіоном, нерадянські та неросійські інтерпретації Другої світової війни опинилися під забороною. Російська окупаційна політика

¹ Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 06.07.2024)

² Довганик Н. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. URL : <https://babynyar.org/ua/library/collection/46/3446> (дата звернення 06.07.2024)

³ Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у переході суспільства URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 06.07.2024)

⁴ Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 06.07.2024)

пам'яті намагалася утворити спадкову послідовність між «Великою вітчизняною війною» та бойовими діями 2014-2015 рр. «Шахтарські дивізії» Донбасу часів Другої світової війни були ототожені з терористичними проксі-угрупованнями «ополчэнія», відбулася екстраполяція страждань часів Другої світової війни на проблеми Донбасу, які Росія причинила своїм вторгненням¹.

Четвертий період триває з 2022 р. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну та скоєні злочини дискредитували радянсько-російські інтерпретації Другої світової війни. Радянські пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні дошки та об'єкти топоніміки зазнали нової хвилі знесення та перейменування. Чимало радянських «місць пам'яті», за які велися «війни пам'ятей» були демонтовані. Сюди ж належали образи радянського військового керівництва, радянські війська/спецслужби, зразки військової техніки та інші образи, які широко використовувалися радянською владою². Фактично, у вищезгаданих містах Півдня та Сходу України розпочалися процеси, які Західна Україна пройшла ще в 1990-2000-х рр., а саме ліквідація радянських «місць пам'яті» для подальшої їх заміни нанерадянські.

Таким чином, необхідно відзначити, що в Україні за період Незалежності на загальнодержавному рівні не виникло комплексного тлумачення Другої світової війни. Це все до певної міри, надало можливості регіонам власноруч обирати свій нарис війни. Якщо на Заході України пішли шляхом запозичення та адаптації до українських реалій східноєвропейської моделі пам'яті про війну, та на Півдні та Сході – продовжили тиражування радянської візії Другої світової війни. Цю політику пам'яті можна схарактеризувати як консервативну (та, що зберігає попередні практики) та навіть реакційну (як противагу встановлення інших альтернатив та спроб

¹ Дмитро Титаренко. Досвід війни та пам'ять про війну як чинники формування ідентичності населення Донбасу. URL: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/2196/document.pdf#page=133> (дата звернення 07. 07. 2024)

² Чегринєць С.В. Вплив російсько-української війни на репрезентацію пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова, Донецька, Дніпра, та Запоріжжя. Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. Н. Темірової. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С 134-138.

декомунізації)¹. Нерадянські «місця пам'яті» почали виникати у період Незалежності, однак були епізодичними та встановлені недержавними акторами пам'яті. Все це могло сприяти консервуванню радянської ідентичності серед міст Півдня та Сходу. На відміну від Західної України, у 1990-2010-х рр. серед вищезгаданих міст Півдня та Сходу не було створено українського нарративу Другої світової війни. Цей розрив у політиці пам'яті потенційно міг бути одним із чинників, які сприяли регіональному розколу історичної свідомості та ідентичності України на «проєвропейський та націоналістичний Захід» та «радянсько-російський Схід» у 1990-2010-х рр.

2.2. Репрезентація образів соціальних груп Другої світової війни.

На «місцях пам'яті» (пам'ятники, мемоіальні дошки) Харкова чоловічі образи переважають над жіночими (88 % проти 12 %). Аналогічна ситуація з чоловічими та жіночими образами у Донецьку (90 % проти 10 %), Дніпрі (87 % проти 13 %) та Одесі (95 % проти 5 %). В той же час у Запоріжжі чоловічі образи складають 100 % (див. Додаток А). Схожа ситуація і серед об'єктів топоніміки Харкова, де чоловічі образи переважають над жіночими (76 % проти 24 %). Аналогічна ситуація з чоловічими та жіночими образами у Донецьку (91 % проти 9 %), Дніпрі (90 % проти 10 %), Запоріжжі (90 % проти 10 %) та Одесі (89 % проти 11 %) (див. Додаток Б).

Переважання чоловічих образів над жіночими обумовлено низкою причин. В СРСР під час Другої світової та «Холодної війни» візуалізація та стереотипізація роль чоловіка має на увазі виконання ним функції захисника тих, хто потребує його допомоги, куди входять всі діти та жінки, головним чином «свої» спільноти. Такий образ «маскулінності» був найпоширенішою практикою військової мобілізації. Репрезентація воїна-чоловіка як захисника жінок та дітей – це дискурсивна практика, яка робить війну привабливою для

¹ Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у переході суспільства URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 08.07.2024)

майбутнього солдата. Образ чоловіка-захисника легітимізує участь людини у війні. Одночасна радянська пропаганда демонструвала гіперфемінізоване уявлення про жінок, у той час як радянська держава намагалася встановити політичний контроль та інституціоналізувати консервативну гендерну політику для задоволення потреб війни¹. Радянська держава цілеспрямовано намагалася не зображувати жінок-солдат у пропаганди, щоб підкреслити «відповідні» ролі для жінок. Відповідно до цього, образ жінки це образ миру та життя у тилу. Сюди ж відноситься образ матері, що захищає свою дитину від війни. Через тотальний контроль режиму над політикою пам'яті вони змогли диктувати свій власний наратив війни². Символічний чоловічий образ пропагандистського радянського дискурсу є військовим. Символічні жіночі образи пропагандистського дискурсу це образи «миру». Фактично, це маркування війни як «маскулінного» та миру, як «фемінного»³. Як наслідок, серед образів Другої світової переважають саме чоловічі.

На додачу треба відзначити, що у Харкові, Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі образи чоловіків представлені найрізноманітнішими образами регулярної армії, танкових, артилерійських, піхотних військ, флоту та авіації, що воюють на фронті. В той же час, майже всі образи жінок це образи партизанок, що воюють у тилу. У Харкові з 24 % жіночих образів, 17 % припадає саме на партизанок. У Донецьку 8 з 9 % жіночих образів – партизанки та підпільниці. У Дніпрі усі 10 % жіночих образів це образи партизанок. У Запоріжжі 9 з 10 % жіночих образів це теж партизанки та підпільниці. У Запоріжжі усі 11 % жіночих образів – партизанки. Таким чином, жіночі образи представлені не серед регулярних солдатських військах

¹ Corbesero, Susan. Femininity (con)scripted: female images in Soviet wartime poster propaganda, 1941-1945. URL link.gale.com/apps/doc/A396767904/AONE?u=anon~ef3cdd4c&sid=googleScholar&xid=7d5f9b5b (дата звернення 09.07.2024)

² Pavia-Logan, Madison. The Motherland Calls: The Portrayal of Women in War. Posters During the Great Patriotic War, 1941-1945. URL <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/0p0968590> (дата звернення 09.07.2024)

³ Angela A. Badore. Gender of a Nation: Pr Gender of a Nation: Propaganda in W opaganda in World War II and the A ar II and the Atomic Age. URL https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1287&context=student_scholarship&httpsredir=1&referer = (дата звернення 09.07.2024)

фронту, а серед партизан тилу. Склалася умовна дихотомія чоловіка на фронті та жінки у тилу.

Серед «місця пам'яті» образи дітей та юнаків у Харкові відсутні. В той час, як у Донецьку образи дітей складають 2 %, у Дніпрі – 6 %, Запоріжжі – 1 %, в Одесі - 6 % (див. Додаток В). Серед об'єктів топоніміки ситуація практично ідентична. Дитячі образи у Харкові відсутні. В той час, як у Донецьку образи дітей складають 2 %, у Дніпрі – 3 %, у Запоріжжі – 3 %, Одесі – 5 % (див. Додаток Г). В той же час в СРСР сформувалися регіональні образи героїв дітей/підлітків¹. Якщо говорити про «місця пам'яті», то у Дніпрі є образ піонера Василя Нарчука, Одесі - комсомольця Олександра Нечипоренка, а у Запоріжжі – «Юні Чапаєвці» (комсомольсько-піонерська диверсійно-розвідувальна група, що діяла на о. Хортиця). У Дніпрі є пам'ятник найвідомішого піонера-партизана СРСР – Володі Дубініна. У випадку з топонімікою, то у Дніпрі, Донецьку та Одесі є образ піонера Льоні Голікова, у Запоріжжі – Олега Кошового та Сергія Тюленіна, в той час як в Одесі – Якова Гордієнка.

В СРСР сприйняття дітей та підлітків, пов'язаних з війною, носило прикладний характер, маючи за мету узагальненого огляду соціальних проблем. В Радянському Союзі під час та після Другої світової війни культивувалися образи дитячого мучеництва для формування радянського героїчного епосу. Зазвичай, образи «дітей-героїв», носили міфологізований характер. Сюжет «діти-солдати» мало ретранслювати найвищий ступінь спротиву суспільства: загибель дітей/підлітків мала викликати серед населення максимальну ненависть та згуртування. Мобілізуюча сила образів страждань дітей мала бути настільки значною, що надавала право захищати країну будь-яким способом, нерідко ігноруючи усі норми. Символ дитини може експлуатуватися в якості культу війни ще в одному контексті. Тема так званих піонерів-героїв у «Великій Вітчизняній війні» широко

¹ Olga Kucherenko, Little Soldiers. How Soviet Children Went to War. URL https://www.researchgate.net/publication/289650344_Little_Soldiers_How_Soviet_Children_Went_to_War_1941-1945 (дата звернення 10.07.2024)

використовувалася у вихованні патріотизму в радянській школі та сприяло навчанню дітей як майбутніх воїнів¹. Особлива увага приділялася героям підліткового та дитячого віку, які співпрацювали з партизанами та Червоною армією.

Серед «місць пам'яті» Харкова на «радянських громадян» припадають 94 % образів, у Донецьку аналогічний показник складає 98 %, Дніпрі – 97 %, Запоріжжі - 98 %, Одесі - 97 %. В той же час, образи євреїв у Харкові складають 4 %, Донецьку – 2 %, Дніпрі – 3 %, Запоріжжі – 1 %, Одесі - 3 %. Образи німців присутні лише у Харкові та складають 1 %. На образи поляків у Харкові припадає 1 %, а Запоріжжі – 1 %, в той час як у Донецьку та Дніпрі вони відсутні (див. Додаток Д). Серед топоніміки усі вищезгадані етнічні образи відсутні (див Таблиця 4-8). Необхідно відзначити, що за радянських часів, особливо у 1970-х та 1980-х рр. на «місцях пам'яті» намагалися не вказувати національність жертв Другої світової. Замість цього використовували термін «радянські громадяни». Це робилося для того щоб стерти етнічні межі в контексті асиміляції та створення «єдиного радянського народу». Подібна практика дозволяла уникати використання назви «українці». Особливо це робилося на «місцях пам'яті». Втім, після розпаду СРСР у містах Півдня та Сходу не було зроблено спроб відійти від радянських практик (якщо не враховувати епізодичні виключення).

У часи СРСР не існувало «місць пам'яті», що були присвячені євреям, яких знищили у Голокості, зокрема на радянській території. У 1940-х – 1950-х рр. з'явилися незначні «місця пам'яті» вбитих євреїв, однак проіснували недовго². Це відбулося через антисемітську політику держави та

¹ Corbesero, Susan. Femininity (con)scripted: female images in Soviet wartime poster propaganda, 1941-1945. URL link.gale.com/apps/doc/A396767904/AONE?u=anon~ef3cdd4c&sid=googleScholar&xid=7d5f9b5b (дата звернення 11.07.2024)

² Анна Медведоаська. Пам'ять про Голокост у символічному просторі пост(радянського) міста: Дніпро та Харків. URL https://cityface.org.ua/resources/data/a_20230204105705_8133586577.pdf (дата звернення 11.07.2024)

замовчування участі радянських колаборантів у подіях геноциду євреїв¹. Нові «місця пам'яті» Голокосту з'явилися лише після здобуття Україною незалежності. З 1990-х рр. «мирних громадян – жертв фашизму» стало можливим називати за національною приналежністю. Дослідженню тематики Голокосту спрямо загальне вивчення злочинів тоталітарних режимів. Однак, у незалежній Українській державі тему Голокосту фактично залишається проігнорованою. Звісно, уряд не забороняє встановлювати пам'ятники на честь цієї трагедії, однак сам усувається від участі в цьому. Створення «місць пам'яті» Голокосту було ініціативою суспільно-приватних (локальних єврейських або іноземних організацій, за сприяння уряду Ізраїлю), а не українських державних ініціатив. У цій ситуації тема Голокосту не була інтегрована до домінуючих наративів Другої світової війни². Навіть, траплялися випадки вандалізму над пам'ятниками Голокосту³. Політика пам'яті Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси є, фактично, продовженням радянських практик, де не передбачено місця Голокосту. Цим ситуація у Південній та Східній Україні відрізняється від країн Європи, де з 1990-х рр. Голокост — це тема спільної пам'яті європейців, пов'язана з темними сторінками минулого. Одночасно у Європі образи Голокосту є транснаціональною формою культурної (історичної) пам'яті, що спрямована на просування певної «загальноєвропейської» ідентичності⁴.

Пам'ять про польських військовополонених, яких у 1940 р. стратили співробітники НКВС «Харківська Катинь» після Польського походу Червоної армії, з'явилися у Харкові та Запоріжжі лише у роки незалежної України, бо у часи СРСР ця інформація була засекречена, а сама тема була –

¹ Вікторія Каркач. Пам'ять про Голокост як основа толерантного суспільства : освітній аспект. URL : <https://pl.uu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%A2%D0%9E%D0%9C-1.pdf#page=245> (дата звернення 12.07.2024)

² Анатолій Подольський. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/podolskyi_pamiat.pdf (дата звернення 12.07.2024)

³ Бевз Т. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси. URL: https://eu.docworkspace.com/d/sIEGt_JimAcLZ1qAG?sa=e1&st=0t (дата звернення 12.07.2024)

⁴ Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О. ., Кавун М. . Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/hi-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 12.07.2024)

табуїрована¹. До того ж, під час Другої світової війни нацистська пропаганда навіть використовувала цю інформацію проти СРСР. У 1994 р. за сприяння уряду Польщі у Харкові була відкрита меморіальна дошка на честь розстріляних польських офіцерів Катинського розстрілу, названої поляками Голгофою Сходу. У 1994 у м. Старобельск на місті колишнього концтабору було відкрито польський військовий меморіал. У 2000 р. за сприяння уряду Польщі у Харкові було відкрито україно-польський меморіал на честь страчених поляків під Харковом². Уряд Польщі у 1990-ті – 2000-ті рр. створював «місця пам'яті» на честь розстрілу в Катині (Росія), Мідному (Росія) та Харкові в контексті взаємного примирення та прощення з Росією та пострадянськими країнами. Роль цих меморіалів особливо проявлялась у проведенні суспільних заходів за участю політиків президентів та політиків³. Однак, після приходу В.Путніа до влади в Росії, подібні практики зійшли нанівець. Незабаром розпочалася «війна історій» між Росією та Польщею⁴. Катинська трагедія стала незручною для російської влади, оскільки руйнувала міф про СРСР як сторону добра у II Світовій війні і заважає творенню «позитивної» пам'яті. Польща же очікувала від Росії визнання провини, відповідальності та повноцінне усвідомленню факту трагедії.

«Місця пам'яті», що присвячені радянським німцям, яких депортували у 1941 р. з'явилися лише в незалежній Україні. У перші місяці нападу Німеччини на СРСР, влада останнього організувала депортацію німців з Європейської частини СРСР до Сибіру та Середньої Азії. Радянська влада зробила це через страх, що німецьке населення СРСР підтримає Німеччину. Радянські німці остаточно були реабілітовані у 1991 р. Протягом 1940-1990-х рр. німці СРСР були забутою соціальною групою. Вони були виключені з

¹ Gozde Turan. Katyn: politics of the dead pows at a dead end? URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2153523> (дата звернення 13.07.2024)

² Снегір'ов В.В. Відгомін Катинської трагедії: Старобельський табір. URL : http://eprints.zu.edu.ua/3060/1/Snegirov_W.W..pdf (дата звернення 13.07.2024)

³ Бугулай Н. Польсько-російські відносини на початку XXI століття URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/378/357> (дата звернення 13.07.2024)

⁴ Ігор Ведмідь. Інтерпретації II світової війни як дестабілізуючий фактор сучасних російсько-польських відносин : політичне протистояння чи конфлікт національних ідентичностей? URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12242202.pdf#page=394> (дата звернення 13.07.2024)

офіційної суспільної свідомості, так само як і їхній внесок у перемогу над нацизмом не висвітлювався. Колективна пам'ять депортації становить компонент історичної свідомості німців пострадянського простору, які організують заходи з приводу вшанування цієї трагедії. Своєрідний внесок робить уряд Німеччини. Одним із основних пріоритетів політики допомоги ФРН німецькій меншині в країнах СНД є надання матеріальної допомоги, насамперед тим німцям, які зазнали депортації¹. У 2020 р. у Харкові було встановлено пам'ятник на честь депортованих німців за сприяння Німецької євангелічно-лютеранської громади.

На основі дослідження можна встановити, що образи менонітів (напряма протестантизму) є лише у Запоріжжі та складають 2 % образів. Напередодні Другої світової війни меноніти СРСР були специфічно етноконфесійною групою. Голанці за походженням, релігійні громади менонітів були переважно німецькомовними. Через це меноніти як і німці зазнали депортації у 1941 р. У 1940-х – 1990-х рр. вони стали своєрідною цільовою групою, яка зазнала дискредитації та дискримінації в СРСР. У 1990-ті рр. переважна більшість менонітів України емігрувала на Захід². Однак, починаючи з XXI ст. у середовищі менонітських емігрантів набув поширення сентиментальний або ностальгичний туризм. Менонітські організації почали відновлювати історичну пам'ять та робити екскурсії на місцях де проживали їх предки. Одним із центрів ностальгичного туризму стало м. Запоріжжя³. Власне один-

¹ Чегринець С.В. Друга світова війна у комеморативних практиках етноконфесійних груп Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя // Public History. Історія в публічному просторі: збірник Міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року) / За ред. Юрія Латиша; дизайн Маргарити Дяченко. – Київ. С 80-84

¹ Бугулай Н. Польсько-російські відносини на початку XXI століття URL:

<https://istznu.org/index.php/journal/article/view/378/357> URL: (дата звернення 14.07.2024)

² Володимир Васильчук. Історичні шляхи німців в Україні. URL:

http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/1268/Ues_2018_21_18.pdf?sequence=1&isAllowed=y
(дата звернення 14.07.2024)

³ Белікова В., Зацепіна Н. Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/1959/1/Byelikova_Zatsepina_Mennonite_villages.pdf
(дата звернення 14.07.2024)

єдиний пам'ятник на честь депортованих менонітів був встановлений у 2009 р. за кошти західного меноніта Пола Еппа¹.

Результати дослідження дозволяють встановити, що образи в'язнів німецьких концтаборів у Дніпрі складають 5 %, Запоріжжі – 3 % (див. Додаток Е). Це пов'язано з тим, що в СРСР практично не висвітлювалися образи німецьких концтаборів, не кажучи вже про радянські. За радянських часів тематика концтаборів не висвітлювалася оскільки це була не лише німецька, але і радянська практика. Серйозні проблеми були з такими незручними категоріями як остарбайтери, особи з інвалідністю, військовополонені та євреї. У період хрущовської «Відлиги» була часткова реабілітація та з'явилися поодинокі «місця пам'яті» на честь військовополонених, що пройшли німецькі концтабори (саме вони репрезентовані у Дніпрі та Запоріжжі). Епізодичні приватні ініціативи з меморіалізації концтаборів почали з'являтися у період «Перебудови». У період Незалежності за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Сахарова (США) та Фонду Джексона (США) було створено кілька «місць пам'яті» на честь жертв радянських концтаборів². Образи жертв нацистських концтаборів з'явилися у період Незалежності. Цим ситуація в Україні відрізняється від Європи. Після Другої світової війни у Європі, особливо Німеччині, Польщі та інших європейських країнах, колишні нацистські концтабори були відновлені та перетворені на «місця пам'яті» або музеїфіковані, причому це була державна ініціатива, в той час як в Україні – приватна при кооперації з іноземними фондами³.

Серед «місць пам'яті» образи пацієнтів психіатричної лікарні, що були розстріляні нацистами, у Харкові складають 1 %, у Дніпрі – 4 % (див. Додаток Ж). У Донецьку, Запоріжжі та Одесі аналогічні образи відсутні.

¹ Пам'ятник менонітам, Запоріжжя. URL: https://ua.igotoworld.com/ru/poi_object/75023_pamyatnik-mennonitam-zaporozhe.htm (дата звернення 15.07.2024)

² Денисенко Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого терору». URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59945/13-Denusenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 15.07.2024)

³ Мазуренко Х. Основні шляхи меморіалізації воєнно-історичних пам'яток та увіковічення пам'яті загиблих внаслідок воєнних конфліктів та репресій на території західних областей України та держави в цілому. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3577/3543> (дата звернення 15.07.2024)

Винищення людей з психічними розкладами було складовою політики Третього Рейху (також відома як Програма умертвіння «Т-4»), зокрема і на окупованих територіях СРСР¹. Після Другої світової війни через засудження практик та злочинів нацизму у 1960-х рр. виник рух Антипсихіатрія, який стояв на засадах боротьби за права людей із психічними та неврологічними особливостями і виступав проти пригноблення психічнохворих людей. Його досягненням було реформування та гуманізація психіатричної системи, а сама психіатрія була максимально відокремлена від державного втручання. Однак, усі ці процеси оминули СРСР, де практикувалася каральна психіатрія в репресивних цілях. Як результат, образи людей з психічними розладами у Другій світовій і в СРСР, і в Україні практично не висвітлювалися, а ця тема майже не досліджувалася². СРСР як тоталітарна держава мав відповідне ставлення до інвалідів, людей з фізичними вадами, вони просто не вписувалися у парадигму сильного і могутнього єдиного радянського народу, їм не було місця серед радянських громадян, а отже часто їх і оминали під час комеморативних практик.

Результати дослідження дозволяють встановити, що образи радянських військовополонених у Дніпрі складають 3 %, Запоріжжі – 1 %, Одесі - 2 % (див. Додаток 3). «Місця пам'яті» на честь військовополонених почали з'являтися у період «хрущовської відлиги». У цей період до офіційного нарративу були включені різні групи мирних громадян. Проте цей процес був пов'язаний не скільки з лібералізацією режиму, а з прагненням збільшити кількість образів учасників радянського партизанського руху. Тож до героїчних фронтовиків та партизанів додавали тих, хто під час війни лишався в тилу або під окупацією. У цей час починають говорити про опір в концтаборах та серед оstarбайтерів. Це був аргумент СРСР про дружбу і солідарність «світового пролетаріату», що використовувався під час

¹ Evans, Suzanne E. *Forgotten Crimes: The Holocaust and People with Disabilities*. URL https://www.canonsociaalwerk.eu/1943_apeldoorn/forgotten_crimes.pdf (дата звернення 16.07.2024)

² Білецька Є. Акція Т-4 як кульмінація утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у Західній Європі першої половини ХХ ст. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d38615e3-8f45-42a2-8fa4-78a21e5684de/content> (дата звернення 16.07.2024)

«холодної війни». Тобто до публічного дискурсу про війну увійшла ціла низка категорій людей та тем, що ніколи доти не отримувати суспільної уваги¹.

Образи студентів та викладачів на «місцях пам'яті» Харкова складають 10 %, у Донецьку – 6 %, Дніпрі – 9 %, Запоріжжі – 4 %, Одесі - 9 % (див. Додаток И). Під час Другої світової війни студенти підлягали мобілізації. Вони брали участь у різних військових формуваннях, а самі навчальні заклади тісно були пов'язані з війною. Напередодні війни у Харкові було більше різних навчальних закладів, ніж у Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі². Це є однією з причин, чому саме у Харкові найбільше образів студентів. Окремою тематикою є харківський феномен, відомий як військові батальйони, що були укомплектовані студентами-добровольцями «студбатівці»³. На них припадає 1 %. Пам'ятник студентам-солдатам намагалися встановити, ще у 1970-х рр. за сприяння харківських студентів та частково досягли успіху. Однак, ці спроби не були реалізовані, бо втрутилася радянська влада, яка не збиралася визнавати того факту, що непідготовлених солдатів, які є вчорашніми студентами, просто кинули у бій на загибель⁴. Тому пам'ятник «студбатівцям» у Харкові було встановлено лише у незалежній Україні. Цей випадок, у деякій мірі можна віднести до «воєн пам'ятей».

Відсоток образів робітників промисловості серед «місць пам'яті» Харкова складає 23 %, у Донецьку 25 %, Дніпрі – 9 %, Запоріжжі – 24 %, Одесі - 20 % (див. Додаток К). Ситуація з часткою образів робітників промисловості (пролетаріат) у багатьох аспектах ретранслює економічну ситуацію цих регіонів напередодні Другої світової війни. Напередодні війни

¹ Ірина Склокіна. Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей. <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-ierarkhichnu-strukturu-suspilstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html> (дата звернення 17.07.2024)

² Ямириш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 17.07.2024)

³ Олена Дьякова. Доля бійців першого харківського студбату URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/8408/1/SLOBOZHANICA_6_9.pdf (дата звернення 17.07.2024)

⁴ Гуматенко І. Харківський студбат в роки Великої Вітчизняної війни : збереження пам'яті. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1576/1/%D0%93%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (дата звернення 17.07.2024)

у найбільшу частку «пролетаріату» мали Запорізька область (152 робітника на 1000 населення), Харківська (156/1000), Дніпропетровська (213/1000) та Сталінська (зараз Донецька) область (220/1000)¹. Таким чином, вищезгадані регіони були найбільш індустріальними областями України, що і зумовило найбільшу частку образів промисловців (пролетаріату).

У Харкові, Дніпрі та Одесі відсутні образи шахтарів, в той час як у Донецьку вони складають 17 %, у Запоріжжі – 1 % (див. Додаток Л). Однією з причин цього є та обставина, що у Харкові ні напередодні Другої світової, ні взагалі протягом його історії не існувало шахт. В той же час, у 1940 р. Донбас виробляв 52 % вугільних поставок Радянського Союзу. Перед війною Донбас повністю забезпечував європейську економіку СРСР вугіллям. Це зробило шахти та вугілля одним із символів міста Донецьк. Якщо у Харкові був своєрідний феномен «студбатовців», тобто військових формувань, що склалися зі студентів, то у Донецьку був свій феномен – дивізії, що формувалися із шахтарів. Це було «шахтарські дивізії»: № 383, № 395, № 393 та № 411. При цьому більшість її учасників були добровольцями, в той час як в інших військових формуваннях – мобілізовані. У часи СРСР «шахтарським дивізіям» активно створювали «місця пам'яті», а їх образ активно поширювався у Донецьку для пропагандистських цілей. Активне використання їх образу робилося з ще однієї причини – у «шахтарських дивізіях» був великий відсоток комуністів². Образ шахтарських військових формувань став одним з ключових символів радянської влади на Сході України. Донбас як батьківщина «стаханівського руху та героїв шахтарських дивізій» сприймався як «надійний бастион КПРС»³. Після того як частина Донбасу опинилася під російською окупацією, було іманентне прагнення влади солідаризувати та мобілізувати суспільство шляхом звернення до

¹ Турченко Ф. Запорізький рахунок Великій війні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 18.03.2024)

² Бровар О. Стан вугільної промисловості Донбасу та її відбудова у 1943 – 1945 рр. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36776/02-Brovary.pdf> (дата звернення 19. 07. 2024)

³ Агапов В. Перші шахтарські страйки часів Горбачовської «Перебудови» в УРСР (1988 – перше півріччя 1989 рр.): історіографія питання, сучасний погляд. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1494> (дата звернення 19. 07. 2024)

героїчних та трагічних індивідуальних і колективних символів Другої світової війни. Сюди входила екстраполяція солдатів «шахтарських дивізій» на т.з. «героїв-ополченців»¹.

Серед «місця пам'яті» Харкова образи письменників складають лише 1 %, Донецька – 2 % (див. Додаток М). Якщо брати об'єкти топоніміки, то там ці образи є лише у Харкові та складають 1% (див. Додаток Н). У Дніпрі, Запоріжжі та Одесі образи письменників відсутні. Образи журналістів є лише у Донецьку та складають 1 %. (див. Додаток М).

Причиною незначної кількості образів письменників можна виділити те, що на початку німецько-радянської війни радянські письменники брали участь у консолідації та мобілізації населення на війну і сприяли піднесенню морального трудового та військового духу в СРСР. Однак з часом вони почали жорстко та категорично висвітлювати проблеми СРСР. Радянська контррозвідка стала відзначати поступове зростання антирадянських проявів та негативних політичних настроїв серед письменників. Таким чином, через те, що радянські письменники намагалися висвітлювати усю реальну сутність радянської системи, влада Радянського Союзу практично не встановлювала для них «місця пам'яті». Незначна кількість образів журналістів має аналогічні причини, що і з письменниками. Під час і після Другої світової для радянської влади журналісти були лише інструментом пропаганди. Справжньою проблемою для них була цензура та маніпуляції з боку влади. Їм доводилося замовчувати невдачі військ фронту, проводили антинаціоналістичну кампанію та дегуманізацію німецького населення. Таким чином, радянська журналістика періоду Другої світової війни була необ'єктивною, заангажованою та суперечливою². Взагалі, єдиний у Донецьку пам'ятник журналістів було відкрито вже у часи М.Горбачова.

¹ Дмитро Титаренко. Досвід війни та пам'ять про війну як чинники формування ідентичності населення Донбасу. URL: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/2196/document.pdf#page=133> (дата звернення 19. 07. 2024)

² Володимир Третяк. Преса Першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943-1945 pp.). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11836/100304922.pdf?sequence=1&isAllowed=y> дата звернення 20. 07. 2024)

Проводячи дослідження, можна з'ясувати, що у Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі на «місцях пам'яті» відсутні образи, присвячені судовим процесам над німецькими злочинцями та колаборантами. В той час як, у Харкові вони складають лише 1 % (див. Додаток П). У 1947 р. у Донецьку відбувся Сталінський процес, а Харківський ще у 1943 р. (це найперший військовий процес над нацистами та колабораціоністами). У Радянський час обом процесам не було присвячено «місць пам'яті» через те, що матеріали процесів не розголошувались та були засекречені в архівах спецслужб і до сих пір повноцінно так і не розсекречені¹. Навіть у Харкові єдина меморіальна дошка на честь Харківського процесу була встановлена лише в незалежній Україні і лише за ініціативи місцевого комітету «Дробицький яр»². У Дніпрі, Запоріжжі та Одесі військові суди ніколи не проводилися.

На основі встановленої бази даних, можна встановити, що на «місцях пам'яті» Харкова образи астрономів складають 1 % (див. Додаток Р). Серед «місць пам'яті» Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси їхні образи відсутні (див. Додаток Ц). Справа в тому, що до Другої світової у Донецьку не існувало обсерваторії, в той час як у Харкові вона була вже більше ніж 100 років³. Ще однією з причин майже повної відсутності образів астрономів можна виділити репресії. Хоча вчені різних наук страждали від репресій, саме астрономи були одними з найбільш постраждалих науковців напередодні та під час Другої світової⁴.

¹ Титаренко О. Процеси над нацистськими злочинцями у світлі суспільних реакцій населення УРСР. URL: https://dspace.hnu.edu.ua/bitstream/123456789/6592/1/Zbirnyk_Holokost_2021.pdf#page=97 (дата звернення 21.07.2024)

² Харківський музей Голокосту. <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/museum/process.html> (дата звернення 21.07.2024)

³ Марат Артурович. Харківська астрономічна обсерваторія під час німецької окупації (1941-1943) у роки Другої світової війни. URL: <http://uk.astron.kharkov.ua/history/publications/05-Balyshev.Astronomiya1941-1945.pdf> (дата звернення 21.07.2024)

⁴ Богдана Дуб. Репресії проти українських економістів у Радянському союзі впродовж 1920-1930-х років URL: https://www.researchgate.net/profile/Bohdana-Dub/publication/335192084_Dub_BS_Represii_proti_ukrainskih_ekonomistiv_u_Radanskomu_Souzi_vprodovz_1920-1930-h_rokiv_Velikij_teror_na_Podilli_do_80-ricca_Velikogo_teroru_1937-1938_rr_materiali_Miznarodnoi_naukovo-prakticnoi_ko/links/5d5590e4a6fdccb7dc3f9035/Dub-BS-Represii-proti-ukrainskih-ekonomistiv-u-Radanskomu-Souzi-vprodovz-1920-1930-h-rokiv-Velikij-teror-na-Podilli-do-80-ricca-Velikogo-teroru-1937-1938-rr-materiali-Miznarodnoi-naukovo-practicnoi.pdf (дата звернення 21.07.2024)

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що серед міст Півдня та Сходу України як до 1990-х рр., так і після продовжив домінувати радянський наратив війни. Гендерні образи майже не змінилися. В етнічному плані продовжили домінувати «радянські громадяни», як головні жертви війни, згідно радянського канону. Такі соціальні групи як військовополонені, пацієнти психлікарень та в'язні концтаборів, студенти («Студбатівці»), письменники залишилися на маргінесі політики пам'яті. Без змін залишилися радянські образи шахтарів, журналістів та ін. За період Незалежності виникли лише епізодичні «місця пам'яті» на честь євреїв, поляків, німців, «студбатівців», судових процесів над нацистами та ін. Втім вони майже ніяк не вплинули на загальну картину репрезентації пам'яті.

2.3. Репрезентація міліарних образів Другої світової війни

Результати дослідження дозволяють встановити, що 97 % «місць пам'яті» Харкова присвячені Червоній армії, УПА – 2 %, Чехословацькій армії – 1 %. В Одесі на Червону армію припадають 99 % образів, на Румунську армію – 1 %. В той же час, у Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі на Червону армію припадають 100 % «місць пам'яті». (див. Додаток С). Схожа ситуація серед об'єктів топоніміки. На образи Червоної армії серед об'єктів топоніміки у Харкові складають – 100 %, Донецьку – 100 %, Дніпрі – 93 %, Запоріжжі – 100 %, в Одесі – 94 %. На образи УПА припадають 7 % у Дніпрі та 6 % в Одесі.

Відсутність «місць пам'яті» УПА у радянський час пов'язана з радянською політикою дискредитації та систиматезації їх як колаборатів та злочинців. Таким чином, воїни УПА випадали із загального дискурсу радянського міфу Великої Вітчизняної війни¹. Така тенденція частково зберігалася в незалежній Україні, навіть у цей період радянська політика

¹ Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 22.07.2024)

дискредитації УПА, як «посібників фашистів» все ще мала відчутний вплив на суспільство. В той же час, створення образів представників українського визвольного руху, куди входили такі військові формування як УПА, «Карпатська січ» та Дивізія СС «Галичина» почався у 1990-х рр. Головним чином це було на Західній Україні. Однак, процес встановлення пам'ятників ОУН-УПА в містах Півдня та Сходу України зустрівся з спротивом. Соціологічні дослідження 2000-х рр. показали, якщо на Західній Україні екстремізмом сприймається «комунізм», то в Східній Україні - «націоналізм» як різновид «фашизму»¹.

Поява у 1992 р. пам'ятника УПА в Харкові, єдиного на Лівобережній Україні, було складовою процесу «реабілітації» представників вищезгаданого військового формування. Характерно, що ставлення до пам'ятника УПА у Харкові було цілком толерантним аж до часів загострення політичного протистояння та радикалізації настроїв після подій Революції Гідності (виключенням був лише епізодичний інцидент, коли у 2006 р. пам'ятник знесли представники Євразійської спілки молоді, але незабаром його швидко відновили.). У 2013 р. за рішенням міської влади Харкова пам'ятник УПА був знесений, однак у 2014 р. відновлений². До цього часу міська влада досить індиферентно ставилася до окремих приватних ініціатив зі створення меморіальних місць. Увага міської влади впала на пам'ятник саме на тлі радикалізації суспільства і «воєн пам'яті»³. У 2017-2019 рр. пам'ятник зазнавав нападів проросійських вандалів, а у 2021-му р. остаточно відновлений.

Образи армії Чехословаччини у Харкові з'явилися ще у радянський час. Причиною цього є те, що військові формування, які складались з громадян Чехословаччини, на чолі з Людвігом Свободою, воювали на боці СРСР на

¹ Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyi_lad.pdf? (дата звернення 22.07.2024)

² Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О. ., Кавун М. . Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/hist-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 23.07.2024)

³ Куценко Д. До питання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/10717/10805> (дата звернення 23.07.2024)

Східному фронті. У радянські часи створювали образи лише комуністичних або прорадянських рухів опору. В СРСР намагалися використовувати військові формування, сформовані з народів Європи для створення образу Радянського Союзу як «визволителя». Після Другої світової війни саме Чехословацький військовий корпус став основою для формування збройних сил комуністичної Чехословаччини¹.

Образи Румунської армії з'явилися в Одесі лише у період Незалежності. В СРСР не висвітлювалася участь в агресії та злочини армій союзників Німеччини. Попри те, що Румунська армія разом з Вермахтом окупувала Одесу та брала роль у військових злочинах. Тим не менш, участь Румунії у війні проти СРСР не висвітлювали. За радянських часів причини вступу таких країн як Румунія та Фінляндія у війну проти СРСР не заглиблювалися. В основному все пояснювалося їх «капіталістичним устроєм», і, як наслідок, ненавистю до «єдиної соціалістичної держави». Румунський реваншизм за відібрану Бессарабію та Північну Буковину замовчувався. Лише у 2013 р. в Одесі була відкрита меморіальна дошка «в пам'ять про жертви румунських окупантів у 1941-1944 рр.».

Частка образів радянських партизан та підпільників у Харкові на «місцях пам'яті» складає 8 %, у Донецьку – 10 %, Дніпрі – 21 %, Запоріжжі – 12 %, Одесі - 8 %. (див. Додаток Т). Частка образів партизан та підпільників у Харкові серед об'єктів топоніміки складає 26 %, у Донецьку – 14 %, Дніпрі – 30 %, Запоріжжі – 11 %, Одесі – 13 %. (див. Додаток У). Найбільша частка партизан є саме у Дніпрі, оскільки там партизанський рух був значно сильніший² ніж у Харкові³, Донецьку⁴, Запоріжжі¹ чи Одесі². В останніх

¹ Лариса Ямпольска. 1-й окремих Чехословацький окремих батальйон як інтернаціональне формування у складі робітничо-селянської червоної армії у 1942-1943 рр.: історія створення та бойовий шлях. URL https://shron1.chtyvo.org.ua/Yampolska_Larysa/1-i-okremiyi-Chekhoslovatskyi-pikhotnyi-batalion-ia-ik-internatsionalne-formuvannia-u.pdf? (дата звернення 23.07.2024).

² Болебуха А. Дніпропетровськ: віхи історії URL: <https://virtual.library.dp.ua/page/vihi/Vihi9.htm#001> (дата звернення 24.07.2024).

³ Ямриш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 24.07.2024)

⁴ Жирохов М. Битва за Донбас. URL: <https://coollib.com/b/166598-mihail-aleksandrovich-zhirohov-bitva-za-donbass-mius-front-1941-1943/read> (дата звернення 24.07.2024)

чотирьох містах не було чітко організованого руху опору, який не зміг перейти до відкритих збройних виступів, як це було у Дніпрі. У Харкові рух опору у місті був слабким та недовготривалим³. Приблизно аналогічна ситуація була і у Донецьку. В обох містах партизанський рух був незначним і тривав недовго та складався переважно з членів НКВС. Самі партизанські групи практично не вели діяльність у тилу ворога. У Запоріжжі руху опору майже не було, в той час як абсолютна більшість населення фактично підкорилися окупаційній владі⁴. В Одесі основна частина підпільного руху опору була роздавлена вже в перші доби окупації міста, станом на 1943 р. практично увесь рух опору Одеси припинив своє існування⁵. У цих містах рух опору був представлений переважно диверсантами (членами партії та спецслужб), завчасно підготовленими радянською владою перед захопленням міст Тому в Харкові, Донецьку, Запоріжжі та Одесі небагато образів партизанів та підпільників. Для Німеччини та країн «Вісі» партизани майже ніколи не складали реальної проблеми. Німців з території СРСР вигнали регулярні війська, а не партизани.

На тлі Харкова, Донецька, Запоріжжя та Одеси інакше склалася ситуація з партизанським рухом у Дніпрі. У цьому місті, протягом усього періоду окупації, існував чітко організований рух опору, що навіть зміг перейти до відкритих збройних виступів. В той же час партизани змогли отримати регулярну підтримку з боку населення міста⁶. Як наслідок, у Дніпрі

¹ Турченко Ф. Запорізький рахунок Великій війні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 24.07.2024)

² Станко В. Історія Одеси URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004551%5F02 (дата звернення 24.07.2021).

³ Ямириш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 24.07.2024)

⁴ Турченко Ф. Запорізький рахунок Великій війні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 24.07.2024)

⁵ Станко В. Історія Одеси URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004551%5F02 (дата звернення 24.07.2024).

⁶ Болебуха А. Дніпропетровськ: віхи історії URL: <https://virtual.library.dp.ua/page/vihi/Vihi9.htm#001> (дата звернення 24.07.2024).

образи партизан складають 21 % образів «місць пам'яті», що майже вдвічі більше ніж у Харкові, Донецьку та Запоріжжі. Таким чином, ситуація з рухом опору у Дніпрі стала виключенням. На тлі цих обставин, ще однією причиною меншої кількості образів радянських партизан у Харкові, Донецьку, Запоріжжі та Одесі можна віднести ту обставину, що СРСР процес юридичного визнання людиною членом партизанського руху був дуже забюрократизованим, тому дуже мало людей були визнані радянською владою партизанами. Строго законспіровані в умовах окупації, партизани та підпільники часом ставали жертвами цієї конспірації, коли після приходу радянських військ нікому було підтвердити, що вони працювали за завданням партизанів, а не були посібниками ворога. Нерідко звинувачення проти радянський партизан були провокацією самих німецьких солдат та колаборантів. А радянська система через репресивність велася на ці провокації.

Результати дослідження дозволяють встановити, що образи чехословацьких партизан складають 7 % у Харкові, Донецьку – 2 %, Дніпрі – 3 %, а у Запоріжжі та Одесі вони відсутні. Образи представників французького руху опору є лише у Харкові і складають 2 %. Образи італійських партизан є лише у Запоріжжі, де становлять 2 %. Представники болгарського руху опору є лише у Дніпрі та складають 3 % (див. Додаток Ф). В Одесі є образи лише радянських партизан. У цих містах представлені лише образи тих людей, що воювали у комуністичних або прорадянських партизанських військових формуваннях. Ці образи з'явилися ще у часи СРСР та повністю відповідали радянській ідеології. В СРСР усі некомуністичні та націоналістичні антинацистські рухи не могли бути ворожими німцям і тим більше воювати проти них¹.

Образи військових командирів Червоної Армії у Харкові складають 21 %, Донецьку – 43 %, Дніпрі – 16 %, Запоріжжі – 24 %, Одесі – 32 %. (див.

¹ Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=201> (дата звернення 24.07.2024)

Додаток X). Необхідно відзначити, що командний склад Червоної армії представлено різноманітною кількістю військових звань та рангів: маршали, лейтенанти, генерали, офіцери, старші сержанти, генерал-лейтинанти, командири, генерал-полковники, адмірали та ін. В той же час, у радянській пропаганді образ військового командира це образ, що підіймає солдат в атаку, а разом з ними і суспільство. Оскільки в СРСР культивувалася саме наступальна війна, то образ командира, який закликає вперед, виконує роль наповнення людських душ невагаю до всього, що вбиває, тобто до ворогів. Образ командира мобілізує та надає людям натхнення вічного життя, за яке треба битися, можливо навіть гинути, але вірити, що з тобою підуть інші. Фактично військовий командир це символ захисту миру, який було відстояно у кривавій жорстокій війні. Тобто, образ командира, який кличе вперед, завжди буде образом миру, що дістався мільйонами занапащених життів¹. Таким чином, образ військового командира знайшов своє відображення, у тому числі, серед об'єктів топоніміки.

Фактично, ця традиція продовжилася і у період Незалежності. За періодами, розподіленими відповідно до строків правління президентів, формування українського пантеону можна помітити, що найбільшою увагою до питання власного виміру історії України припало на період правління Віктора Януковича. Понад третину імен вперше було запроваджено до пантеону саме в період з 2010 по 2013 роки. Ще 30% припадають на період правління президента Леоніда Кучми. Та якщо ці 30% припадають на ціле десятиліття історії, то понад 40 % втрапили до переліку лише за три роки (і два, на позір, різні склади двох скликань Верховної Ради). До 2010 року кількість імен, яких включали до пантеону, рідко коли переважала позначку в 10 осіб протягом року, натомість у період 2010–2013 рр. можна константувати посилення цієї активності.

¹ Ірина Склокіна. Радянська пам'ять про Другу світову війну: секулярний культ чи практичний сенс? URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/27.pdf> (дата звернення 24. 07. 2024)

Діячі військові в пантеоні репрезентовані чи не найменшою часткою. Їх, позначених у нормативних документах, серед предствіників офіційного пантеону 13, серед них два Герої України (Роман Шухевич та Євген Березняк) та дев'ять Героїв Радянського Союзу. Репрезентація пантеону відповідає загальній тенденції подієвої складової державної пам'яттєвої політики: лєвова частка уваги в обох випадках присвячена подіям та героям «Великої Вітчизняної» війни. Як уже зазначалося, першочергове місце в політиці пам'яті, яка проводилася державою, посідають події часів Другої світової війни: це доволі чітко фіксується і на рівні подій, і на особистісному рівні, адже серед військових діячів, чиї ювілеї відзначалися на державному рівні, дві третини є діячами саме цього періоду, переважно репрезентовані Героями Радянського Союзу. Водночас образ воїна як у офіційному пантеоні, так і в «народному рейтингу» видатних українців не зазнав значних трансформацій за останні роки. Так, і сучасний офіційний пантеон, і народний рейтинг у загальних рисах усе ще відповідають радянському пам'яттєвому канону – ставлення до ролі і місця в історії окремих персонажів подекуди змінюється, проте їхня кількість залишається доволі стабільною відносно «миролюбним». Таким чином образи радянських військових командирів все ще займають ключові позиції в «народному рейтингу» героїв¹.

У Донецьку серед «місць пам'яті» образи воїнів-автомобілістів складають 2 %, Дніпрі – 2 %, Запоріжжі – 1 %, Одесі - 1 %. В той час, як у Харкові вони відсутні (див. Додаток Ц). Образи воїнів-залізничників у Харкові складають 1 %, у Дніпрі – 2 %. У Донецьку, Запоріжжі та Одесі їхні образи відсутні (див. Додаток Ц).

Образів воїнів-автомобілістів небагато, хоча протягом Другої світової війни автомобільні війська, що входили до складу Червоної армії брали участь в усіх фронтах Другої світової та зіграли чималу роль у просуванні

¹ Світлана Набок. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. URL https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_obrazy.pdf (дата звернення 28.07.2023)

фронту. Однією з причин цього була та обставина, що автомобільні війська комплектувалися переважно за рахунок допомоги Західних союзників – ленд-лізу та активно використовували трофейну німецьку техніку. Через це радянська пропаганда особливо не хотіла згадувати факт іноземної допомоги, тому автомобільні війська мають незначну кількість образів на «місцях пам'яті» та у топоніміці¹. Іншою причиною малої кількості образів воїнів-автомобілістів можна пояснити наступними обставинами: під час війни просування та забезпечення Червоної армії відбувалось в основному залізницями, а не автомобільними дорогами. Залізничним транспортом проводилося 95% усіх вантажних перевезень на територіях України.

Образів воїнів-залізничників також небагато, при цьому, залізничні війська у Другій світовій граві більшу роль, ніж автомобільні. Це можна пояснити наступним чином: протягом Другої світової війни залізничні війська брали участь у боях переважно наприкінці 1941-1942 рр. після цього вони були зняті з фронту та у бойових діях участі практично не брали. Залізничні війська використовувалися переважно в битві за Москву та за Сталінград. На момент звільнення Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси у 1943-1944 рр. залізничні війська майже не брали участь у боях і не звільняли ці міста. Як наслідок, у Дніпрі та Запоріжжі образи воїнів-залізничників відсутні².

На основі сформованої бази даних можна встановити, що образи військових медиків у Харкові складають 1 %, Донецьку – 5 %, Дніпрі – 3 %. У Запоріжжі та Одесі їхні образи взагалі відсутні. (див. Додаток III). Така ситуація має кілька причин. Хоча, чимало медиків Другої світової в СРСР були нагороджені медалями, їх внесок у війну практично не досліджувався та не розглядався. У період війни радянська військова медицина була неадекватною. Був дефіцит ліків та спеціального обладнання, вкрай не обхідного на фронті, майже відсутній санітарний транспорт, особливо

¹ Історія автомобільного транспорту України URL http://proukraine.net.ua/?page_id=447 (дата звернення 28.07.2024)

² Ігор Мазило. Методи управління залізничним транспортом України в період його відбудови (1943 – 1950-ті рр.) URL: <http://repository.vsau.org/getfile.php/15706.pdf> (дата звернення 29.07.2024)

автомобільний. Від початку війни був гострий дефіцит медичного майна, зокрема через авіа нальоти та евакуацію підприємств в глиб країни. Не було санітарного транспорту – недолуга соціалістична економіка не була здатна продукувати в достатній кількості санітарні автомобілі та санітарні літаки. Чимало ліків СРСР отримував за ленд-лізом. На фронті бракувало медичних кадрів як лікарського, так і середнього та молодшого медичного персоналу. Характерною протягом бойових дій була нестача санітарів, санітарних інструкторів та стрільців-санітарів, серед яких були великі незворотні втрати. Підготовка спеціальних кадрів робилась поспіхом та не відповідала ситуації на фронті. Серед медичного персоналу були часті явища колабораціонізму та халатного лікування солдатів. Все це призвело до того, що в СРСР була спеціальна заборона на поширення такої інформації. Навіть зараз більшість документів про такі випадки засекречені. Таким чином, роль медиків у Другій світовій війні в Радянському союзі майже не досліджувалась та не згадувалась, як наслідок, образів військових медиків у Донецьку, Харкові та Дніпрі небагато.¹

Серед «місць пам'яті» Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси немає образів військових конструкторів, в той час як у Харкові їхні образи складають 3 % (див. Додаток III). Напередодні Другої світової війни промисловий потенціал Донецька, Дніпра та Запоріжжя сильно поступався Харкову. Останній взагалі був найбільшим промисловим містом СРСР, яке опинилось в окупації². У Харкові було значно більше військових розробок та більше спеціалістів у цій галузі. Власне легендарний танк Т-34 був створений саме в Харкові. В той час, у Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі практично не проводилось ніяких військових розробок³.

¹ Казен Е. Становлення і розвиток військово-медичної служби в Червоній армії у Другій світовій війні URL: <http://vny.asv.gov.ua/article/view/203237> (дата звернення 30.07.2024)

² Ямриш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 30.07.2024)

³ Турченко Ф. Запорізький рахунок Великої війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 30.07.2024)

Результати дослідження дозволяють встановити, що образ танків-пам'ятників. У Харкові образи танків-пам'ятників складають 3 %, у Донецьку – 2 %, Дніпрі – 2 %, Запоріжжі – 1 % (див. Додаток Ю). Усі вони представлені радянським танком Т-34. Танк як пам'ятник відрізняється одночасно конкретності ідеї і високим ступенем узагальнення (символізує всі танки, танкову міць держави), військову силу (символізує не тільки танки, але військову техніку країни в цілому). Радянська система створювала образи наступальних військ бо саме вони відповідали військовій пропаганді. Для радянської влади, героїчні подвиги війни це подвиги наступальної війни. Сюди відноситься здійснення героїчного наступального прориву військ, нещадна помста ворогу¹. Під лозунгом «Вперед на Захід», Радянська армія заходила на територію європейських країн, оголошуючи себе визволителем. В СРСР культивувалося не військова майстерність, а самопожертва, що часто межувала з самогубством. Фактично, режим, який не шкодував людей і в мирний час, не міг шкодувати їх тим більше у війну, рятуючи власне існування.

На основі сформованої бази даних можна встановити, що серед «місць пам'яті» образи представників спецслужб (НКВС), які брали участь у Другій світовій війні у Харкові складають 1 %, Донецьку – 2 %, Дніпрі - 2 %, а Запоріжжі – 1 % (див. Додаток Я). В Одесі подібні образи відсутні. Серед об'єктів топоніміки образи представників спецслужб (НКВС) у Донецьку складують 2 %, у Запоріжжі – 1 %. У Харкові, Дніпрі та Одесі їхні образи відсутні (див. Додаток Я).

Подібні «місця пам'яті» радянських спецслужб створювалися щоб репрезентувати владу. Напередодні німецько-радянської війни шпигуноманія в СРСР набирала обертів. Засобами масової інформації громадян закликали бути пильними та допомагати радянським спецслужбам. Тобто образ НКВС мав своєрідний мобілізаційний зміст. Також, члени НКВС героїзувалися як

¹ Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як склад історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. URL <https://grani-print.dp.ua/index.php/pphu/article/view/322/254> (дата звернення 30.07.2024)

прикордонники, які першими прийняли бій та представники руху опору під час війни з Німеччиною. Після Другої світової війни радянська пропаганда продовжила створювати героїчні образи спецслужбам, таким як НКВС та СМЕРШ, які протистоять зовнішньому та внутрішньому ворогу. «Місця пам'яті» спецслужб мали викликати почуття ненависті до ворогів та гордості за радянські органи безпеки¹.

Образи Політбійців є тільки у Донецьку та складають 2 % (Див. Додаток А 2). У радянській пропаганді комуністи, які пішли на фронт, як і військові командири, відігравали мобілізуючу роль. Своїм прикладом вони мобілізували людей на фронт. Тобто образ Політбійця, який був одночасно і партійним комуністом і військовим керівником конструював образ ідеальної радянської людини. В СРСР Політбійці були особливим символом самопожертви, оскільки вони мали підвищений ризик смерті на фронті. Нацистське керівництво було особливо жорстоке до солдат-комуністів (т.з. «більшовицькі фанатики»): їх у полон не брали, а одразу знищували. Тобто, образ Політбійця мав символізувати всеохоплюючу єдність жителів СРСР та продемонструвати «відсутність» елітаризму в Радянському Союзі².

Підбиваючи підсумок відзначимо, що міліарні образи міст Півдня та Сходу Україні (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса) майже не змінилися за роки Незалежності. Образи Червоної армії, партизан, війська НКВС, воєнні конструктори та «Політбійців» майже не зазнали змін. Радянські військові командири залишилися образами героїв. З'явилися епізодичні вкраплення табуйованих образів, таких як УПА. Однак це радше виключення. Радянські танки-пам'ятники залишилися без змін. Втім, після російського вторгнення 2022 р. почався процес демонтажу міліарних виразників радянської пам'яті про війну.

¹ Ксенія Кузіна. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.). URL: https://scholar.archive.org/work/4wbsslizmjgnjcvogsft7hghby/access/wayback/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/za_2019_1_6.pdf (дата звернення 31.07.2024)

² Слободняк М. Радянське антифашистське підпілля. URL: <http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/1143/1/17.pdf> (дата звернення 08.03.2024)

РОЗДІЛ 3. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У ЛЬВОВІ, УЖГОРОДІ ТА ЧЕРНІВЦЯХ У 1944-2022 РР.

3.1. Політика пам'яті

Україна та її різні регіони сповнені суперечливих розділених моделей пам'яті про минуле і несхожих ідентичностей. Як і в усій Україні загалом, серед міст Заходу України Друга світова війна теж займає одне з ключових місць серед політики пам'яті. Як і у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі, у таких містах як Львів, Ужгород та Чернівці десятиліттями міські еліти конструювали ідентичність, використовуючи образи минулого. Останнє створюються у складних відносинах між державою/владою та тими, ким вона керує, та їх життєздатність залежить від здатності держави (або впливової інституції) залучати людей до процесу осмислення минулого¹. Створювалися «місця пам'яті», такі як пам'ятники, меморіальні дошки та об'єкти топоніміки. Спільна пам'ять про минуле є складником формування ідентичності, який можна розглядати як результат систематичного запам'ятовування і забуття.

Як і в інших регіонах Друга світова війна стала одним із складників, яким користувалися при здійсненні політики пам'яті та конструюванні та закріпленні нової ідентичності. Сама ідентичність гнучка і прив'язана до певних політичних обставин². Необхідно відзначити, що Львів, Ужгород та Чернівці виконують роль «регіональних столиць» на Західній Україні, подібно до того як Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса – на Південному Сході України. Львів є регіональною столицею Галичини, Ужгород – Закарпаття, а Чернівці – Буковини. Протягом десятиліть ці міста є центрами концентрації інтелектуальних та матеріальних ресурсів. Необхідно

¹ Julie Fedor. War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus. URL https://www.researchgate.net/publication/321577873_War_and_Memory_in_Russia_Ukraine_and_Belarus (дата звернення 01.08.2024)

² Володимир Бабка. Політика пам'яті. Спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. URL https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 01.08.2024)

також відзначити, що політика пам'яті також є відображенням досвіду суспільства, рівень розвитку його інститутів чи соціально-політичної структури¹.

Протягом 1940-2024-х рр. у містах Західної України, таких як Львів, Ужгород та Чернівці тривали процеси репрезентації пам'яті про Другу світову війну. За радянських часів головним суб'єктом проведення політики пам'яті був держапарат, а за період Незалежності до нього ще додалися різні українські та міжнародні організації. Втім треба відзначити, що політика пам'яті з приводу Другої світової війни не завжди була послідовною в Україні та змінювалися у залежності від режиму. На додачу репрезентація Другої світової війни мала регіональну відмінність та відрізнялася у містах Заходу України (Львова, Ужгорода та Чернівців) та Півдня і Сходу (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса).

Перший період політики пам'яті тривав у 1944 – 1991 рр. Як і у містах Півдня та Сходу України, на Заході політика пам'яті, що присвячена Другій світовій проводилася виключно із дотриманням офіційного партійного нарративу. Це все здійснювалося у контексті пошуку радянською владою своєї легітимізації, конструюванню радянської ідентичності та мобілізації суспільства навколо партії/держави². Особливого розмаху це набуло у 1960-х рр., коли міф про «Велику вітчизняну війну» став одним із фундаментів радянської ідеології. В умовах авторитарно-тоталітарного режиму єдиним суб'єктом політики пам'яті був держапарат³. Він репрезентував виключно допустимі для влади образи Другої світової війни, які мифологізувалися та возвеличувалися. Тобто це була структурна політика пам'яті, які містить

¹ Алла Киродон. Політика пам'яті в Україні (1991-2014 рр.). URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=Ues_2015_15_24 (дата звернення 02.08.2024)

² Jonathan Brunstedt. The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR. URL https://www.researchgate.net/publication/377545168_Jonathan_Brunstedt_The_Soviet_Myth_of_World_War_II_Patriotic_Memory_and_the_Russian_Question_in_the_USSR_Cambridge_Cambridge_University_Press_2021 (дата звернення 02.08.2024)

³ Olga Baranova. Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union. URL https://files.iwm.at/jvfc/34_2_Baranova.pdf (дата звернення 02.08.2024)

чіткий наратив, символи, сакральні дати, явища та особи¹. Для радянської моделі пам'яті (в чому вона не була унікальною) було характерним практики замовчування тематики або дискурсу (наприклад радянських злочинів, Голокосту, злочини проти польського населення Західної України та ін.), практики дискредитації (дemonізація певних подій, груп або учасників війни, таких як УПА) та практики дихотомічного поділу світу на «добро-зло», де перемагає добро (тобто СРСР). У випадку із Західною Україною просувався наративи «золотого вересня» (анексія 1939 р.), як Радянський союз «визволення західних українців» та їх «модернізація» та мів про «Велику вітчизняну війну»².

У 1966 р. в УРСР було створено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке займалося встановленням «місць пам'яті» та об'єктів топоніміки, у тому числі присвячених Другій світовій. Радянський наратив про події 1941-1945 рр. був поєднанням тріумфу та мучеництва. Тобто з одного боку радянська пам'ять про війну включала військові перемоги СРСР та героїзм, які поєднувалися із стражданнями та жертвостями «радянського суспільства»³. Політика покаяння для СРСР не була характерна. Істотна увага приділялася «місцям пам'яті» та томпніміці⁴. Тобто у 1960-х рр. нове повоєнне покоління почало приходити на зміну учасникам війни і для перших влада створювала колективну пам'ять про Другу світову війну у відповідності із власним інтерпретуванням. У цей період політика пам'яті на Західній Україні майже нічим не відрізнялася від Півдня та Сходу України як і від СРСР загалом.

¹ Володимир Бабка. Політика пам'яті. Спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. URL https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 03.08.2024)

² Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publicnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 03.08.2024)

³ Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як склад історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. URL <https://grani-print.dp.ua/index.php/pphu/article/view/322/254> (дата звернення 03.08.2024)

⁴ David L. Hoffmann. The Memory of the Second World War in Soviet and Post-Soviet Russia. URL <https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10.4324/9781003144915&type=googlepdf> (дата звернення 03.08.2024)

Другий період тривав у 1991-2014 рр. Необхідно відзначити, що в цей час в Україні не було створено загальнодержавного офіційного комплексного національного нарративу про Другу світову війну, який був би закріплений на рівні законодавства або інституцій¹. Звісно у країні були політичні коливання та дискусії з приводу деяких тем війни (наприклад при В.Ющенко)². Однак, комплексної, цілеспрямованої та послідовної політики пам'яті на загальноукраїнському рівні не проводилося³. Відсутній був і широкий суспільний консенсус. Усе це створило певний вакуум для різних нарративів Другої світової війни, які співіснували, конкурували або замовчували один одного. У цьому контексті різні регіони почали формувати власні інтерпретації минулого, або використовувати вже створені⁴. На перший погляд, може здатися що це конструктивне явище, бо створює поле для плюарізму думок та діалогу ідей, однак на практиці переважати стали два нарративи Другої світової війни, які взаємовиключали один одного та були ексклюзивними і ангажованими⁵.

У цей час міста Півдня та Сходу України з одного боку та Заходу з іншого пішли різними і фактично протилежними шляхами репрезентації пам'яті про Другу світову війну. Якщо Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса продовжили спиратися на радянський нарратив, то Львів, Ужгород та Чернівці – створили нову інтерпретацію Другої світової війни. Фактично це був східноєвропейський нарратив війни, адаптований до українських реалій. 1990-ті рр. відзначилися інтенсивним демонтажем радянських пам'ятників, пам'ятних дошок та перейменуванням об'єктів топоніміки. В більшій мірі цим відзначився Львів, в меншій – Ужгород та Чернівці. Паралельним

¹ Довганик Н. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. URL : <https://babynyar.org/ua/library/collection/46/3446> (дата звернення 04.08.2024)

² Набок С. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. URL https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_obrazy.pdf (дата звернення 04.08.2024)

³ Івчик, Н., Долганов, П. Ексклюзивні нарративи, конфлікти пам'ятей і примирення: роздуми про конференцію у Рівному. Україна Модерна. URL: https://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Dolhanov_Ivchik_1_17_2019.pdf (дата звернення 04.08.2024)

⁴ Веденєєв В. Культурно-інформаційний вплив сучасного світу та історична свідомість української політичної нації. URL : <https://journals.urau.ua/visnyknakkkim/article/view/138449/135370> (дата звернення 04.08.2024)

⁵ Андрій Портнов. Українські образи Другої світової війни. URL: https://zaxid.net/ukrayinski_obrazi_drugoyi_svitovoyi_viyeni_n1235328 (дата звернення 04.08.2024)

процесом стало створення «місць пам'яті», які відповідали вже українському національному/націоналістичному нарративу війни. Фактично відбулося заміщення виразників радянської пам'яті на українську. Таким чином, це найбільш ключовий період в аспекті трансформації «місць пам'яті» цих міст. Вважається, В.Ющенко, проводячи політику пам'яті Другої світової війни, частково повторював та запозичував західноукраїнські (львівські) практики. Теж саме стосується Володимира В'ятвича¹.

Вищезгаданий формат політики пам'яті можна схарактеризувати як конфронтаційно-поблажливим. Конфронтаційним він був у відношенні до радянської пам'яті про війну та реалізовувався шляхом її викорінення. Поблажливою ця політика була до інших моделей пам'яті, наприклад таких як єврейська (тобто вони допускалися, однак ігнорувалися та знаходилися на периферії)². До того ж, завдяки демократизації суспільства, держапарат хоча і залишився головним актором пам'яті. Однак різні місцеві, загальноукраїнські та міжнародні організації теж отримали можливість створювати пам'ятники, меморіальні дошки та ін. Головним чином, це стосувалося тих образів які заборонялися у радянські часи та ігнорувалися владою у період Незалежності.

Аналогічні процеси відбулися і в топоніміці. Усі вулиці, на честь радянських військових командирів, політичних діячів або ключових подій (ретрансльованих у радянській пропаганді) були перейменовані, а їх замінили командири УПА, діячі українського руху та ін. Було ліквідовано й інші об'єкти топоніміки, які пов'язували ці міста з СРСР та Червоною армією. Трансформація політики пам'яті та репрезентація Другої світової війни на Західній Україні могло сприяти трансформації ідентичності. Вищезгадані процеси могли сприяти перетворенню Західної України на

¹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 05.08.2024)

² Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у переході суспільства URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 05.08.2024)

«патріотично-націоналістичний» регіон, де радянсько-російські партії майже не мали підтримки, а у 2013-2014 рр. жителі цього регіону підтримували Майдан. До того, у період Незалежності Західна Україна (в першу чергу Львівська та Закарпатська області) відрізнялися іншими регіонами України більш високим рівнем громадянської активності¹. Потенційно, трансформація політики пам'яті про війну 1939-1945 рр. могло бути одним із чинників цього.

Третій період триває з 2014 р. та характеризується і супроводжується подальшим знесенням радянських «місць пам'яті» та встановленням не радянських, хоча вже в менших масштабах, оскільки основна частина цих процесів вже сталася під час попереднього періоду. Фактично, новий період демонтажу теж спровокований російським вторгненням, та набув нового імпульсу². Цю політику пам'яті теж можна схарактеризувати як конфронтаційну у відношенні до радянської пам'яті³. При цьому елементи конфронтаційності були і з польською політикою пам'яті. Цьому також сприяло прийняття законів, які регулюють минуле, куди входять закони про декомунізацію із засудженням комунізму та нацизму та ін. Фактично, у цей час націоналістичний наратив був затверджений на державному рівні. Розпочата у 2015 р. декомунізація, як одна із реакцій на російську агресію, перетворилася на директивне нав'язування згори набору націоналістичних символічних складників, які використовувати представники влади у процесі перейменування назв вулиць і встановлення пам'ятників/меморіальних дощок⁴. Це все було у поєднанні із утворенням Українського інституту національної пам'яті. Частково це була реакція на російську пропаганду та

¹ Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyi_lad.pdf? (дата звернення 06.08.2024)

² Пастушенко Т.В. Російська агресія проти України та Друга світова війна: нові інтерпретації в політиці, пам'яті та науковій дискусії // Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній, 2015. С. 297-301.

³ Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у переході суспільства URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 06.08.2024)

⁴ Івчик, Н., Долганов, П. (2019) Ексклюзивні наративи, конфлікти пам'ятей і примирення: роздуми про конференцію у Рівному. Україна Модерна. URL:

https://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Dolhanov_Ivchik_1_17_2019.pdf (дата звернення 06.08.2024)

інформаційну «війну пам'яті»¹. Таким чином, процеси політики пам'яті з дерадянзації міського простору, які повноцінно охоплюють міста Півдня та Сходу України з 2014/2022 рр., Західна Україна це пройшла вже в 1990-х та у 2000-х рр.

Як вже відзначалося, з 1990-х рр. на Західній Україні загалом та у Львові, Ужгороді та Чернівцях політика пам'яті про Другу світову війну зазнала зміни візія війни. Радянський нарратив було заміщено на український різновид східноєвропейського². Останній ще можна назвати український національний/націоналістичний нарратив. Його запозичення було, з одного боку спробою переорієнтувати притики сприйняття Другої світової війни на східноєвропейський манер, а з іншого – створити україноцентричний нарратив Другої світової війни, в контексті деколонізації, декомунізації та дерусифікації.

На тлі цього не можна сказати напевно чому наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. вищезгадані міста Заходу України майже докорінно змінили політику пам'яті з приводу Другої світової війни, а міста Півдня та Сходу – ні. Тобто, з чим була пов'язана така відмінність політичних проектів ті інтересів. Можливо роль зіграв фактор того, що Західна Україна менше часу перебувала під радянським впливом (приблизно стільки ж, скільки і країни Східної Європи, які після розпаду СРСР почали розвивати свої нарративи війни). Можливо роль відіграло те, що Західна Україна традиційно біла більш націоналістична/консервативна та патріотична у порівнянні з іншими регіонами, як і менша зрусифікованість.

Український націоналістичний нарратив Другої світової війни робить головний акцент на стражданнях власного (тобто українського) народу, подібно до того як це робиться у країнах Східної Європи. Якщо радянський

¹ Uladzislau Belavusau. Memory Laws and Memory Wars in Poland, Russia and Ukraine. URL: https://kar.kent.ac.uk/88586/1/Memory_Laws_and_Memory_Wars_in_Poland_Ru.pdf (дата звернення 06.08.2024)

² Ірина Склокіна. Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей. URL: <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-ierarkhichnu-strukturu-susplstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html> (дата звернення 06.08.2024)

нарратив є поєднанням військового тріумфу та мучеництва, то український головним чином акцентує на мучеництві/жертвості. Прихильники радянського нарративу апелювали до спадковості від радянської влади та Червоної армії, а українського – до УПА та інших військово-політичних формувань українського визвольного руху. Ще одна специфіка українського національного нарративу війни є концепція, що «абсолютним злом» під час війни була не лише Гітлерівська Німеччина, але і Сталінський СРСР, звідси впливає сприйняття подій війни як «подвійної окупації»¹. Таким чином, український націоналістичний нарратив Другої світової війни є фактичною частиною українського національного дискурсу (постколоніальне переосмислення минулого та пошук ідентичності), що виник після розпаду СРСР.

Втім треба відзначити, що український націоналістичний нарратив має ексклюзивність та ангажованість. Він не заперечує деякі злочини Другої світової війни (такі як Голокост або Параїмос), але приділяє їм увагу по залишковому принципу. Як вже відзначалося, у цьому нарративу центральне місце займає жертвність та страждання українського народу. Ексклюзивність українського націоналістичного нарративу створювала передумови для «воєн пам'яті» з такими нарративами як польський, єврейський та ін². Військові формування, такі як Червона армія чи Армія Крайова сприймаються негативно та вороже. Усе або майже усе радянське представлене як злочинне. Дискредитується те, що вітається радянським нарративом³. В той же час акцентується увага на окремому унікальному досвіді України у Другій світовій війні, зокрема про боротьбу УПА, про недовговічну боротьбу Карпатської України та ін. Це у контексті

¹ Владислав Гриневич. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/grynevych_polityka.pdf (дата звернення 07.08.2024)

² Івчик, Н., Долганов, П. Ексклюзивні нарративи, конфлікти пам'ятей і примирення: роздуми про конференцію у Рівному. Україна Модерна. URL: https://www.holocaust.kiev.ua/Files/goISuch2005/Dolhanov_Ivchik_1_17_2019.pdf (дата звернення 07.08.2024)

³ Anna Romanov. Ukraine's memory war - the order of discourse in Ukrainian memory politics about the WW2. URL: <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/80325/URN%3ANBN%3Afi%3Aju-202203242024.pdf?sequence=1> (дата звернення 08.08.2024)

відмежування від радянського нарративу про саме окрему та своєрідну роль українців у війні. Однак, прославлення антирадянських націоналістичних героїв та формувань Другої світової війни та некритичне сприйняття українського націоналізму призводить до суперечностей у зв'язку з тематикою Голокосту, геноциду поляків та ін. Незручною темою для цього нарративу також є питання співпраці українських націоналістів з Третім Рейхом.

Спільна риса радянського та націоналістичного нарративу війни це майже повна відсутність політики визнання власних злочинів, каяття та відповідальності. Радянський нарратив зображує Другу світову як умовну «героїчну золоту добу СРСР», а для цього Радянський союз репрезентовано «безгрішним» та «ідеальним». Аналогічно українська альтернатива даного нарративу зображує український націоналізм під час 1939-1945 рр. як «позитивний», «чистий» та «благородний»¹. У цьому контексті радянський нарратив заперечував, ігнорував або виправдовував низку злочинів СРСР такі як репресії, депортації, утиски за національною чи соціальною ознакою, деструктивну політику та неадекватну мобілізацію та інші злочини війни. В той же час український націоналістичний нарратив мав такий же підхід до подій Голокосту, Параїмосу, Волинської трагедії та інших погромів, репресій каральних акцій вчинених ОУН УПА і т.п.². Для обох нарративів майже не характерна концепція гуманізму, примирення та порозуміння, як і цінності ліберальної демократії³. Таким чином, наявність чималої кількості незручних тем та ігнорування великої кількості соціальних груп, фактично робить радянський та український націоналістичний нарративи недемократичними, створюючи умови для «воєн пам'яті» між ними та іншими інтерпретаціями Другої світової війни.

¹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 08.08.2024)

² Андрій Портнов. Українські образи Другої світової війни. URL: <https://zaxid.net/ukrayinski-obrazi-drugoyi-svitovoyi-viyni-n1235328> (дата звернення 08.08.2024)

³ Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні : у пошуках ідентичності та консолідації URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/grynevych_polityka.pdf (дата звернення 09.08.2024)

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що з 1940-х по 2020-ті рр. серед міст Заходу України, таких як Львів, Ужгород та Чернівці проводилася політика пам'яті про Другу світову війну. За часів СРСР, репрезентація війни здійснювалася у відповідні до радянського канону Другої світової війни, а у період Незалежності – відбувся перехід до українського націоналістичного наративу війни. В цьому міста Західної України фактично стали унікальними, бо серед міст Півдня та Сходу України продовжила домінувати радянська репрезентація війни. Вищезгадане, потенційно могло закласти регіональний розкол ідентичності, сформувавши «радянсько-російський» Південь та Схід з одного боку та націоналістичний Захід України. Втім, як радянський, так і український націоналістичний наратив Другої світової війни були однобокими, ексклюзивними та ангажованими, маючи низку недоліків.

3.2. Репрезентація образів соціальних груп Другої світової війни.

Серед «місць пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців чоловічі образи складають 95 % у Львові, та по 100% в Ужгороді та Чернівцях станом на 2024 р. (див. Додаток В 1) За радянських часів в жодному з цих міст не було жодного жіночого образу (див. Таблиці 1.1-1.3). Серед об'єктів топоніміки станом на 1991 р. у Львові чоловічі образи склали 77 % у Львові, 100 % в Ужгороді та 78 % в Чернівцях, а решта відповідно жіночі. Станом на 2024 р. у Львові чоловічі образи 89 % у Львові, 97 % в Ужгороді та Чернівцях 100 % (див. Додаток Г 1.). Ці зміни відбувалися головним чином через зміну радянських образів на образи ОУН/УПА, «Карпатської Січі» та ін. Жіночі образи змінилося незначним чином. Для прикладу, образи Зої Космодем'янської замінили на образи Олени Теліги та ін. Але жіночі образи залишилися лише епізодичними вкрапленнями.

Як і у випадку з містами Півдня та Сходу України, радянська влада репрезентувала чіткий розподіл гендерних образів. У ній репрезентовані

чоловіки, які воювали на фронті, та жінки, які залишалися в тилу. Політика пам'яті зображувала чоловіків як захисників батьківщини, жінок та дітей, тобто це була своєрідна легітимізація відправки чоловіків в армію та на фронт. Тобто маскуліність є символом сили та боєздатності країни. В той же час, образ жінки, це образ жертви та матері. Також вона це символ життя у тилу та образ «беззахисної батьківщини». Втім, вищезгадана практика зображення гендеру у військовій пропаганді не є суто радянською практикою та застосовувалася майже повсюдно у ХХ ст. Український націоналістичний наратив у цих практиках мало чим відрізняється від радянського. У ньому чоловіки зображені як герої, повстанці та воїни, а жінки це образ жертви, матері та поневоленої країни/народу¹.

На основі дослідження вдалося встановити відсоткове співвідношення серед етнічних образів. Станом на 1991 р. у Львові, Ужгороді та Чернівцях усі 100% образів припадали на «радянських громадян». Однак, за період Незалежності ситуація змінилася і в серед міст Західної України: у Львові частка «радянських громадян» складає 27 %, Ужгороді – 15 %, а Чернівців – 28 %. Образи українців є у Львові – 66 %, Ужгороді – 57 %, Чернівцях – 42 % (див. Додаток Д 1). Серед топоніміки подібні образи відсутні. Для порівняння, серед вищезгаданих міст Півдня та Сходу України майже усі етнічні образи припадають на «радянських громадян», з невеликими виключеннями.

Необхідно відзначити, що за радянських часів, особливо у 1970-х та 1980-х рр. на «місцях пам'яті» намагалися не вказувати національність жертв Другої світової. Замість цього використовували термін «радянські громадяни», «мирні жителі СРСР» та ін. Це робилося для того щоб стерти етнічні межі в контексті асиміляції та створення «єдиного радянського суспільства». Подібна практика дозволяла уникати використання назви «українці». Особливо це робилося на «місцях пам'яті». Після розпаду СРСР

¹ Тетяна Антонова. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА. URL <https://www.uvr.in.ua/index.php/uvr/article/download/230/194> (дата звернення 10.08.2024)

почалася тенденція вказувати національність. Однак ці процеси відбулися лише в містах Західної України (див. Додаток Д 1), де починаючи з 1990-х рр. з'явилися образи, наприклад, «депортованих українців», або «українцям полеглим у визвольних змаганнях» (див. Таблиця 1.1). Таким чином, в містах Західної України затвердився східноєвропейський наратив Другої світової війни, де центральне місце займає жертвність власного народу, в той час як міста Півдня та Сходу продовжували жити у радянською спадщиною¹.

В той же час, серед «місць пам'яті» образи євреїв 7 % у Львові, 14 % - в Ужгороді та 28 % у Чернівцях (серед топоніміки їх образи відсутні). Як і серед міст Півдня та Сходу України їх кількість незначна. У розвитку культури пам'яті про Голокост, Україна перебуває в одному з найгірших становищ з країн Східної Європи (гірше хіба що в Білорусі). Виникає певний парадокс: Україна це одна з тих країн, де були одні з наймасовіших та найкривавіших подій Голокосту, однак ця тема на периферії політики пам'яті. Як радянський так і український націоналістичний наративи Другої світової війни є ексклюзивними до подій Шоа.

За радянських часів тематика Голокосту була табуована через антисемітську політику держави та замовчування участі радянських колаборантів у подіях геноциду євреїв. В той же час, у Незалежній Українській державі тему Шоа фактично залишається проігнорованою, українські «Праведники світу» не вважаються за героїв. Звісно, уряд не заперечує Голокост і не забороняє встановлювати пам'ятники на честь. Однак, державна позиція щодо збереження пам'яті про Голокост в Україні, фактично відсутня. Тому «місця пам'яті» створювалися за кошти місцевих єврейських рухів та ентузіастів 1990-ті – поч. 2000-х. Частково цьому допомагали іноземні єврейські організації чи уряд держави Ізраїль. Для

¹ Владислав Гриневиц. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/grynevych_polityka.pdf (дата звернення 11.08.2024)

прикладу, пам'ятники «Жертвам Львівського Гетто» та ін¹. Єдиним виключенням із цього було у 2000-х рр., коли міська влада Львова² та Чернівців³ сприяла відкриттю кількох пам'ятників жертв Голокосту. Однак це скоріше поодинокі епізоди. До українських наративів про Другу світову війну (як радянського так і націоналістичного) події Шоа, майже ніяк не включені⁴. Як і в Східній Європі, в Україні Голокост вражають лише одним з кількох кривавих подій Другої світової війни, а не злочином унікального та безпрецедентно найвищого масштабу⁵.

Таким чином як в містах Західної так і Південно-Східної України образи жертв Голокосту представлені переважно епізодичними вкрапленнями. В той же час у Львові, Ужгороді та Чернівцях вшанування пам'яті, подібне до Східної Європи: на центральне місце ставить власну (українську) жертвність, а увагу Голокосту приділяє лише по залишковому принципу⁶. В Україні слабо розвинене вшанування праведників Народів Світу. Ще одна причина чому для українського націоналістичного наративу події Шоа є незручною темою це питання участі українського населення загалом та українських націоналістів та колаборантів зокрема у подіях геноциду євреїв. З цього випливають проблеми відповідальності українців та каяття за ці події, що є вкрай незручним для українських наративів війни⁷. Як вже відзначалося, політика покаяння, або відповідальності не характерна для

¹ Скіра Ю. Голокост у міському просторі: етапи втілення проекту «остаточного розв'язання» єврейського питання на прикладі львівського гетто URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10220/1/Skira.pdf> (дата звернення 12.08.2024)

² Бугиль М. Єврейські пам'ятники у міському просторі Львова. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/attachments/2021/nov/25578/zbirnyk78sntk.pdf#page=59> (дата звернення 12.08.2024)

³ Суровцев О. Буковинські євреї у часи Голокосту: проблема збереження історичної пам'яті. URL: <https://scholar.archive.org/work/2o2dkmioznhrkqmlvn23s73i/access/wayback/https://hj.chnu.edu.ua/index.php/hj/article/download/98/80> (дата звернення 12.08.2024)

⁴ Анатолій Подольський. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/podolskyi_pamiat.pdf (дата звернення 12.08.2024)

⁵ Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О. ., Кавун М. . Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/hist-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 12.08.2024)

⁶ Каркач В. Пам'ять про Голокост як основа толерантного суспільства : освітній аспект. URL : <https://pl.uu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%A2%D0%9E%D0%9C-1.pdf#page=245> (дата звернення 12.08.2024)

⁷ Приймаченко Я. ОУН-УПА vs Голокост: «війна пам'яті» в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання. URL: https://babynar.org/storage/library/digital-articles/3e/8b/120S0027_file.pdf (дата звернення 13.08.2024)

українських нарративів війни. Частина апологетів українського націоналізму, звинувачення у причетності до погромів Голокосту називає радянською фальсифікацією¹. Усе вищезгадане ускладнює україно-єврейське зближення та відносини України та Ізраїлю.

Схожа ситуація з ромами, чиї образи присутні лише в Ужгороді серед «місць пам'яті» і їхня частка 14 % (див. див. Додаток Д 1). Серед топоніміки образи євреїв відсутні. Образи жертв Параїмосу (геноциду ромів), як і жертв Голокосту не знайшли окремої уваги в політиці пам'яті пострадянської України. Домінуюча політика пам'яті про Другу світову у містах Східної та Південної України, яка була успадкована від СРСР, розглядала знищених ромів як складову частину «мирних радянських громадян, жертв фашизму», не виокремлюючи їх із загальної маси. В той час націоналістична політика пам'яті міст Заходу України передбачала ексклюзивний та україноцентричний підхід до Другої світової війни, не вважаючи геноцид ромів особливим явищем. Усе це магіралізувало Параїмос. Фактично, лише іноземні та місцеві неурядові організації, переважно ромські, займалися реконструюванням пам'яті про геноцид ромів². Основний масив «місць пам'яті» жертв Параїмосу з'явився у 2010-х рр. Власне меморіаліація жертв геноциду ромів в Ужгороді була проведена у 2023 р³.

Специфічна ситуація із польськими жертвами Другої світової війни. Справа в тому, що у Львові 3 % припадають на львівських професорів, які були вбиті нацистами у 1941 р (див. Додаток Ж 1). Вони були поляками, а їх вбивство було складовою винищення польської інтелігенції (в Ужгороді а Чернівцях відсутні як образи професорів, так і образи поляків). За радянських часів, на честь цієї події були спроби створення «місця пам'яті», втім там не

¹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 13.08.2024)

² Михайло Тяглий. Картографування геноциду ромів України (1941-1944) та пам'ять про це. URL: https://www.academia.edu/download/66939653/Tyaglyy_Mapping_Romani_Genocide_in_Ukraine.pdf (дата звернення 13.08.2024)

³ В Ужгороді відкрили меморіал, присвячений жертвам ромського Голокосту. URL: <https://suspilne.media/542265-v-uzgorodi-vidkrili-memorial-prisvacenij-zertvam-romskogo-golokostu/> (дата звернення 13.08.2024)

передбачалося акцентування на національність жертв, а саме що вони були поляками. Однак відкриття пам'ятників так і не сталося. За радянських часів, в наративі Другої світової війни замовчувалося довоєнне населення Львова (де була польська більшість), як і саме польські жертви цієї війни. Їх розглядали у загальній масі «загиблих мирних мешканців». Відповідно, що загиблих професорів вшанували із ігноруванням ідентичності чи національної приналежності¹. Одна з причини, чому Радянська влада це робила, бо вона сама була причетна до депортацій та злочинів польського населення під час та після війни. Після розпаду СРСР за сприяння української та польської влади таки було відкрито пам'ятник на честь польських професорів, вбитих нацистами у 1941 р. навіть проводилося кілька урочистих заходів із участь політиків. Однак у середині 2010-х рр. розпочалася низка україно-польських воєн пам'ятей. У Польщі українські пам'ятники зазнавали знесення та вандалських атак, в той час як аналогічне відбулося в Україні із польськими пам'ятниками (прикладом є пошкодження пам'ятників вбитих поляків на Львівщині у 2017 р.). В даній ситуації було спотворено пам'ятник на честь польських професорів².

У цьому контексті необхідно відзначити, що образи поляків, які були серед жертв Волинської трагедії (або Волинської різанини) відсутні серед західноукраїнських міст (як і відсутні в Україні загалом). За радянських часів польське населення та його страждання просто ігнорувалося, україно-польські відносини та конфлікти, що були під час війни. Однак, починаючи із розпаду СРСР відсутність «місць пам'яті» Волинської трагедії є складовою україно-польських «воєн пам'ятей». У 1990-х рр. у польській політиці пам'яті події Волинської трагедії не мали центрального положення та не

¹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 14.08.2024)

² Гулай Василь. Політико-комунікативний вимір дискурсу політичної комунікації відносин України та Польщі на прикладі пошкодження польських пам'ятників початку 2017 р. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/irtpa_2018_1_27.pdf (дата звернення 14.08.2024)

перепліталася з міждержавними відносинами з Україною. Однак, ситуація почала змінюватися у 2000-х рр. Героїзація УПА за президентства В.Ющенка була негативно сприйнята польською владою. Загострилася ситуація із приходом до влади у Польщі партії «Право та справедливість» яка апелювала до право-популіської історичної риторики, де також центральне місце належало стражданням та жертвності поляків під час Другої світової війни¹. Це спровокувало «війни пам'ятей» Польщі із Україною та Росією. З останньою це відбулося у контексті Катинської трагедії та небажання путінської Росії нести відповідальність за події 1940-го р. Через що припинилися заходи політиків на «місцях пам'яті», які раніше проводилися і в Україні².

Україно-польські «війни пам'ятей» стосувалися головним чином Волинської трагедії та УПА. Загострилося напруження у 2015 р. у зв'язку з прийняттям закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.», у якому УПА отримала особливе визнання. У відповідь польський Сейм у 2016 р. визнав Волинську трагедію геноцидом поляків з боку ООН та УПА. У 2018 р. у Польщі було заборонено пропаганду ідеології українського націоналізму. Верховна Рада прийняла низку власних постанов, з приводу цих подій³. Вищезгадані прийняті закони, які були прийняті у контексті політики пам'яті, спровокували низку подій. У Польщі було пошкоджено або зруйновано кілька українських пам'ятників та могил українців, пов'язаних із Другою світовою, в той час як в Україні аналогічні акції були вчинені над польськими пам'ятниками та могилами⁴. У відповідному контексті практично не проводилися офіційні зустрічі

¹ Uladzislau Belavusau. Memory Laws and Memory Wars in Poland, Russia and Ukraine. URL: https://kar.kent.ac.uk/88586/1/Memory_Laws_and_Memory_Wars_in_Poland_Ru.pdf (дата звернення 15.08.2024)

² Ігор Ведмідь. Інтерпретації II світової війни як дестабілізуючий фактор сучасних російсько-польських відносин : політичне протистояння чи конфлікт національних ідентичностей? URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12242202.pdf#page=394> (дата звернення 15.08.2024)

³ Олексій Попович. УПА vs АК у публічному дискурсі української та польської влади (2005-2017 рр.) URL: [http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/eminak_2018_1\(1\)_29.pdf](http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/eminak_2018_1(1)_29.pdf) (дата звернення 15.08.2024)

⁴ Гулай Василь. Політико-комунікативний вимір дискурсу політичної комунікації відносин України та Польщі на прикладі пошкодження польських пам'ятників початку 2017 р. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/irtpa_2018_1_27.pdf (дата звернення 16.08.2024)

українських та польських політиків з приводу вшанування Волинської трагедії. І взагалі, це фактично найбільший «виклик» та «незручна тема» для націоналістичного нарративу війни, поряд із Голокостом.

Як вже відзначалося, у націоналістичній візії Другої світової війни головними жертвами репрезентовані українці, а «абсолютним злом», на якому лежать усі ці злочини це Гітлерівська Німеччина та Сталінський СРСР. Складником цього є образи жертв нацизму/комунізму, в'язнів тюрем/концтаборів, встановлені цими режимами та жертвам цих спецслужб (Гестапо та НКВС).

Репрезентація образів в'язнів тюрем/концтаборів має свою специфіку і серед вищезгаданих міст Заходу України. Жертви нацистських концтаборів та тюрем складають 3 % у Львові, та 10 % в Ужгороді. Образи радянських є лише у Львові та становлять 10 %, в той же час спільні образи в'язнів радянсько-нацистських тюрем/концтаборів є у Львові – 3 % та в Ужгороді – 7 % (див. Додаток 3 1). Також у Львові 3 % складають жертви польських тюрем (члени ОУН, які у 1939 р. втекли із польської в'язниці). У топоніміці подібні образи не представлені. Для порівняння, образи в'язнів німецьких концтаборів є у Запоріжжі та Дніпрі, які встановлені у радянські часи та присвячені «радянським жертвам фашизму». Після розпаду СРСР серед міст Півдня та Сходу фактично не створювалися нові «місця пам'яті» на честь жертв концтаборів/тюррем тоталітарних режимів. Цим ситуація у Південно-Східній Україні відрізнялася від Європи загалом та Польщі та Німеччини зокрема, де концтабори перетворені на музеї за підтримки державної, а не приватної ініціативи¹.

За радянських часів практично не репрезентувалися образи німецьких концтаборів, не кажучи вже про радянські. Це було через різні причини, такі як замовчування незручних категорій осіб, що пройшли через концтабори, такі євреї, військовополонені, люди з обмеженими можливостями та ін. В той

¹ Мазуренко Х. Основні шляхи меморіалізації воєнно-історичних пам'яток та увіковічення пам'яті загиблих внаслідок воєнних конфліктів та репресій на території західних областей України та держави в цілому. URL <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3577/3543> (дата звернення 16.08.2024)

же час як на Західній Україні перехід до націоналістичної політики пам'яті, де основний акцент робиться не лише на німецьких, але і радянських злочинах (як і у країнах Східної Європи). Особлива увага у цих дискурсах приділяється висвітленню подій 1939-1941-х рр. які висвітлено радянська окупація Західної України. Окрема увага власне приділена вбивствам в'язнів радянськими спецслужбами. Відповідно до цього у містах західної України вникли «місця пам'яті» на честь жертв не лише нацистських, але і радянських концтаборів¹. Цим Західна Україна ближча до європейських практик висвітлення образів жертв концтаборів, ніж Південна та Східна Україна.

Серед «місць пам'яті», присвячених жертвам тюрем та концтаборів особливе символічне місце займає меморіальний комплекс «Тюрма на Лоноцького» у Львові, який у свій час використовувала польська, німецька та радянська влада для утримання репресованих представників українського визвольного руху. Для української інтерпретації Другої світової війни ця Лонська тюрма стала своєрідним символом боротьби за незалежність України та репресивної політики тоталітарних режимів проти українців та образом національних страждань. Втім це «місце пам'яті», зведене у 2000-х рр., ігнорує польських та єврейських жертв Другої світової, що викликало незадоволення серед урядів сучасної Польщі².

Разом з цим образи жертв нацизму та союзних йому країн (Угорщини та Румунії) складають 17 % у Львові, в Ужгороді – 30 % та у Чернівцях 41 %. Образи жертв комунізму складають 20 % у Львові. В той же час образи жертв як нацизму так і комунізму складають 10 % у Львові та 7 % в Ужгороді (див. Додаток И 1). Для порівняння, серед міст Півдня та Сходу України є

¹ Адамович С. Політика пам'яті на Прикарпатті щодо радянських репресій у 1939–1953 рр. URL: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215346> (дата звернення 17.08.2024)

² Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 17.08.2024)

поодинокі образи жертв нацизму та тоталітарних режимів, однак повністю відсутня реперезенація комуністичних жертв¹.

Репрезентація жертв сталінських репресій Другої світової війни на Західній Україні розпочалася ще наприкінці 1980-х рр. за сприяння місцевих товариств «Меморіал», «Рух» та ін. Частково, приділення особливої уваги жертвам радянських репресій сприяло те, що під час Другої світової війни для Західної України саме радянська влада спричинила найбільше жертв, ніж нацистська. Ці події 1939-1941 рр. та 1944-1950-х рр. вкоренилися в національній свідомості жителів Західної України. Тому комунізм до певної міри сприймається як «більше зло» бо саме на нього припадають основна части загиблих Другої світової на Західній Україні². У 1990-х рр. пам'ять про радянські репресії стала одним із символів декомунізації. Відповідно, вже після розпаду СРСР, в умовах впровадження та розвитку націоналістичного нарративу страждання українців, було створено низку «місць пам'яті», такі як «Пам'ятки на честь жертв комуністичних репресій» або «Стіна пам'яті жертв комуністичного терору мирного населення Заходу України в період 1939—1941 рр.» та ін³. В той же час створювалися «місця пам'яті» на честь жертв тоталітарних режимів, під якими в першу чергу малися на увазі СРСР та Третій Рейх.

Варто відзначити, що і образи жертви нацизму та румунського і угорського фашизму у Львові, Ужгороді та Чернівцях були створені переважно в роки Незалежності. Серед міст Півдня та Сходу України (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса) репрезентовано переважно радянські «місця пам'яті», присвячені «мирним радянським громадянам вбитих фашистами», в той час як на Західній Україні образи жертв нацизму репрезентовано вже в українському стилі (з точки зору українського

¹ Надія Темірова. Памятники як маркер символічного простору Донецька. URL: https://cityface.org.ua/resources/data/a_20230204105705_8133586577.pdf (дата звернення 18.08.2024)

² Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyi_lad.pdf? (дата звернення 18.08.2024)

³ Адамович, С. Політика пам'яті на Прикарпатті щодо радянських репресій у 1939–1953 рр. URL: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215346> (дата звернення 18.08.2024)

національного нарративу). За радянських часів образи жертв румунської та угорської окупаційної влади практично не висвітлювали, як і участь цих країн у війни проти СРСР на боці Німеччини, щоб не згадувати ту обставину що, наприклад Румунія намагалася повернути відібрані у неї в 1940 р. землі Бессарабії і Північної Буковини. Оскільки після війни Угорщина та Румунія стали «союзниками» СРСР, то їх злочини не висвітлювалися, щоб не псувати «дружбу»¹.

У цьому контексті є висвітлення і образів жертв спецслужб. У Львові 3 % образів припадають на жертви Гестапо, та 6 % на жертв НКВС. В Ужгороді та Чернівцях ці образи відсутні (див. Додаток К 1). В той же час, у містах Півдня та Сходу також є образи НКВС та СМЕРШу, але це радянські «місця пам'яті» де спецслужби зображені у героїчному контексті. В той же час висвітлення саме жертв нацистських та радянських спецслужб є складовою образу першочерговою жертвовності українців у Другій світовій війні. На ряду із образами жертв комунізму/нацизму, їхніх тюрем/концтаборів, репрезентація жертв їхніх спецслужб є комплексним складниками українського націоналістичного нарративу із висвітленням Гітлерівської Німеччини та Сталінського СРСР як «абсолютне зло».

Серед образів міста Львів 5 % припадають на священнослужителів, а саме на митрополита Йосипа Сліпого (див. Додаток Л 1). В Ужгороді та Чернівцях аналогічні образ відсутні. Хоча аналогічні образи є і у Харкові (у тюрмі цього міста митрополит відбував покарання). Усі ці «місця пам'яті» були створені за сприяння Міської ради Львова, навіть влада Харкова підтримала цю діяльність, як знак поваги, до жителів Західної України (при цьому це був аномальний прецедент, бо мерія Харкова відкрито підтримували радянський нарратив)². Власне, під час Другої світової війни Українська греко-католицька церква була репресована радянською владою та

¹ Реднюк. Т. Румунська окупація території України у 1941-1945 рр. URL <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95734/16-Rendyuk.pdf?sequence=1> (дата звернення 19.08.2024)

² Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О., Кавун М. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/hist-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 20.08.2024)

звинувачена у колабораціонізмі з німцями, «антирадянщині». Під час Другої світової, радянська влада примирилася лише із РПЦ, а інші церкви України зазнавали репресій та дискредитації (такі як УАПЦ та АПЦ). Власне сам Йосип Сліпий зазнав репресій з боку влади та перебував в ув'язненні. І лише після розпаду СРСР, відбулася реабілітація українського греко-католицизму, що зробило можливим вшанування духовества, репресованого владою СРСР.

На основі дослідження вдалося встановити, що станом на 1991 р. у Львові образи письменників склали 14 % та були відсутні, в Ужгороді та а у Чернівцях – були відсутні (див. Додаток М 1). Втім, станом на 2024 р. у Львові частка письменників знизилася до 9 % (див. Додаток М 1). За радянських часів культивувалися комуністичні письменники Західної України, які сприяли утвердженню радянської влади. Серед них були образи С.Тудор, Ю.Мельничук та ін. Однак найбільше серед них культивувався Я.Галан, який був вбитий українськими націоналістами та культивувався радянською владою як мученик. Разом з цим радянська влада гіперболізувала лояльність жителів міст Західної України до СРСР під час війни 1939-1945 рр., тому акцентувала увагу на місцевих прорадянських письменниках. Втім, після розпаду Радянського союзу майже пам'ятники та «місця пам'яті» письменників, лояльних до СРСР, були демонтовані¹. Втім, були встановлені образи письменників, які були членами українського визвольного руху.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що у період Незалежності, серед міст Західної України відбулася трансформація образів різних соціальних груп. Центральною стала висвітлення жертвності українського населення, а не «радянських громадян», як у часи СРСР. Втім для влади образи єврейських, ромських та польських жертв Другої світової війни залишилися проігнорованими, а в деякій мірі незручними. Тому влада майже не сприяла встановленню «місць пам'яті» на честь них, що можна трактувати як етнічну ексклюзивність. Одночасно, влада почала репрезентувати образи жертв не

¹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 20.08.2024)

лише нацизму, але і комунізму. Це проявилось у створенні «місць пам'яті» на честь жертв нацизму/комунізму, спецслужб Гестапо/НКВС та німецьких і радянських тюрем та концтаборів. Разом з цим, було вшановано пам'ять репресованих священнослужителів, а образи прорадянських письменників було замінено на проукраїнських. Єдиним винятком у цій репрезентації було те, що майже не змінилося співвідношення чоловічих та жіночих образів (якщо не рахувати заміну радянських гендерних образів на націоналістичні).

3.3. Репрезентація мілітарних образів Другої світової війни

Результати дослідження дозволяють встановити, що станом на 2024 р. на образи Червоної армії у Львові припадають 33 %, в Ужгороді – 25 % та у Чернівцях 50 % (див. Додаток Н 1). Це створює якісний контраст з містами Півдня та Заходу, де на армію Радянського союзу припадає під 100%. На момент розпаду СРСР у Львові, Ужгороді та Чернівцях теж були лише образи Червоної армії, або образи радянського партизанського руху. Власне, радянська пропаганда намагалася гіперболізувати радянський підпільний рух Львова та лояльність до нього серед місцевих жителів¹. Однак, починаючи з 1990-х рр. розпочалося їх знесення, у контексті облаштування нового міського простору колективної пам'яті, особливо у процесі відокремлення його від радянсько-російського². На тлі паралельного встановлення «місць пам'яті» нерадянським військовим формуванням частка образів Червоної армії стала меншістю. Таким чином усе це було складовою якісно нового етапу політики пам'яті: якщо на Півдні та Сході залишалися образи Червоної армії, з невеликими вкрапленнями інших армій, то на Заході –

¹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 21.08.2024)

² Юрик Я. Меморіали як головні носії пам'яті у середовищі міста. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Tnvakho_2014_1_24.pdf (дата звернення 21.08.2024)

ремеморіалізація: знесення «місць пам'яті» Червоної армії та встановлення інших образів (в першу чергу ОУН-УПА).

Разом з том, образи УПА складають 55 % у Львові, 25 % в Ужгороді, 25% в Чернівцях (див. Додаток Н 1). Образи військового формування «Карпатська Січ» є в Ужгороді, де складає 25 %, а Дивізія СС «Галичина» складає 11% образів у Львові (див. Додаток Н 1). В той же час, створення образів представникам українського визвольного руху, куди входили такі військові формування як УПА, «Карпатська січ» та Дивізія СС «Галичина» почався у 1990-х рр. Це було складовою пам'яті про радянські репресії, які для Західної України були гірші за нацистські та були компонентом декомунізації. Цьому сприяли місцеві організації, громадськість та влада. Звісно, що він стикався з труднощами: недоліком фінансування та ідеологічним тиском. Піонерами цих процесів були міста Західної України. Станом на 2020-ті рр. найбільша концентрація «місць пам'яті» на честь військових формувань українського визвольного руху сконцентрована саме на західноукраїнських землях. Процес меморіалізації ОУН-УПА, «Карпатської січі» та Дивізії СС «Галичина» починалося переважно з встановлення пам'ятних знаків без узгодження з владою, а самі «місця пам'яті» позначалися як «Борцям за волю України». Нового імпульсу цей процес отримав у 2000-х рр. із встановленням повноцінних «місць пам'яті» на честь ОУН-УПА, та їх лідерів, в першу чергу С.Бандери, Р.Шухевича та інших діячів.¹ Для порівняння, серед міст Півдня та Сходу України є лише один пам'ятник УПА у Харкові, який зазнавав кілька спроб знесення та пошкодження, як з боку влади, так і місцевих організацій².

Варто відзначити, що процес встановлення пам'ятників ОУН-УПА в містах Півдня та Сходу України зустрівся з спротивом. Соціологічні дослідження 2000-х рр. показали, якщо на Західній Україні екстремізмом

¹ Олексій Попович. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005-2014). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popovych_Oleksii/OUN_i_UPA_v_politytsi_pamiaty_ta_svidomosti_naselennia_Ukrainy_20052014.pdf? (дата звернення 22.07.2024)

² Куценко Д. До питання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/10717/10805> (дата звернення 22.07.2024)

сприймається «комунізм», то в Східній Україні - «націоналізм» як різновид «фашизму»¹. Таким чином, суспільство Півдня та Сходу України сприймало ОУН-УПА та само негативно, як і жителі Заходу України – Червону армію. Це дозволяє стверджувати, що Захід України згуртувався навколо ОУН та УПА як суспільнооб'єднуючого військового формування, а Південь та Схід – Червоної армії.

Разом з тим, образи Чехословацької армії в Ужгороді складають 50%, у Чернівцях – 25% (див. Додаток Н 1). Вони з'явилися ще у радянський час. Причиною цього є те, що військові формування, які складались з громадян Чехословаччини, на чолі з Людвігом Свободою, воювали в лавах Червоної армії². В Ужгороді та Чернівцях образи армії Чехословаччини теж з'явилися у радянський час, вони переважно представлені підпільними військовими формуваннями Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), яка співпрацювала з радянськими спецслужбами. Загалом, комуністичний рух був одним із найбільших та найпотужніших, який діяв проти угорської та німецької окупації Закарпаття³. В СРСР створювали образи лише комуністичних або прорадянських рухів опору Східної Європи. Однак, треба відзначити, що на відміну від «місць пам'яті» Червоної армії, образи Чехословацької армії не стали об'єктом знесення або «воєн пам'яті» в роки Незалежності, можливо через те, що члени КПЧ були лояльні до українського партизанського руху та співпрацювали з ним.

Демонстрацією політики пам'яті міст Західної України відображає той аспект, що станом на 1991 р. у Львові та Ужгороді існували «місця пам'яті» на честь «приєднання» їхніх регіонів до СРСР. У Львові ці образи складали

¹ Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyi_lad.pdf? URL: (дата звернення 23.08.2024)

² Лариса Ямпольська. 1-й окремий Чехословацький окремий батальйон як інтернаціональне формування у складі робітничо-селянської червоної армії у 1942-1943 рр.: історія створення та бойовий шлях. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yampolska_Larysa/1-i-okremyi-Chechoslovatskyi-pikhotnyi-batalion-iaк-internatsionalne-formuvannia-u.pdf? URL: (дата звернення 23.08.2024).

³Юрій Славик. Репресивна політика Угорщини на Закарпатті (1938-1944 рр.). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Slavik_Yurii/Represyvna-polityka-Uhorschyny-na-Zakarpatti-1938-1944-rr.pdf (дата звернення 23.08.2024).

9% та стільки ж в Ужгороді (див. Додаток П 1). Мова йде про анексію Галичини Радянським союзом у 1939 р., та включення Закарпатті до складу СРСР у 1945 р., які були репрезентовані як «возз'єднання», яке розпочало процес «модернізації» Західної України. У випадку зі Львовом, радянський наратив події 1939 р. інтерпретував як «золотий вересень». Однак, у 1990-х рр. усі ці «місця пам'яті» були демонтовані. У Львові у 1991 р. на противагу цьому була встановлена меморіальна дошка на честь Акту відновлення Української держави. Останнє в українському національному наративі зображено як виключно позитивне явище. Це все засвідчує, що політика пам'яті на Західній Україні ще в 1990-х рр. подолати радянські наративи державотворчих процесів, а встановлення радянської влади трактувалося не як звільнення, а як захоплення. Для порівняння у Харкові 2 % «місць пам'яті» присвячені на честь звільнення міста радянською владою у 1943 р. У Донецьку аналогічні «місця пам'яті» складають 3 %, у Дніпрі – 8 %, Запоріжжі – 3 %, а в Одесі – 2 %. Ці пам'ятники так і не були знесені. Звісно, що наведена аналогія хоч і тотожна, але частково та відображає регіональне сприйняття політичні процеси Другої світової війни.

Разом з цим, є ще один аспект політики пам'яті, що стосувався ключових міст як Заходу так Півдня та Сходу України. Це меморіали радянських танків-пам'ятників. Переважно це образи радянських Т-34, ІС-2 та ін. Серед міст Півдня та Сходу ці «місця пам'яті», хоч і були поодинокими вкрапленнями, але проіснували аж до 2020-х рр. (у Дніпрі та Запоріжжі їх демонтували через повномасштабне вторгнення Росії). В той же час, образи танків-пам'ятників існували і на Західній Україні до середини 1990-х рр. Станом на 1991 р. у Львові було 3 % образів танків, а в Ужгороді 7 % (див. Додаток Р 1)¹. Вони були встановлені на честь визволення (відповідно до радянського наративу) цих міст у 1944 р. У випадку зі Львовом це ще додавало образу його «радянськості» у Другій світовій (радянська візія війни

¹ Ковальська-Павленко І. Мілітарні комеморативні практики як склад історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. URL <https://grani-print.dp.ua/index.php/pphu/article/view/322/254> (дата звернення 29.01.2024).

гіперболізувала оборону міста у 1941 р. та радянський підпільний рух міста). Втім у 1990-х рр. усі ці танки-пам'ятники Львова та Ужгорода було демонтовано, адже тепер події 1939 та 1944 рр. стали сприйматися більше як окупація, а концепцію «Золотого вересня» та «Велику вітчизняну війну» було відкинуто¹.

Результати дослідження дозволяють встановити, що станом на 1991 р. радянські командири у Львові склали 9 % образів, 30 % в Ужгороді та 100% у Чернівцях (див. Додаток П 1). Образи чехословацьких командирів були лише в Ужгороді та склали 60 %. Однак станом на 2024 р. ситуація стала якісно інакшою. Радянські командири залишилися лише в Ужгороді, а їх частка зменшилася до 20 %. У Львові 40 % образів стали припадати на командирів формувань українського визвольного руху (таких як УПА, «Карпатська Січ»), в Ужгороді таких стало 17 % (див. Додаток Р 1). В Ужгороді чехословацькі командири залишилися, але їх частка знизилася до 46 %. У Чернівцях зникли усі образи радянських командирів, але їм на заміну інші не були встановлені. Цим міста Західної України якісно відрізняються від міст Півдня та Сходу, де домінують радянські військові командири, їх повноцінне знесення розпочалося лише з 2022 р.

Образи українського націоналістичного підпілля (УПА, «Карпатська Січ») стали складовою нового українського нарративу, як символ антитоталітарної боротьби українців (див. Додаток Т 1). Навіть образи дивізії СС «Галичина» зображено у нейтрально-позитивному контексті, як «своєрідна стратегія українського націоналізму». Важливим серед них був образ Степана Бандери, що став символом розриву із радянською візією війни. Пам'ятник на його честь було відкрито у 2009 р. за сприяння Андрія Парубуя. Фактично, це продовження старої радянської героїзації воєначальників, тільки тепер на зміну комуністам прийшли націоналісти. Образ останніх був інтерпретований як символ «моральної

¹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 25.08.2024).

чистоти», героїзму та тривалої визвольної боротьби. Це все дозволяє провести паралелі із містами Півдня та Сходу України (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса), де радянські командири уособлюють згуртування та ідейну мобілізацію населення проти ворогів та надихають до вічного життя.¹

В той же час, серед «місць пам'яті» образи прикордонників є у Чернівцях та складають 8 % (див. Додаток Ц 1). Серед інших міст Заходу України, ці образи відсутні. Серед міст Півдня та Сходу України схожі образи є в Одесі. В СРСР була певна героїзація прикордонників, як людей, що першими вступили у бій із окупантами. Втім, з урахуванням того, що Прикордонні битви 1941 р. Москва програла, то це тема була не зовсім зручною, тому і не набула особливого висвітлення. Той же Львів було захоплено майже за тиждень. Єдиним винятком була прикордонна битва на радянсько-румунському кордоні у червні-липні 1941 р., коли радянські прикордонники Бессарабії та Північної Буковини змогли утримати кордон та завдати інтенсивний бій німецько-румунським військам (операція «Мюнхен»), та навіть зробити висадку на румунських землях². Тобто, це була одна з небагатьох битв, де радянські прикордонники із Одеси та Чернівців в повній мірі проявили військовий потенціал. Власне тому, в цих містах і вшановано представників прикордонних військ СРСР. Інші прикордонні ділянки, у тому ж Львові, не відзначилися подібним спротивом, тому і не були вшановані.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що у період Незалежності, серед міст Західної України відбулася трансформація мілітарних образів. До 1991 р. головним суспільно-об'єднуючим військовим формуванням була Червона армія, а після – УПА, «Карпатська Січ», дивізія СС «Галичина» та ін. Так само, образи радянських військових командирів було ліквідовано, та замінено на представників українського визвольного руху. Входження Західної

¹ Ірина Склякіна. Радянська пам'ять про Другу світову війну: секулярний культ чи практичний сенс? URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/27.pdf> (дата звернення 26. 08. 2024)

² Іван Мелешенко. Роль народного ополчення в обороні Одеси (червень-жовтень 1941 р.) URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11539/Meleshchenko_1.pdf?sequence=1 (дата звернення 26.08. 2023)

України до складу СРСР почало сприйматися не як «визволення», а як військова окупація, що було відображено у політиці пам'яті. Усі радянські танки-пам'ятники були демонтовані ще в 1990-х. Образи прикордонників при цьому не зазнали змін, або демонтажу. Через це міста Західної України почала якісно відрізнятися від міст Півдня та Сходу. В останніх залишилася домінуючою репрезентація Червоної армії та її командирів, у містах залилися «місця пам'яті» на честь визволення радянською владою, а танки-пам'ятники проіснували довше. Усе вищезгадане могло повпливати на регіональне формування ідентичності.

Висновок

Протягом 1943 – 2022 рр. влада міст Західної України (Львів, Ужгород, Чернівці) та Південної та Східної України (Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса) створювала власні ментально-культурні матриці, з метою сформуванню власну свідомість та ідентичність. Центральною темою конструювання минулого були образи Другої світової війни, які з 1960-х рр. стали домінуючими. Однак, репрезентація війни 1939-1945-х рр. не завжди була однаковою, маючи регіональний характер.

За радянських часів, а саме у 1943-1991-х рр. політика пам'яті серед усіх восьми міст була однаковою. У цей час, репрезентація Другої світової війни здійснювалася у відповідності до радянського нарративу війни, в умовах авторитарно-тоталітарної держави. Це було поєднання триумфу радянської перемоги 1945 р. та страждання/трагедії «радянських громадян». Головним військовим образом, що об'єднав суспільство стала Червона армія та радянські партизани. Героями війни стали військові командири СРСР. Також культивувалися НКВС, «Політбійці» та ін. Власне такі образи були домінуючими у Львові, Ужгороді, Чернівцях, Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі.

Втім, радянський нарратив про «Велику Вітчизняну війну 1941-1945 рр.» був ангажованим та ексклюзивним. У ньому не було місця репрезентації злочинів проти поляків («Харківська Катинь» та Волинська трагедія), євреїв (Голокост), ромів (Праїмос), німців і менонітів (Депортація 1941 р.) та ін. Навіть українці були репрезентовані як «радянські громадяни». Були повністю або майже повністю табуовані образи радянських військовополонених, пацієнтів психіатричної лікарні, священнослужителів та жертви тюрем/концтаборів. Ігнорувалися неадекватна мобілізація студентів «Студбатівців» та ін. В той же час, серед військових образів репрезентовані виключно радянські, або прорадянські військові формування. Інші військові образи, такі як УПА були дискредитовані. І власне для міст Півдня та Сходу

України, повернення їх під контроль радянської влади інтерпретувалося як звільнення.

Однак, у період 1991-2014-х рр. вищезгадані міста Заходу, Півдня та Сходу пішли різними шляхами. У Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі продовжила домінувати радянська репрезентація Другої світової війни. В той же час, у Львові, Ужгороді та Чернівцях відбулася якісна трансформація політики пам'яті. Більша частина радянських виразників пам'яті про війну була ліквідована та знесена. Їм на зміну прийшли «місця пам'яті», які відповідали вже іншій візії війни – українському націоналістичному наративу Другої світової війни. У цій ситуації головним військовими образами, що об'єднували суспільство стали українські військові формування – УПА, «Карпатська Січ», дивізія СС «Галичина» та ін. Центральне місце зайняли страждання українського народу. При цьому в ролі «абсолютного зла» стали виступати не лише Гітлерівська Німеччина, але і Сталінський СРСР. Тому було створено «місця пам'яті» на честь жертв нацизму/комунізму, спецслужб Гестапо/НКВС та німецьких і радянських тюрем та концтаборів. Втім, український націоналістичний наратив, як і радянський не був позбавлений односторонності, замовчування та ангажованості. Так само була етнічна ексклюзивність, а усе радянське демонізувалося. Злочини українського націоналізму ігнорувалися.

Вищезгадана ситуація репрезентації образів Другої світової війни могла сприяти регіональному «розколу Заходу та Південного Сходу України»: Західноукраїнський регіон став регіоном домінування національно-патріотичних настроїв, в Південь та Схід – радянсько-російських. Оскільки на Півдні та Сході України не відбулося радикальних змін то це могло бути одним із чинників чому саме радянська ідентичність залишалася домінуючою. В той час як на Заході України сформувалася націонал-парітична ідентичність. Сприяти цьому могла нова націоналістична політика пам'яті про Другу світову війну. Різниця в ідентичностях жителів цих міст змогла проявити себе у 2014 р., коли жителі Харкова, Дніпра, Запоріжжя та

Одеси мали протести «антимайдану» та інших проросійських акціях. Місто Донецьк підтримало встановлення російської окупації. В той час як на Заході України радянсько-російські партії майже не мали підтримки, а у 2013-2014 рр. жителі цього регіону підтримували Майдан. Звісно, що політика пам'яті Другої світової війни була не єдиним і далеко не ключовим чинником формування ідентичності, однак могла сприяти цьому процесу.

У 2014-2021 рр. через російську агресію проти України у Харкові, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі почалися процеси декомунізації та відмежування від радянських наративів. Поводилися спроби знесення та перейменування виразників радянської пам'яті про війну 1939-1945-х рр. Це відзначилося реакцією прихильників радянських дискурсів, що супроводжувалося низкою «воєн пам'ятей». Втім, після російської агресії 2022 р. декомунізація набула нових обертів та почався більш масштабний процес демонтажу радянських «місць пам'яті» про Другу світову війну. Міста Півдня та Сходу України, фактично стали на той же шлях, який Західна України пройшла у 1990-х рр.

Список посилань

Джерела

- Андреева Г. К. Олейник В. В. Харьков – Белгород – Яковленко. По местам боев на Южном фланге Курской дуги. Путеводитель. Х. 1971. 60 с.
- Балега Ю. И., Бобинец С. И., Ваш С. К. Советское Закарпатье: путеводитель-справочник. Ужгород: Карпаты, 1983. 336 с.
- Вуйцик В. Липка Р. Зустріч зі Львовом : путівник. Львів: Каменяр, 1987. 175 с.
- Державний реєстр пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення Харківської області URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Zakon/2021.03.24_reestr_ist.pdf
- ДніпроКультура URL: <https://www.dnipro.lib.dp.ua/pamjatniki>
- Донбасс информационной – путеводитель по Донецкой области URL: <https://donbassinfo.com/content/view/2930/2937/>
- Звод пам'яток історії та культури України»: Запорізька область. - Кн.1. «Запоріжжя» / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. – К., 2016. – 350 с.
- Культура - пам'ятники, Львів. URL: <https://virtual.ua/ua/culture/lviv/monument/>
- Одесса: Путеводитель. Коляда И. М. Четвертое дополненное издание. Одесса. Издательство `Маяк. Одесская типоофсетная типография`. 1967г. 232с.
- Оновлений перелік об'єктів культурної спадщини у м. Дніпрі (вид: об'єкти історії та монументального мистецтва) URL: https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/ilyustrovaniy_perelik_istoriya_ta_monumentalne_mistectvo.pdf
- «Пам'ятки історії та культури м. Запоріжжя» URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/spisok_pamyatok_2018.pdf
- Пам'ятники Запорожжя URL: <https://misto.zp.ua/town/photoalbum/5.html>
- Пам'ятники и памятные знаки // Всё о Донецке.: Справочное пособие. — Донецк: [Донбасс](#), 2003. — С. 162.
- Пам'ятники, меморіали Чернівці. URL: <https://mistaua.com/%D0%A4%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%8F/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8.%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8/?setcity=1030>
- Пам'ятники, скульптури, памятные знаки и места Одессы URL : <https://odportal.com.ua/uliza/pamatnik/pamatnikvov.html>
- Пам'ятники Ужгорода. URL: https://ua.igotoworld.com/ru/poi_catalog/409200-2-monuments-uzhhorod.htm?page=5
- Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва м. Львова. URL https://city-adm.lviv.ua/lmr/lmrdownloads/!_upravlinnya/UOIS/Perelik_pamiatok_istorii_ta_mystetstva_L%D1%8Cvova.pdf
- Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Закарпатської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України URL https://mcip.gov.ua/wp-content/uploads/2024/01/zakarpatska_obl._stanom_na_17.01.2024.pdf
- Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Чернівецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України URL https://mcip.gov.ua/files/pdf/Nacional_znachenia/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB..pdf
- Путеводитель по Харькову URL: <https://kharkov.info/guide>
- Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). URL: http://wikilovesmonuments.org.ua/listy_pamiatek/
- Реєстр об'єктів монументального мистецтва, елементів декоративного оснащення об'єктів благоустрою, меморіальних пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних та пам'ятних дошок на території міста Одеси URL: <https://omr.gov.ua/ua/city/offices/nasledie/perechen-obektov-kultur-naslediya/>
- Лапоногов А. Н. По Днепру. Путеводитель. М., «Мысль», 1970. 223 с.
- Сергей Посохов, Ольга Денисенко, Инна Байда, Дмитрий Долгополов. Харьков: путеводитель - Х. : Золотые страницы, 2004. - 175 с.
- Чеховський І. Г. Прогулянка Чернівцями та Буковиною: Путівник: Балтія-Друк, Київ, 2007. – 268 с.

Історіографія

Angela A. Badore. Gender of a Nation: Pr Gender of a Nation: Propaganda in in World War II and the A ar II and the Atomic Age. URL

https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1287&context=student_scholarship&httpsredir=1&referer= (дата звернення 09.03.2024)

Anna Romanov. Ukraine's memory war - the order of discourse in Ukrainian memory politics about the WW2. URL: <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/80325/URN%3ANBN%3Afi%3Aju-202203242024.pdf?sequence=1> (дата звернення 22.03.2024)

Corbesero, Susan. Femininity (con)scripted: female images in Soviet wartime poster propaganda, 1941-1945. URL <link.gale.com/apps/doc/A396767904/AONE?u=anon~ef3cdd4c&sid=googleScholar&xid=7d5f9b5b> (дата звернення 09.07.2024)

David L. Hoffmann. The Memory of the Second World War in Soviet and Post-Soviet Russia. URL <https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10.4324/9781003144915&type=googlepdf> (дата звернення 21.03.2024)

Evans, Suzanne E. Forgotten Crimes: The Holocaust and People with Disabilities. URL https://www.canonsociaalwerk.eu/1943_apeldoorn/forgotten_crimes.pdf (дата звернення 16.07.2024)

Gozde Turan. Katyn: politics of the dead pows at a dead end? URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2153523> (дата звернення 22.03.2024)

Julie Fedor. War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus. URL https://www.researchgate.net/publication/321577873_War_and_Memory_in_Russia_Ukraine_and_Belarus (дата звернення 21.03.2024)

Jonathan Brunstedt. The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR. URL https://www.researchgate.net/publication/377545168_Jonathan_Brunstedt_The_Soviet_Myth_of_World_War_II_Patriotic_Memory_and_the_Russian_Question_in_the_USSR_Cambridge_Cambridge_University_Press_2021 (дата звернення 02.03.2024)

Olga Kucherenko, Little Soldiers. How Soviet Children Went to War. URL https://www.researchgate.net/publication/289650344_Little_Soldiers_How_Soviet_Children_Went_to_War_1941-1945 (дата звернення 09.03.2024)

Pavia-Logan, Madison. The Motherland Calls: The Portrayal of Women in War. Posters During the Great Patriotic War, 1941-1945. URL <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/Op0968590> (дата звернення 21.03.2024)

Timothy Snyder. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America URL: [http://cd.bos.rs/online-citankanovi-lideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom\(2018\).pdf](http://cd.bos.rs/online-citankanovi-lideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom(2018).pdf) (дата звернення 21.03.2024)

Uladzislau Belavusau. Memory Laws and Memory Wars in Poland, Russia and Ukraine. URL: https://kar.kent.ac.uk/88586/1/Memory_Laws_and_Memory_Wars_in_Poland_Ru.pdf (дата звернення 02.03.2024)

Агапов В. Перші шахтарські страйки часів Горбачовської «Перебудови» в УРСР (1988 – перше півріччя 1989 рр.): історіографія питання, сучасний погляд. URL:

<https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1494> (дата звернення 19. 07. 2024)

Адамович, С. Політика пам'яті на Прикарпатті щодо радянських репресій у 1939–1953 рр. URL : <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215346> (дата звернення 22.03.2024)

Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chypodibna-ale-inaksha-publicnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення 17.08.2024)

Анна Медведоаська. Пам'ять про Голокост у символічному просторі пост(радянського) міста: Дніпро та Харків. URL https://cityface.org.ua/resources/data/a_20230204105705_8133586577.pdf (дата звернення 11.07.2024)

Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у переході суспільства URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/babka_polityka.pdf (дата звернення 18.03.2024)

Белікова В., Зацепіна Н. Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні. URL:

http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/1959/1/Byelikova_Zatsepina_Mennonite_villages.pdf

Бевз Т. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси. URL: https://eu.docworkspace.com/d/sIEGt_JimAcLZ1qAG?sa=e1&st=0t (дата звернення 22.03.2024)

Білецька Є. Акція Т-4 як кульмінація утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у Західній Європі першої половини ХХ ст. URL :

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d38615e3-8f45-42a2-8fa4-78a21e5684de/content> (дата звернення 16.07.2024)

Білецька Т. Контент-аналіз як метод дослідження історичних джерел. URL: <http://onkp.kpnu.edu.ua/article/view/147076/146207> (дата звернення 31.03.2024)

Бровар О. Стан вугільної промисловості Донбасу та її відбудова у 1943 – 1945 рр. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36776/02-Brovary.pdf> (дата звернення 19. 07. 2024)

Богдана Дуб. Репресії проти українських економістів у Радянському союзі впродовж 1920-1930-х років URL: https://www.researchgate.net/profile/Bohdana-Dub/publication/335192084_Dub_BS_Repressii_protiv_ukrainskikh_ekonomistiv_u_Radanskomu_Souzi_vprodovz_1920-1930-h_rokiv_Velikij_teror_na_Podilli_do_80-ricca_Velikogo_teroru_1937-1938_rr_materiali_Miznarodnoi_naukovo-practicnoi_ko/links/5d5590e4a6fdccb7dc3f9035/Dub-BS-Repressii-protiv-ukrainskikh-ekonomistiv-u-Radanskomu-Souzi-vprodovz-1920-1930-h-rokiv-Velikij-teror-na-Podilli-do-80-ricca-Velikogo-teroru-1937-1938-rr-materiali-Miznarodnoi-naukovo-practicnoi.pdf

Болєбуха А. Дніпропетровськ: віхи історії URL: <https://virtual.library.dp.ua/page/vihi/Vihi9.htm#001> (дата звернення 24.07.2024).

Бугиль М. Єврейські пам'ятники у міському просторі Львова. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/attachments/2021/nov/25578/zbirnyk78sntk.pdf#page=59> (дата звернення 22.03.2024)

Бугулай Н. Польско-російські відносини на початку XXI століття URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/378/357> (дата звернення 21.03.2024)

Ведмідь І. Інтерпретації II світової війни як дестабілізуючий фактор сучасних російсько-польських відносин : політичне протистояння чи конфлікт національних ідентичностей? URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12242202.pdf#page=394> (дата звернення 21.03.2024)

Вечерська О. Проблеми формування державного реєстру нерухомих пам'яток України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/128191/04-Vecherska.pdf?sequence=1> (дата звернення 25.03.2024)

Веденєєв Д. Культурно-інформаційний вплив сучасного світу та історична свідомість української політичної нації. URL : <https://journals.urau.ua/visnyknakkim/article/view/138449/135370> (дата звернення 19.03.2024)

Володимир Третяк. Преса Першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943-1945 рр.). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11836/100304922.pdf?sequence=1&isAllowed=y> дата звернення 20. 07. 2024)

Гарашенко Я. Методи наукових досліджень: Навчальний посібник. URL <https://core.ac.uk/download/pdf/159817923.pdf> (дата звернення 31.03.2024)

Грицак Я. Страсті за націоналізмом. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyj_lad.pdf (дата звернення 19.03.2024)

Гуматенко І. Харківський студбат в роки Великої Вітчизняної війни : збереження пам'яті. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1576/1/%D0%93%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (дата звернення 21.03.2024)

Гулай Василь. Політико-комунікативний вимір дискурсу політичної комунікації відносин України та Польщі на прикладі пошкодження польських пам'яток початку 2017 р. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/irtpa_2018_1_27.pdf (дата звернення 14.08.2024)

Денисенко Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого терору». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59945/13-Denusenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 15.07.2024)

Довганик Н. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. URL : <https://babyniar.org.ua/library/collection/46/3446> (дата звернення 20.03.2024)

Єсельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yekelchik_Serhii/Imperiia_pamiati.pdf? (дата звернення 19.03.2024)

Жирохов М. Битва за Донбас. URL: <https://coolib.com/b/166598-mihail-aleksandrovich-zhirohov-bitva-za-donbass-mius-front-1941-1943/read> (дата звернення 24.07.2024)

Журба О. И. Путеводители по Днепрпетровску позднего советского времени: визуальные стратегии саморепрезентации города. URL <https://rep.vsu.by/bitstream/123456789/28826/1/394-396.pdf> (дата звернення 27.03.2024)

Захаровський О. Сучасний стан державної реєстрації українських нерухомих об'єктів культурної спадщини. URL https://www.researchgate.net/publication/334665335_Suchasnij_stan_derzavnoi_reestracii_ukrainskikh_neruhomih_obektiv_kulturnoi_spadsini (дата звернення 26.03.2024)

Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Istorychna_pamiat_i_sotsialni_funktzii_istorii_u_suchasnomu_svit_i.pdf? (дата звернення 18.03.2024)

Івчик Н. Долганов П. Ексклюзивні наративи, конфлікти пам'ятей і примирення: роздуми про конференцію у Рівному. Україна Модерна. URL: <https://uamoderna.com/event/conf-memories-rivne> (дата звернення 18.03.2024)

Ігор Мазило. Методи управління залізничним транспортом України в період його відбудови (1943 – 1950-ті рр.) URL: <http://repository.vsau.org/getfile.php/15706.pdf> (дата звернення 29.07.2024)

Каркач В. Пам'ять про Голокост як основа толерантного суспільства : освітній аспект. URL : <https://pl.uu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%A2%D0%9E%D0%9C-1.pdf#page=245> (дата звернення 21.03.2024)

Казен Е. Становлення і розвиток військово-медичної служби в Червоній армії у Другій світовій війні URL: <http://vov.asv.gov.ua/article/view/203237> (дата звернення 30.07.2024)

Киридон А. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130810/11-Kyrydon.pdf?sequence=1> (дата звернення 18.03.2024)

Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як склад історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. URL <https://grani-print.dp.ua/index.php/pphu/article/view/322/254> (дата звернення 20.03.2024)

Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. URL <https://www.bookland.com/download/1/11/117655/sample.pdf> (дата звернення 29.03.2024)

Куценко Д. До питання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках. URL <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/10717/10805> (дата звернення 22.03.2024)

Ксенія Кузіна. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.). URL:

https://scholar.archive.org/work/4wbsslzmjgnjcvogsf7hghby/access/wayback/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/za_2019_1_6.pdf (дата звернення 31.07.2024)

Марат Артурович. Харківська астрономічна обсерваторія під час німецької окупації (1941-1943) у роки Другої світової війни. URL: <http://uk.astron.kharkov.ua/history/publications/05-Balyshev.Astronomiya1941-1945.pdf> (дата звернення 21.07.2024)

Мазуренко Х. Основні шляхи меморіалізації воєнно-історичних пам'яток та увіковічення пам'яті загиблих внаслідок воєнних конфліктів та репресій на території західних областей України та держави в цілому. URL <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3577/3543> (дата звернення 18.03.2024)

Михайліченко М. Формування державного реєстру нерухомих пам'яток України: організаційні та правові питання. URL <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/8119/1/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83.pdf> (дата звернення 26.03.2024)

Михайло Тяглий. Картографування геноциду ромів України (1941-1944) та пам'ять про це. URL: https://www.academia.edu/download/66939653/Tyaglyy_Mapping_Romani_Genocide_in_Ukraine.pdf (дата звернення 13.08.2024)

Набок С. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. URL https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_obrazy.pdf (дата звернення 18.03.2024)

Надія Темірова. Пам'ятники як маркер символічного простору Донецька. URL: https://cityface.org.ua/resources/data/a_20230204105705_8133586577.pdf (дата звернення 18.08.2024)

Олена Дьякова. Доля бійців першого харківського студбату URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/8408/1/SLOBOZHANICA_6_9.pdf (дата звернення 17.07.2024)

Осіпчук С. Memory studies: концептуальні засади дослідження. URL <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/aff44da2-030a-4cab-ac15-0cc7edfcfc8b/content> (дата звернення 30.03.2024)

Пастушенко Т.В. Російська агресія проти України та Друга світова війна: нові інтерпретації в політиці, пам'яті та науковій дискусії // Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній, 2015. С. 297-301.

Подольський А. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/podolskyi_pamiat.pdf (дата звернення 21.03.2024)

Попович О. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005-2014). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popovych_Oleksii/OUN_i_UPA_v_politytsi_pamiat_i_svidomosti_naseleння_Ukrainy_20052014.pdf (дата звернення 21.03.2024)

Попович Олексій. УПА vs АК у публічному дискурсі української та польської влади (2005-2017 рр.) URL: [http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/eminak_2018_1\(1\)_29.pdf](http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/eminak_2018_1(1)_29.pdf) (дата звернення 15.08.2024)

Примаченко Я. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 22.07.2024)

Приймаченко Я. ОУН-УПА vs Голокост: “війна пам’яті» в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання. URL: https://babynyar.org/storage/library/digital-articles/3e/8b/120S0027_file.pdf (дата звернення 21.03.2024)

Реднюк. Т. Румунська окупація території України у 1941-1945 рр. URL <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95734/16-Rendyuk.pdf?sequence=1> (дата звернення 19.08.2024)

Скіра Ю. Голокост у міському просторі: етапи втілення проекту «остаточного розв’язання» єврейського питання на прикладі львівського гетто URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10220/1/Skira.pdf> (дата звернення 22.03.2024)

Склокіна І. Радянська пам’ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей. <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-iiararkhichnu-strukturu-suspilstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html> (дата звернення 19.03.2024)

Слободняк М. Радянське антифашистське підпілля. URL <http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/1143/1/17.pdf> (дата звернення 08.03.2024)

Снегірьов В. Відгомін Катинської трагедії: Старобелзький табір. URL : http://eprints.zu.edu.ua/3060/1/Snegirow_W.W..pdf (дата звернення 21.03.2024)

Станко В. Історія Одеси URL: http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_b ook&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004551%5F02 (дата звернення 24.07.2021).

Суровцев О. Буковинські євреї у часи Голокосту: проблема збереження історичної пам’яті. URL: <https://scholar.archive.org/work/2o2dkmioznhfkkqmlvn23s73i/access/wayback/https://hj.chnu.edu.ua/index.php/hj/article/download/98/80> (дата звернення 22.03.2024)

Тетяна Антонова. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА. URL <https://www.uvr.in.ua/index.php/uvr/article/download/230/194> (дата звернення 10.08.2024)

Титаренко Д. Досвід війни та пам’ять про війну як чинники формування ідентичності населення Донбасу. URL: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/2196/document.pdf#page=133> (дата звернення 22.03.2024)

Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О., Кавун М. Політика і пам’ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/hist-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 22.03.2024)

Турченко Ф. Запорізький рахунок Великій війні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 22.03.2024)

Тяглий М. Картографування геноциду ромів України (1941-1944) та пам’ять про це. URL: https://www.academia.edu/download/66939653/Tyaglyy_Mapping_Romani_Genocide_in_Ukraine.pdf (дата звернення 21.03.2024)

У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. – Харків : Видавництво Точка, 2021. 564 с.

Хальбавськ М. Соціальні рамки пам’яті. URL <https://www.academia.edu/29735881/> (дата звернення 29.03.2024)

Харковенко Р. Деякі питання розвитку державного реєстру нерухомих пам’яток України. URL <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/163560/12-Kharkovenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 26.03.2024)

Чегринєць С.В. Вплив російсько-української війни на репрезентацію пам’яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова, Донецька, Дніпра, та Запоріжжя. Трансформації історичної пам’яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. Н. Темірової. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С 134-138.

Чегринєць С.В. Друга світова війна у комеморативних практиках етноконфесійних груп Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя // Public History. Історія в публічному просторі: збірник Міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року) / За ред. Юрія Латиша; дизайн Маргарити Дяченко. – Київ. С 80-84

Чекмарьова Л. Інформаційні ресурси урядового веб-порталу та веб-сайтів обласних державних адміністрацій України як джерельна база історико-культурних досліджень. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/48654/22-Chekmarjova.PDF?sequence=1> (дата звернення 29.03.2024)

Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам’яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 01.07.2024)

Юрій Славик. Репресивна політика Угорщини на Закарпатті (1938-1944 рр.). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Slavik_Yurii/Represyvna_polityka_Uhorschyny_na_Zakarpatti_1938-1944_rr.pdf (дата звернення 23.08.2024).

Юрик Я. Меморіали як головні носії пам’яті у середовищі міста. URL: <http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi->

bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Tnvakho_2014_1_24.pdf (дата звернення 21.08.2024)

Ямириш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL:

http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 17.07.2024)

Ямпольска Лариса. 1-й окремих Чехословацький окремих батальйон як інтернаціональне формування у складі робітничо-селянської червоної армії у 1942-1943 рр.: історія створення та бойовий шлях. URL https://shron1.chtyvo.org.ua/Yampolska_Larysa/1-i-okremyi-Chekhoslovatskyi-pikhotnyi-batalion-ia-k-internatsionalne-formuvannia-u.pdf? (дата звернення 23.07.2024).

Асман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. URL <https://tocit.ru/static/files/149eaf2013025b89d66c0734b63f8cbbbed3cd51f64006ae636e2c0336af87124.pdf> (дата звернення 29.03.2024)

Бочаров А. В. Основные методы исторического исследования: Учебное пособие. URL <https://core.ac.uk/download/pdf/287410355.pdf> (дата звернення 30.03.2024)

Давыдов А. Источник по истории культурной жизни крупного города – путеводители. URL <https://cyberleninka.ru/article/n/istochnik-po-istorii-kulturnoy-zhizni-krupnogo-goroda-putevoditeli/viewer> (дата звернення 27.03.2024)

Каганов Ю. Компаративний підхід в історії: витоки та еволюція становлення. URL <https://old.istznu.org/page/issues/28/kaganov.pdf> (дата звернення 31.03.2024)

Марташов Л. Методы исторического исследования. URL <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/4126/1/uch00104.pdf> (дата звернення 30.03.2024)

Нечаева А. Теоретико-методологические подходы к анализу коллективной памяти в мемори стадиз. URL <https://discourse.etu.ru/assets/files/diskurs-3-2020-46-62.pdf> (дата звернення 30.03.2024)

Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. URL <https://www.rulit.me/author/ozuf-mona/franciya-pamyat-download-245534.html> (дата звернення 29.03.2024)

Ползунова И. Электронный исторический источник: проблемы и возможности. URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2014_9-1_05.pdf (дата звернення 28.03.2024)

Посохов С. Путеводитель как историографический источник. URL https://rep.vsu.by/bitstream/123456789/2_8721/1/117-119.pdf (дата звернення 28.03.2024)

Таблиця 1.1

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Львів

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіальні комплекси та меморіальні дошки			
1.	Пам'ятник радянським гвардійцям-танкістам	1945-1991	Представлений танком Т-34
2.	Пам'ятник на честь возз'єднання Західної України та УРСР	1949- поч. 1990-х рр.	
3.	Пам'ятник на братській могилі радянських солдатів	1956	
3.	Пам'ятник на братській могилі радянських воїнів	1957	
4.	Меморіальна дошка на честь Ярослава Галана	1959	
5.	Пам'ятник Миколі Кузнецову	1962-1993	Радянський підпільник, герой СРСР. Вбив 11 німецьких генералів під час окупації Львова.
6.	Монумент Бойової Слави Радянських Збройних Сил	1970-2021	
7.	Військовий меморіал на кладовищі радянських воїнів	1971	
8.	Меморіальна дошка на честь Ю.Мельничука	1971-2018	Львівський, про радянський письменник, воював в Червоній армії.
9.	Пам'ятник на честь Ярослава Галана	1972 – 1992	
10.	Меморіальна дошка на честь А.Шмиглицького	1973	Радянський військовий кореспондент під час війни.
11.	Пам'ятник на честь Ю.Мельничука	1973-1991	Львівський комуністичний письменник, служив в армії під час війни.
12.	Радянський меморіал «Марсове	1974	Там поховано

	поле»		кілька тисяч радянських воїнів.
13.	Пам'ятник подвигу медиків у Другій світовій війні	1975	
14.	Пам'ятник Львівським політехнікам, полеглим у роки Другої світової війни	1976	
15.	Пам'ятник антифашистам із «Народної гвардії імені Івана Франка»	1979-1990-ті рр.	Організація була створена у Львові в 1942 р. У 1944 р. гестапо заарештувало членів "гвардії", частина з яких була страчена і посаджена.
16.	Пам'ятник на честь Тудора Степана	1981-2016	Західноукраїнський про радянський письменник, який загинув 22.06.1941 р.
17.	Меморіальний комплекс Пагорб Слави	1984-2023	
18.	Меморіальна дошка на честь Богдана Дудикевича, львівського прорадянського учасника війни	Встановлена за радянських часів, у період Незалежності демонтована	
19.	Меморіальна таблиця на Будинку «Просвіти», в якому проголошено акт відновлення Української держави	1991	
20.	Пам'ятник «Борцям за волю України»	1991	Частково, цей пам'ятник вшановує вояків ОУН-УПА
21.	Пам'ятник жертвам Гетто	1992	
22.	Пам'ятник на честь жертв Янівського концтабору	1992	
23.	Пам'ятник на честь В.Барановського члена Проводу українських націоналістів, вбитий у 1943 р.	1993	
24.	Меморіальна дошка на честь	1994	

	О.Кандиби-Ольжича, члена ОУН, якого у 1944 р. розстріляли німці		
25.	Меморіальна дошка, де у 1944 р. загинув Р.Сушко – член ОУН	1944	
26.	Пам'ятник в честь жертв репресій 1941 р.	1994	
27.	Меморіальна дошка на честь В.Беня – українського націоналіста	1994	
28.	Пам'ятник на могилі жертв нацистських репресій	1995	
29.	Пам'ятник в честь жертв репресій	1996	
30.	Пам'ятник жертв комуністичних репресій	1997	
31.	Меморіальний комплекс жертвам, замордованим у червні 1941 року у Львівських тюрмах НКВД	1997	
32.	Будинок, де проводив свою діяльність під час війни Й.Сліпий	1998	
33.	Пам'ятник на честь Г.Нудьги, письменника, який воював на фронті та був у німецькому полоні та концтаборі	1998	
34.	Меморіальна дошка на честь Гасина О., - члена ОУН	1999	
35.	Пам'ятник на честь українських повстанців В.Панаса та В.Кухарчука	1999	
36.	Пам'ятна таблиця жертвам спецслужб тоталітарних режимів	1990-ті рр.	
37.	Меморіальна дошка на будинку, де була штаб-квартира ОУН у 1941 р.	2002	
38.	Меморіальна дошка на честь Марти Чорної	2003	Підпільниця та розвідниця ОУН
39.	Пам'ятник Роману Шухевичу	2005	
40.	Меморіальна дошка на честь Кирила Студинського	2006	У 1941 р. примусово вивезений зі Львова радянською

			владою, загинув за невідомих обставинах
41.	Пам'ятник Степана Бандери	2007	
42.	Меморіальна дошка на честь жертв Гестапо-НКВС	2007	
43.	Пам'ятний знак Жертвам голодомору та політичних репресій	2008	Частково цей пам'ятник вшановує жителів Західної України, яких у 1944-1945 рр. було депортовано до Сибіру і Казахстану.
44.	Пам'ятник вбитим львівським професорам	2011	Їх розстріляли нацисти у 1941 р.
45.	Меморіал на честь воїнів Дивізії СС «Галичина»	2011	
46.	Пам'ятник Андрею Шептицькому	2015	
47.	Меморіальна дошка «Воля ціни не має!»	2017	На честь членів ОУН, які були у 1939 р. втекли з польської в'язниці
48.	Меморіальна дошка на честь Романа Шухевича	2017	
49.	Пам'ятний знак Героям УПА	2017	
50.	Стіна пам'яті жертв комуністичного терору мирного населення Заходу України в період 1939—1941 рр.	2021	Споруджений на місці в'язниці, де були нацистські та комуністичні злочини.
51.	Пам'ятний знак на честь жертв депортацій	2021	На честь українців, яких у 1944, 1945 та 1946 рр. депортували із Закерзоння в Україну.

52.	Пам'ятник на честь українців Закерзоння, депортованих у 1944-1952 рр.	2022	
2. Об'єкти топоніміки			
53.	Варшавська вулиця	1944	
54.	Волинська вулиця	1944	
55.	Панфілова вулиця	1945-1992	
56.	Гвардійська вулиця	1944-2014	
57.	Дивізійна вулиця	1944	
58.	17-те вересня вулиця	1944-1991	
59.	Сталіна вулиця	1944-1961	
60.	Матроська вулиця	1946-1993	
61.	Молодої Гвардії вулиця	1946-1992	
62.	Чайкіної Є. вулиця	1946-1992	
63.	Сидора Ковпака вулиця	1946-1957	Радянський партизан
64.	Конєва вулиця	1946-1957	Генерал СРСР
65.	<u>Червонофлотська</u>	1946-1991	
66.	Арсенальська вулиця	1946	
67.	Будонівців вулиця	1946-1991	Радянські діячі
68.	Професорська вулиця	1946	На честь вбитих професорів
69.	Шапошникова вулиця	1946-1991	
70.	Вилітна вулиця	1946	
71.	Георгія Демитрова вулиця	1946-1991	Болгарський антифашист
72.	Керченська вулиця	1946	
73.	Галана Ярослава вулиця	1946-1991	Радянський письменник під час

			війни
74.	Кутова вулиця	1950	Радянський генерал
75.	Толобухіна Ф. вулиця	1950-1992	
76.	В. Руднева вулиця	1950-1991	
77.	Севастопольська вулиця	1950	
78.	Народної гвардії ім. І.Франка вулиця	1957-1990	
79.	<u>Червоноградська</u> вулиця	1957-1993	
80.	Авіаційна вулиця	1958	
81.	Колоскова вулиця	1958	Радянський генерал
82.	Бургова Майора вулиця	1958-1992	
83.	Переможна вулиця	1962	
84.	Червоноармійська вулиця	1962-1993	
85.	Повітряна вулиця	1963	
86.	Прикордонників вулиця	1963-1993	
87.	Пустельникова вулиця	1963-1992	
88.	Вані Котика вулиця	1964-1992	Радянський підліток-партизан
89.	Вершигори Петра вулиця	1964-1991	Радянський партизан
90.	Кантарія М. вулиця	1974-1991	
91.	Маршала Тимошенка вулиця	1973-1993	
92.	Конєва І. вулиця	1972-1992	
93.	30-річчя Перемоги вулиця	1975-1991	
94.	Зубарева вулиця	1981	Герой СРСР
95.	Ворошилова вулиця	1981-1991	Радянський діяч
96.	Маршала Малиновського вулиця	1981-1991	
97.	Волошина вулиця	1991	

98.	Генерала Гарнавського вулиця	1992	Військовий УПА
99.	Йосипа Сліпого вулиця	1992	
100.	Теліги О. вулиця	1992	
101.	Бродівська вулиця	1993	
102.	Генерала Кравса вулиця	1993	1941-1945 рр. — член Української Генеральної Ради Комбатантів у Відні
103.	Стецька Ярослава вулиця	1993	
104.	Дмитра Загула вулиця	1993	Репресований поет, помер у роки війни
105.	Повстанська вулиця	1993	
105.	Генерала Чупринки вулиця	1996	Названа на честь Романа Шухевича
106.	Гайдчука Степана вулиця	2004	
107.	Героїв УПА вулиця	2008	
108.	Василя Кука вулиця	2022	

Таблиця 1.2

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Ужгород

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіальні комплекси та меморіальні дошки			
1.	Меморіальний комплекс «Пагорб Слави». Військове кладовище.	1965 – 2023	Представлений танком Т-34
2.	Меморіальна дошка на будинку, в якому жили і працювали А.Туряниця та І.Туряниця.	1967	Учасники чехословацького корпусу. Діячі комуністичного патріотичного руху на Закарпатті.
3.	Меморіальна дошка на будинку, в якому розміщлася фашистська катівня “Вілла Коннер”	1970	
4.	Пам'ятник радянському солдату-визволителю	1970-2023	
5.	Меморіальна дошка на будинку, в якому жив і працював І.Мондок – відомий діяч комуністичного руху на Закарпатті.	1970	
6.	Меморіальна дошка на будинку, в якому розміщлася підпільна друкарня	1970	
7.	Пам'ятник на могилі героя СРСР Анкудінова І.А.	1970-ті рр.	
8.	Пам'ятник могилі учасника робітничого руху на Закарпатті Климпотюка М.В.	1973	Під час Другої світової сприяв утвердженню радянської влади на Закарпатті
9.	Меморіальна дошка на будинку, в якому було прийнято звернення про воз'єднання Закарпаття та Радянської України.	1976-1993	
10.	Меморіальна дошка на будинку, в якому розміщлася підпільна типографія Ужгородської організації КПЧ.	1976	КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини

11.	Пам'ятник на могилі Героя Радянського Союзу Власова М.М.	1976	
12.	Пам'ятник на могилі Героя Радянського Союзу Микольчука М.Л	1976	
13.	Пам'ятник на могилі І.Долгоша – Закарпатського письменника і громадського діяча	-	
14.	Меморіальна дошка на будинку, в якому розміщався робітничий клуб-центр партійної, профспілкової, культурно-масової роботи комуністів.	1981	
15.	Пам'ятник на могилі П.І. Варги – учасника робітничого руху на Закарпатті.	1982	
16.	Меморіальна дошка на будинку, в якому розміщався штаб 18-ої Армії 4-го Українського фронту.	1986	
17.	Меморіальна дошка на будинку, де жив і працював А.Волошин.	1990	
18.	Пам'ятник на місці страти шести підпільників Великоберезнянщини.	1992	
19.	<u>Закарпатським добровольцям, які загинули у Другій світовій війні.</u>	2001	Воювали в армії Чехослооваччини
20.	Пам'ятник Августину Волошину.	2002	
21.	Пам'ятний камінь - жертвам нацизму.	2009	
22.	Пам'ятний знак <u>Карпатським січовикам.</u>	2014	Представників «Карпатської Січі»
23.	Пам'ятник жертвам Голокосту.	2016	
24.	Пам'ятний знак «борцям за свободу і незалежність України».	2017	У тому числі на честь вояків УПА

25.	Пам'ятник жертвам Парайймосу (геноциду ромів).	2023	
2. Об'єкти топоніміки			
26.	Вайда Степана вулиця	1957	Учасник Чехословацького батальйону
27.	Вакарова Дмитра вулиця	1957	Український антифашист, репресований та закатований німцями.
28.	Героїв вулиця	1972	
29.	С.Ковпака вулиця	до 1974	
30.	Маресьєва Олексія вулиця	1970-ті рр.	Радянський льотчик-ас
31.	Юліуса Футчика	1970-ті рр.	Чехословацький комуніст, репресований німцями
32.	Артилерійська вулиця	1974	
33.	Чкалова Валерія вулиця	1974-2018	Радянський льотчик
34.	Людвіга Свободи вулиця	1974	Голова Чехословацького корпусу
35.	Августина Волошина вулиця	Назву отримала у період Незалежності	
36.	Партизанська вулиця	1970-ті - 1992	
37.	Ярослава Галана вулиця	до 2016 р.	
38.	Миколи Ватутіна вулиця	до 2016 р.	
39.	Леоніда Говорова вулиця	до 2018	Радянський воєначальник
40.	Червоноармійська вулиця	до 1992	

41.	Вулиця героїв Сталінграду	-	
42.	З. Космодем'янській вулиця	1970-ті - 1994	
43.	Карпатської України вулиця	Назву отримала у період Незалежності	На Честь незалежної Карпатської України 1939 р.
44.	Генерала Петрова вулиця	1975-1992	Радянський генерал
45.	Олени Теліги вулиця	Назву отримала у період Незалежності	Учасниця ОУН
46.	Брестська вулиця	1984	
47.	Вулиця Возз'єднання	2000	На честь входження Закарпаття до України
48.	Героїв воєн вулиця	2005	На честь загиблих усіх збройних конфліктів
49.	Великобerezнявський провулок	2007	
50.	Генерала Лялька Михайла Петровича вулиця	2007	Військовий Чехословацького корпусу
51.	Блистіва Олександра	2016	Керівник ОУН, що учасник «Карпатської Січі»
52.	Романа Шухевича вулиця	2016	
53.	Степана Бандери вулиця	2019	

Таблиця 1.3

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Чернівці

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіальні комплекси та меморіальні дошки			
1.	Танк екіпажу гвардії-лейтенанта П. Ф. Нікітіна.	1946-2022	Представлений танком Т-34
2.	Обеліск «Перемога».	1946-2022	
3.	Пам'ятний знак на честь полеглих солдатів	1949	
4.	Пам'ятник на братській могилі радянських воїнів	1947-2023	
5.	Пам'ятник на честь мирних жертв фашизму	1967	
6.	Пам'ятний знак на честь воїнів-земляків	1970	
7.	Пам'ятник на братській могилі генералів та офіцерів Радянської армії.	1969	
8.	Пам'ятник на честь прикордонників, які вступили у бій	1978	
9.	Пам'ятник воїнам 1-го Чехословацького армійського корпусу	1985	
10.	Меморіальна дошка на честь Козачука І. Ф	1989, знесений у період Незалежності	Радянський військовий
11.	Пам'ятник Воїнам Буковинського куреня, загиблим під час I та II світових воєн.	1995 р.	
12.	Меморіальний комплекс «В пам'ять про євреїв, в'язнів чернівецького гетто 1941 року».	2016	
13.	Меморіальний камінь на місці розстрілу німцями чернівецьких євреїв 8 липня 1941 року.	Встановлено у роки Незалежності	

2. Об'єкти топоніміки

14.	Вулиця Черняхівського Івана	1949	
15.	Вулиця Юліуса Фучика	1954	
16.	Вулиця Миколи Ватутіна	Радянські часи - 2015	
17.	Вулиця Маршала Жукова	Радянські часи - 2016	
18.	Вулиця Олександра Матросова	Радянські часи - 2022	
19.	Вулиця Зої Космодем'янської	Радянські часи - 2022	
20.	Провулок Олександра Матросова	Радянські часи - 2022	
21.	Вулиця возз'єднання	Радянські часи - 2022	
22.	Вулиця генерала Гетьмана Андрія	Радянські часи - 2023	
23.	Вулиця Героїв-панфіловців	Радянські часи - 2023	
24.	Вулиця Маршала Павла Рибалка	Радянські часи - 2023	
25.	Вулиця Василевської Ванди	Радянські часи – сьогодення	
26.	Вулиця Федора Боброва	1976-2022	
27.	Вулиця Андрія Шептицького	1992	

28.	Вулиця Романа Шухевича	2008	
29.	Вулиця Степана Бандери	2015	
30.	Вулиця Майданного Костянтина	2022	Член УПА

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Харків

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіали та меморіальні дошки			
1.	Комплекс пам'яток: військовий меморіал (меморіальне кладовище) і братська могила військових льотчиків кол. 24-ї авіаескадрильї ім. Ілліча	1941-1945рр., 1943р., 1948р., 1950р. 1968р., 1970-і рр., 1980р., 1984р. 1989-2011рр.	
2.	Пам'ятний знак випускникам СШ № 72, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	-	
3.	Пам'ятний знак робітникам заводу «Кондиціонер» , загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	-	
4.	Меморіальна дошка на честь визволення Харкова у 1943	-	
5.	Меморіальна дошка на честь В. М. Майстренко	-	
6.	Будинок у 1941 р. містився штаб народного ополчення трудящих харків'ян.	-	Зараз демонтований
7.	Меморіальне кладовище, 25 могил	1943	
8.	Сквер перемоги	1947	
9.	Меморіальне кладовище, 3 братські могили і 63 індивідуальні могили	1949	
10.	Меморіальне кладовище індивідуальних могил	1949	
11.	Меморіальне кладовище: 8 братських і 15 індивідуальних могил	1955	
12.	Пам'ятник вічної слави	1957	
13.	Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів	1957, 1965, 1985.	

	визволителів		
14.	Скульптурна алея комсомольців-героїв. Пам'ятники-бюсти: М. Островському, З. Космодем'янській, О. Кошовому, О. Матросову, І. Минайленку, О. Зубареву, Г. Нікітіній та О. Убийвовку.	1958	
15.	Пам'ятник-бюст В. О. Малишеву	1959	
16.	Будинок, у якому 1941-42 рр. працював підпільний Харківський обком ЛКСМУ	1963	ЛКСМУ - Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
17.	Братська могила, відомі прізвища 82 воїнів, скульптура «Воїн з автоматом»	1964	
18.	Скульптура «Воїн з вінком» (Братська могила радянських воїнів. Поховано 234 воїна)	1964	
19.	Пам'ятник робітникам авторемонтного заводу	1964	Пам'ятник робітникам, що загинули у Великій Вітчизняній війні.
20.	Алея героїв-молодогвардійців – 8 пам'ятників-бюстів Ф. П. Лютикову, В. Трет'якевичу, І. Земнухову, І. Туркеничу, О. Кошовому, Л. Шевцовій, С. Тюленіну.	1965	
21.	Пам'ятник робітникам електромеханічного заводу	1965	
22.	Меморіальна дошка на честь	1965	

	І. І. Бакуліна		
23.	Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів визволителів	1965	
24.	Меморіальний комплекс	1965	
25.	Меморіальне кладовище 4 індивідуальні могили	1965	
26.	Пам'ятний знак робітникам ХарТЕЦ-3, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1965	
27.	Меморіальна дошка на честь воїнів-письменників.	1965	
28.	Будинок, у якому в 1941 р. працював О. Г. Зубарєв.	1966	О. Г. Зубарєв керував роботою антинацистської агітації серед населення
29.	Меморіальна дошка на честь Є. О. Гуданова	1966	
30.	Пам'ятник робітникам вагоноремонтного заводу	1967	Пам'ятник робітникам Дарницького вагоноремонтного заводу, які загинули у Велику вітчизняну війну
31.	Місце розправи гітлерівців над воїнами і партизанами	1967	Подія відбулася у 1943 р.
32.	Пам'ятник на честь Харківських дивізій.	1967	
32.	Пам'ятник Кабаненку М. М.	1967	
34.	Меморіальна дошка на честь Олени Убийвовк	1967	Зруйнований 2013
35.	Пам'ятник робітникам верстатобудівного заводу	1968	Пам'ятник робітникам, що загинули у Великій Вітчизняній війні.
36.	Будинок, у якому в березні 1943 р. містився штаб чехословацького	1968	

	батальйону		
37.	Пам'ятник випускникам училища, які загинули на фронтах	1968	
38.	Пам'ятник викладачам і студентам політехнічного інституту.	1968	Пам'ятник викладачам і студентам, які загинули у Великій Вітчизняній війні.
39.	Меморіал на честь випускників Харківського Чугуївського авіаційного училища, 1941 –1945 рр.	1968	
40.	Меморіальна дошка на честь О. Я. Дерев'янка	1968	
41.	Пам'ятник викладачам і студентам авіаційного інституту	1970	Пам'ятник викладачам і студентам, які загинули у Великій Вітчизняній війні.
42.	Пам'ятник викладачам і студентам юридичного інституту.	1970	Пам'ятник викладачам і студентам, які загинули у Великій Вітчизняній війні.
43.	Пам'ятник робітникам коксохімічного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1970	
44.	Пам'ятник Герою Радянського Союзу Г. І. Ковтуну та його однополчанам-десантникам	1970	
45.	Пам'ятник робітникам турбінного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1970	
46.	Пам'ятник робітникам заводу «Світло шахтаря»,	1970	

	загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.		
47.	Братська могила, поховано 300 воїнів. (скульптура «Два воїни – юнак і дівчина»).	1971	
48.	Пам'ятник В.П. Восокіну, двічі Герою Радянського Союзу	1972	
49.	Пам'ятник робітникам заводу «Електромашина», які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.	1973	
50.	Меморіальна дошка на честь Ю. П. Бажанова	1973	
51.	Пам'ятник воїнам 17-ї стрілецької бригади НКВС	1973	
52.	Пам'ятник випускникам артилерійських спецшкіл, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1973	
53.	Пам'ятник робітникам електроапаратного заводу, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.	1974	
54.	Будинок, у якому у 1941 р. розміщувався штаб народного ополчення.	1975 (меморіальна дошка)	
55.	Пам'ятник робітникам канатного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1975	
56.	Пам'ятник робітникам хуτροвої фабрики, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1975	
57.	Пам'ятник робітникам заводу підйомно-транспортного устаткування, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1975	
58.	Пам'ятник робітникам	1975	

	жирокомбінату, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.		
59.	Пам'ятник робітникам заводу ім. Малишева, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.	1976	
60.	Меморіал Слави	1977	
61.	Пам'ятник підпільникам і партизанам Харківщини.	1978	
62.	Пам'ятник гвардійцям-танкістам	1980-ті	
63.	Меморіальна дошка на честь М. Х. Караєва	1980	
64.	Пам'ятник творцям легендарного танку Т-34	1980	Представлений танком Т-34
65.	Пам'ятник радянським воїнам-визволителям	1981	
66.	Пам'ятник залізничникам	1984	
67.	Меморіальне кладовище, братська могила та 472 індивідуальні могили	1984	
68.	Пам'ятник М. І. Кошкіну, одному із засновників легендарного танка Т-34	1985	
69.	Пам'ятник воїнам-землякам	1985	
70.	Пам'ятник двічі Герою Радянського Союзу В. І. Чуйкову.	1985	
71.	Пам'ятний знак тракторозаводцям, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1985	
72.	Меморіальна дошка на честь С.В. Гризодубова	1985	Льотчик
73.	Будинок, у якому жив Д.М. Карбишев, Герой Радянського Союзу	1989 м.д.	
74.	Українсько-Польський меморіал	1991	
75.	Знак пам'ятний Української повстанської	1992	

	армії		
76.	Пам'ятний знак розстріляним пацієнтам психіатричної лікарні № 15 «Сабурова дача» у роки Великої Вітчизняної війни	1993	
77.	Меморіальна дошка на будинку де жив І.І. Грісанович	1993	
78.	Бюст Георгія Жукова	1994-2022	
79.	Меморіальна дошка на честь І.Т. Гончара	1996	
80.	Пам'ятник воїнам-суботівцям	1999	
81.	Меморіальна дошка на честь підпілля у Харкові	1999	
82.	Меморіальна дошка на честь Ю. П. Бажанова	2000-ні рр.	
83.	Пам'ятник жертвам нацистських переслідувань	2000	
84.	Меморіал жертв тоталітаризму	2000	Присвячений польським військовим, яких у 1940р. стратили співробітники НКВС
85.	Меморіальна дошка на будівлі де відбувся «Харківський процес» над колабораціоністами.	2000	
86.	Меморіальний комплекс жертвам Голокосту на місці єврейського гетто періоду фашистської окупації Харкова, 1941 – 1942 рр.	2001	
87.	Меморіальний комплекс «Дрогобицький яр»	2002	Меморіальний комплекс «Дрогобицький Яр» споруджено на місцях масових розстрілів цивільного

			населення у часи Другої світової війни.
88.	Обеліск радянським воїнам	2003	
89.	Меморіальний комплекс «Высота маршала И.С. Конева»	2003	
90.	Меморіальна дошка на честь А. Добродецького	2003	
91.	Меморіальна дошка на честь Федора Тюленєва	2003	
92.	Меморіальна дошка на честь К. П. Амбрісінова, конструктор танку Т-34	2003	
93.	Меморіальна дошка на честь жертв Голокосту	2004	
94.	Меморіальна дошка на честь Йосипа Сліпого	2005	Демонтовано у 2008
95.	Пам'ятник П.М. Широніну	2005	
96.	Пам'ятник А. Добродецькому	2005	
97.	Меморіальна дошка на честь Йосипа Сліпого	2008	Демонтовано у 2010
98.	Пам'ятник тваринам, які вижили в роки окупації	2008	
99.	Місце, де у 1940 р. працівники НКВС здійснили розправу над польськими військовополоненими.	2008	
100.	Меморіальна дошка на честь І. С. Конєву	2010	
101.	Алея пам'яті загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, пам'ятний знак	2010	
102.	Пам'ятник загиблим астрономам	2011	
103.	Меморіальна дошка на честь І. І. Фісановича	2012	
104.	Меморіальна дошка, присвячена І. Г. Пятихіну	2012	

	та О. Ф. Толмачову		
105.	Меморіальна дошка на честь К. О. Іліаді	2012	К. О. Іліаді – лікарка, яка у роки окупації рятувала харків'ян.
106.	Меморіальна дошка на честь М. Андрейко	2012	
107.	Меморіальна дошка на честь В. В. Стайшиста	2012	
108.	Меморіальна дошка на честь Івана Цесаренка	2012	
109.	Меморіальна дошка на честь П. Ф. Сулімова	2013	
110.	Меморіальна дошка на честь В. Є. Канського	2013	
111.	Меморіальна дошка на честь О. І. Сичова	2013	
112.	Меморіальна дошка на честь С. Ф. Штанька	2013	
113.	Меморіальна дошка на честь І. В. Бастєєва	2013	
114.	Меморіальна дошка на честь В. В. Батова	2013	
115.	Меморіальна дошка на честь О. С. Данилова	2013	
116.	Меморіальна дошка на честь Д.Б. Афлімова	2013	Артилерист
117.	Меморіальна дошка на честь Ф. Н. Григор'єва	2013	
118.	Меморіальна дошка на честь С. А. Хазар'яна	2013	

119.	Меморіальна дошка на честь Д. А. Шелеста	2013	Зруйнована у 2014
120.	Меморіальна дошка на честь Б. І. Шестернина	2013	
121.	Меморіальна дошка на честь С.М. Остащенка	2013	Артилерист
122.	Меморіалі Слави героїв-земляків, нагороджених вищими державними нагородами часів війни.	2015	
123.	Меморіальна дошка, присвячена пам'яті Віктора Естровича	2015	Віктор Естрович – архітектор, розстріляний німцями
124.	Меморіальна дошка на честь П. Г. Григоренко	2017	
125.	Пам'ятник на честь радянських німців, які були депортовані у 1941 р. з України	2020	Пам'ятник розташований на території церкви Святого Вознесіння Німецької євангелічно-лютеранської громади.
126.	Пам'ятник Українській Повстанській армії	2021	
127.	На честь поляків – жертв Катинського розстрілу	2022	
2. Об'єкти топоніміки			
128.	Бойовий 1-й провулок	1950-ті	
129.	Бригадна вулиця	1950-ті	
130.	Бригадний в'їзд	1950-ті	
131.	Гаркуши Іллі вулиця	1950-ті	
132.	Бойова вулиця	1954	
133.	Дегтярева вулиця	1954	

134.	Фронтова	1954	
135.	Фронтників бульвар	1954	
136.	Двадцять третього серпня провулок	1959	
137.	Двадцять третього серпня вулиця	1959	
138.	Армійська вулиця	1960-ті	
139.	Армійський в'їзд	1960-ті	
140.	Чайкіної Лізи вулиця	1960-ті	Партизанка
141.	Чайкіної Лізи вулиця	1960-ті	Партизанка
142.	Чайкіної Лізи провулок	1960-ті	Партизанка
143.	Добродецького вулиця	1962	Льтчик
144.	Харківських дивізій	1963	
145.	Отакара Яроша	1965	Чехословацький комуніст
146.	Дзюби проспект	1965	Льотчик
147.	Коновалова вулиця	1965	Підводник
148.	Китаєва вулиця	1965	Підпільник
149.	Китаєва проспект	1965	Підпільник
150.	Кисляк Марії вулиця	1965	Підпільниця
151.	Нікітіної вулиця	1965	
152.	Рибалко вулиця	1965	Маршала
153.	Василевської Ванди в'їзд	1966	Польська радянська письменниця
154.	Василевської Ванди вулиця	1966	Зараз Гетьманська
155.	Василевської Ванди	1966	Зараз Січовий

	провулок		
156.	Гуданова вулиця	1966	Лейтенант
157.	Ватутіна вулиця	1968	Генерал
158.	Ватутіна провулок	1968	Генерал
159.	Дерев'янено Олексія вулиця	1968	Лейтенант
160.	Зубарева вулиця	1968	Підпільник
161.	Людвіга Свободи проспект	1968	Чехословацький комуніст
162.	Матросова вулиця	1968	Стрілець-автоматчик
163.	Набойченко вулиця	1968	Підпільник
164.	Артилерійська вулиця	1968	
165.	Артилерійський провулок	1968	
166.	Бугрименко вулиця		Підпільник
167.	Сохора Антонина	-	Чехословацький комуніст
168.	Гвардійців-широнінців	-	
169.	Броньова вулиця	-	
170.	Броньовий провулок	-	
171.	Бугрименка вулиця	-	Підпільник
172.	Камишева вулиця	-	Кулиметник, 19 років на момент смерті
173.	Козакевича вулиця	-	Полковник
174.	Громової Уляни вулиця		Підпільниця
175.	Ковпака Сидора вулиця	-	Генерал-Майор
176.	Маршала Федоренко	-	Маршал бронетанкових військ
177.	Марселя Кашена	-	Член французького

			руху опроу
178.	Молодогвардійська вулиця	-	
179.	Молодої Гвардії вулиця	-	
180.	Панфіловців	-	
181.	Партизанська	-	
182.	Убийвовк Ляли	-	Підпільниця
183.	Конєва	1973	Маршал
184.	Ахсаврова вулиця	1974	Енвір Асхаров – осетин
185.	Борозенко вулиця	1981	Кореспондент
186.	Героїв Сталінграда проспект	1982	
187.	Маршала Бажанова вулиця	1982	
188.	Маршала Батицького вулиця	1986	
189.	Маршала Жукова проспект	1990-2016, 2020, 2021	
190.	Конарева вулиця	2015	Диверсант

Таблиця 1.5

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Донецьк

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіали та меморіальні дошки			
1.	Пам'ятник С. М. Будьоному	1951	
2.	Бюст Зої Космодем'янської	1953	
3.	Пам'ятний знак воїнам-шахтарям м. Моспино, розташований у Донецьку	1953	
4.	Бюст К. А. Гурову	1954	
5.	Місце розстрілу комсомольців-підпільників.	1957	Подія відбулася 30 травня 1943 р
6.	Пам'ятник «Непідкорені» (С. Матокін, С. Скобелев та Б. Орлов)	1957	
7.	Місце страти мирних мешканців міста.	Будинок: кін. 30-х рр. ХХ ст. Меморіальна дошка: 1966 р.	
8.	Місце колишнього концтабору, у якому було закатовано Качура Я.Д., українського письменника.	Будинок: 1931 р., рек. 1950р. Меморіальна дошка: 1977 р.	1942 р.
9	Місце масової страти мирних мешканців.	1960 р. рек. 1985 р.	
10.	Пам'ятник на могилі Чжан Шен-Лі	1961	
11.	Пам'ятник Калініну М.І., радянському державному діячеві.	1963	
12.	Пам'ятник Ф. А. Гринкевичу	1964	Представлений танком Т-34
13.	Пам'ятник жертвам фашизму.	1965 р. рек. 1994р.	
14.	Військовий меморіал у сквері шахти № 6	1965	Представляє собою скульптуру скорботної жінки, біля якої меморіальні плити.
15.	Монумент жертв фашизму	1965	
16.	Пам'ятник В. Н. Масловському	1965	

17.	Пам'ятник М. П. Табунову	1966	
18.	Пам'ятник воїнам-землякам, 55-ти робітникам заводу точного машинобудування.	1967	
19.	Пам'ятник воїнам-землякам	1967	Пролетарський р-н, вул. Табунова, 1; с-ще шахти № 9 "Капітальна".
20.	Будинок, у якому розташовувався штаб 383-ї Шахтарської дивізії.	Будинок: 1939 р. Меморіальна дошка: 1967 р.	
21.	Пам'ятник воїнам-землякам.	1967	Пролетарський р-н, Моспінська м/р, м. Моспине, вул. Короленка, 2.
22.	Меморіал загиблих робітників заводу «Томаш»	1967	
23.	Пам'ятник воїнам-землякам, шахтарям шахти "Лідівка".	1968	
24.	Пам'ятник воїнам-землякам	1968	
25.	Меморіальна дошка на честь Дмитра Медведєва	1970-ті	
26.	Пам'ятник воїнам-землякам "Живі-безсмертні".	1970	
27.	Пам'ятник воїнам-землякам.	1970	
28.	Пам'ятник медичним працівникам, які загинули у Великій Вітчизняній війні	1970	
29.	Пам'ятник воїнам-землякам, працівникам шахти "Трудівська".	1971	
30.	Пам'ятник воїнам-землякам, працівникам Донецького машинобудівного заводу.	1971 р. рек. 1987 р.	
31.	Пам'ятник учням СШ № 34, загиблим у роки Великої Вітчизняної	1973	
32.	Військовий меморіал на площі ім. Куйбишева	1975	
33.	Пам'ятник загиблим у роки Великої Вітчизняної війни жителям Куйбишевського району	1975	

34.	Пам'ятник воїнам-землякам.	1973	
35.	Меморіал на честь радянських воїнів Південного фронту.	1975	
36.	Пам'ятник воїнам-землякам	1975	
37.	Пам'ятник воїнам-землякам, робітникам заводу гумовотехнічних виробів	1975	
38.	Пам'ятник воїнам-землякам, шахтарям.	1975	
39.	Пам'ятник воїнам-землякам шахтарям біля шахти Челюскінців	1975	
40.	Будинок, у якому містився штаб 696-го стрілецького полку 383-ї Шахтарської стрілецької дивізії.	1977	
41.	Будинок, у якому друкувалися антифашистські листівки	1977	
42.	Пам'ятник викладачам та студентам Донецького політехнічного інституту, що загинули під час Великої Вітчизняної війни.	1977	
43.	Пам'ятник воїнам-землякам, викладачам і студентам Донецького Державного університету.	1978	
44.	Меморіал на честь комісарів і політпрацівників.	1978 р. рек. 1995 р.	
45.	Пам'ятник воїнам-землякам, медичним сестрам.	1980	
46.	Пам'ятник медичній сестрі	1980	
47.	Пам'ятник Ткаченку І.Ф., Герою Радянського Союзу.	1980	
48.	Пам'ятний знак на честь дій підпільного партійного комітету.	Будинок: 1948 р. Меморіальна дошка: 1980 р.	жовтень 1941 р., вересень 1943 р
49.	Пам'ятник воїнам-землякам, викладачам, студентам і співробітникам Донецького політехнічного інституту.	1981	
50.	Будинок, у якому	1981	

	знаходилась конспіративна квартира Борисова О. І, підпільника		
51.	Пам'ятний знак льотчикам 268-го Червонопрапорного винищувального полку	1981	
52.	Пам'ятник авіаторам та учасникам боїв за звільнення Донбасу	1981	Представлений літаком МіГ-15М.
53.	Пам'ятний знак на честь дій підпільної групи	1983	Пам'ятний знак на честь дій підпільної групи 1942-43 рр.
54.	Будинок, у якому формувався 694-й стрілецький полк 383-ї Шахтарської стрілецької дивізії.	1983	1941 р.
55.	Будинок, у якому формувався 996-й артилерійський полк 383-ї Шахтарської стрілецької дивізії	1983	
56.	Пам'ятний знак на місці розстрілу партизан у 1943 р.	1983	
57.	Меморіал у шуфру шахти № 4/4-біс	1983	
58.	Будинок, на якому було піднято Червоний Прапор на честь звільнення міста	Будинок: 1936-41 рр. Меморіальна дошка: 1983 р.	
59.	Монумент визволителям Донбасу	1984	
60.	Монумент на честь енергетиків Донбасу, що загинули у Великій Вітчизняній війні	1985	
61.	Школа, у якій навчалися комсомольці-підпільники	1981 р., Будинок: до 1917 р.	
62.	Пам'ятник журналістам та письменникам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1990 р., 1999 р.	
63.	Бюст Ф. І. Толбухіна	1990-ті	
64.	Пам'ятник Толбухіну Ф. І,	1995	

	Герою Радянського Союзу, Маршалу		
65.	Пам'ятник воїнам-автомобілістам вихідцям ОСОАВИАХИМ-ДТСААФ-ОСОУ	2001	Демонтований у 2012 р.
66.	Пам'ятник Героям-льотчикам донецького авіаційного клубу ОСОАВИАХИМ- ДТСААФ-ОСОУ	2001	
67.	Меморіальна дошка на честь Олександра Ляшка	2003	
68.	Пам'ятник жертвам війни та політичних репресій	2005	
69.	Пам'ятник жертв Голокосту	2006	
70.	Меморіальна дошка на честь О.П. Горчакової	2006	Працювала балериною, брала участь у Другій світовій
71.	Пам'ятник «Герою- спасителю»	2006	
72.	Меморіальна дошка на честь Самуїла Альтера	2007	Журналіст єврей
73.	Пам'ятник Н. Ф. Ватутіну	2009	
74.	Пам'ятник міліціонерам- транспортерам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни та в мирний час	2010	
75.	Меморіальна дошка на честь Генріха Едельштейна	2011	
76.	Меморіальна дошка на честь Миколая Бойко	2012	
77.	Пам'ятник учасникам Другої світової війни	2013	
78.	Меморіальна дошка на честь Петра Звіркова	2013	
79.	Пам'ятник дітям, які загинули у Другій світовій	2015	
80.	Меморіальна дошка на честь Івана Ткаченка	2016	
81.	Пам'ятник Миколі Киценку	-	
82.	Пам'ятник вернувшимся з війни	-	
83.	Пам'ятник дванадцятьом	-	

	бійцям Червоної Армії		
84.	Пам'ятний знак загиблим робітникам шахти Лідіївка	-	
85.	Пам'ятник Петровському отряду партизан	-	
86.	Меморіальна дошка на честь Ігната Ніколенко	-	
87.	Меморіальна дошка на честь Зої Космодем'янської	-	
88.	Меморіальна дошка на честь Георгія Малаєва	-	
89.	Меморіальна дошка на честь Івана Черкашева	-	
90.	Меморіальна дошка на честь Павла Байдебури	-	
91.	Меморіальна дошка на честь Івана Похова	-	
92.	Меморіальна дошка на честь Петра Любавина	-	
93.	Меморіальна дошка героям-підпільникам, що вчилися у школі № 93	-	
94.	Меморіальна дошка на честь підпільно-патріотичних груп	-	
2. Об'єкти топоніміки			
95.	Артилерійська вулиця 1-ша	1968	У 1968 р. У донецьку було масштабне перейменування вулиць
96.	Артилерійська 2-га	1968	
97.	Авдєєва вулиця	1950-ті	Льотчик
98.	Автомобілістів вулиця	-	
99.	Арістова вулиця	-	Служив у військах зв'язку
100.	Байдукова вулиця	-	Льотчик
101.	Беюзова вулиця	1960-ті	Маршал
102.	Буденковських партизан	1968	

103.	Ватутівна проспект	1968	Генрал Армії
104.	Валі Котик вулиця	1968	Піонер-герой (14 років)
105.	Ванди Василевської вулиця	1968	Польска письменниця, пропагандистка
106.	Гвардійська вулиця	1968	
107.	Ветеранів вулиця	1968	
108.	Генерала Максима Козиря вулиця	-	Генерал Майор
109.	Героїв-панфілівців вулиця	-	
110.	Геросименка вулиця	1968	Генерал-лейтининт
111.	Головка вулиця	-	Генерал Майор
112.	Гринкевича вулиця	1944	Командир танкової бригади
113.	Гурова проспект	1944	Артилерист
114.	Дмира Казака вулиця	1968	Офіцер
115.	Журналістів проспект	-	
116.	Зої Космодем'янської вулиця	1968	Партизанка
117.	Зорге вулиця	1968	Розвідник
118.	Івана Ткаченко вулиця	-	Очільник авіаційного розвідувального полку
119.	Камишева вулиця	-	Старший сержант
120.	Капітана Ратнікова вулиця	-	Льотчик
121.	Карбишева вулиця	1968	Генерал інженерних військ
122.	Ковпака Сидора вулиця	1968	Партизан

123.	Конєва вулиця	-	Маршал
124.	Лейтенанта Ніколаєнко вулиця	1968	Льотчик
125.	Леоніда Голікова	-	Юний підліток
126.	Лізи Чайкіної вулиця	-	Підпільниця
127.	Лучинського вулиця	-	Генерал армії
128.	Майора Мицули вулиця	1968	Молдаванин
129.	Макая Мазара вулиця	1968	
130.	Малиновського вулиця	-	Маршал
131.	Матросова вулиця	1968	Генерал армії
132.	Жукова	-	Маршал
133.	Малогвардійців	-	
134.	Молодих партизан	-	
135.	Орешкова вулиця	-	Лейтенант
136.	Олега Кошового вулиця	1968	Підпільник
137.	Партизанська вулиця	1968	
138.	Панфілова вулиця	1968	
139.	Панфіловців проспект	1968	
140.	Партизан Донбасу вулиця	1968	
141.	Партизан Харичкових	1968	Чоловік та дружина Павло та Анна
142.	Партизанський проспект	-	
143.	Політбійців вулиця		Політбійці – члени ВКП(б), що

			воювали на фронті
144.	Перемоги вулиця	1968	
145.	Пухова вулиця	1958	Генерал-полковник
146.	Сабурова вулиця	-	Артилерист
147.	Сафонова вулиця	1968	Льотчик
148.	Сечкіна вулиця	-	Лейтенант
149.	Слепньова вулиця	-	Льотчик
150.	Старопартизанська вулиця	1968	
151.	Табунова вулиця	-	Стрілець
152.	Танкістів вулиця	-	
153.	Уляни Громоврої вулиця	-	Підпільниця
154.	Федоренко вулиця	1968	Командир артилерійського полку
155.	Юуліуса Фучика вулиця	1960-ті	Юліус Фучик – чехословацький борець з нацизмом.
156.	Червоноармійська вулиця	1968	
157.	Шапошнікова вулиця	1960-ті	Маршал
158.	Щаденко вулиця	-	Генерал-полковник
159.	Юмашева вулиця	-	Адмірал
160.	Юрія Смірнова вулиця	1968	Стрілець
161.	Юрія Смірнова вулиця	1968	

Таблиця 1.6.

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Дніпро

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіали та меморіальні дошки			
1.	Пам'ятник визволителю Дніпропетровська генерал-лейтенанту Юхиму Пушкіну	1945	
2.	Пам'ятник В.П. Каруні – генерал-майору, командиру 152-ї стрілецької дивізії, яка визволяла м. Дніпро	1946	
3.	Бюст двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова	1948-2022	
4.	Бюст двічі Героя Радянського Союзу А. Я. Брандиса	1949	
5.	Пам'ятник на місці розстрілу та поховання мирних мешканців, підпільників, військовополонених під час нацистської окупації	1960-ті	
6.	Меморіальна дошка на честь В.К. Іляшевської, що була розстріляна гітлерівцями	1960-ті	
7.	Будинок, у якому мешкали в 1940- 1942 рр. підпільники Успенські Й.Х. та Г.Т. , він же був явочною квартирою підпільного обкому КП(б)У	1963, 1968, 1972	
8.	Місце розстрілу 500 радянських патріотів у період тимчасової окупації м. Дніпропетровська (11.1941-10.1943 рр.)	1964	
9.	Пам'ятник на честь героя СРСР М.І. Сташкова	1965	
10.	Пам'ятник учням та випускникам технікуму залізничного транспорту, які	1965	

	загинули в роки Другої світової війни		
11.	Пам'ятник Захару Юхимовичу Дем'янченку (1909 - 1943) - члену Дніпропетровської міської підпільної організації, керівнику групи. Розстріляний у січні 1943 р.	1965	
12.	Пам'ятник Галині Іларіонівні Андрусенко (1924 - 1943) - члену Амур-Нижньодніпровської підпільної організації, яка була розстріляна нацистами у лютому 1943 р.	1966	
13.	Пам'ятник на честь звільнення Дніпропетровська та Дніпродзержинська (25.10.1943 р.)	1967	
14.	Пам'ятник воїнам-односельцям	1967	
15.	Пам'ятник екіпажу бомбардувальника, який загинув, знищивши німецьку переправу через Дніпро	1967	
16.	Монумент Вічної Слави	1967	Монумент Вічної Слави – найбільш знаковий пам'ятник міста на Дніпрі, який став символом колективної пам'яті мешканців
17.	Пам'ятник студентам Дніпра, які загинули в роки Другої світової війни	1967	
18.	Пам'ятник студентам та викладачам Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту, які загинули в роки Другої світової війни	1967	

19.	Монумент Вічної Слави «Війні немає забуття»	1967	
20.	Монумент «Вічна слава» на честь радянських воїнів, партизан та підпільників, які загинули в роки ВВВ (1941- 1945 рр.)	1967	
21.	Пам'ятник членам Кодацького антинацистського молодіжного підпілля ("Організація друзів народу"), що діяв у 1941 - 1943 рр. під керівництвом А. Тимошенка	1967	
22.	Пам'ятник Володі Дубініну - юному піонеру, герою Керченського партизанського підпілля в роки Другої світової війни	1967	
23.	Місце розстрілу 30 тис. радянських військовополонених — бранців концтабору у період тимчасової окупації м. Дніпро	1967	
24.	Місце розстрілу мирних мешканців під час нацистської окупації	1967	
25.	Пам'ятник робітникам резерву провідників, які загинули в роки ВВВ (1941-1945 рр.)	1967	
26.	Пам'ятник льотчикам- комсомольцям 81-го авіаполку	1967	
27.	Пам'ятник Є.Ф. Пушкіну	1967-2023	Представлений танком Т-34
28.	Пам'ятник «Скорботна (Вічна наречена)»	1967	

29.	Пам'ятник підпільнику Г.П. Савченку, розстріляному під час нацистської окупації	1968, 1975	
30.	Пам'ятник на місці загибелі 20 вересня 1943 р. гвардії майора, льотчика-штурмовика Столярова І.С., який спрямував палаючий літак на будинок електричної підстанції - об'єкт стратегічного значення	1968	
30.	Пам'ятний знак на честь звільнення Дніпропетровська від німецьких окупантів	1968	
32.	Пам'ятник секретарю Дніпропетровського підпільного міськкому партій Г.П. Савченку (1918-1943 рр.) (26.01.1943 р.)	1968	
33.	Пам'ятний знак на честь підпільників І.П. Ключова, Л. І.Тарасової, Г.Ф. Романової, які навчалися у медичному інституті.	1969	
34.	Пам'ятник на честь Георгія Савченко	1969	
35.	Школа, в якій у 1940-1941 рр. працювала В.К. Ілляшевська - член Амур-Нижньодніпровської підпільної комсомольської організації, була розстріляна гітлерівцями 23 лютого 1943 р.	1970	
36.	Пам'ятник студентам, викладачам та випускникам Дніпропетровського медичного інституту, які загинули в роки Другої	1970	

	світової війни		
37.	Пам'ятник робітникам трубопрокатного заводу ім. Леніна, які загинули в роки ВВВ. Увічнені імена 530 чоловік (1941-1945 рр.)	1970	
38.	Меморіальний комплекс «Безіменна висота»	1970	
39.	Місце розстрілу мирних мешканців та підпільників під час нацистської окупації	1970-ті	
40.	Пам'ятник на місці розстрілу та поховання мирних мешканців, підпільників, військовополонених під час нацистської окупації	1970-ті	
41.	Пам'ятник В.П. Каруні – генерал-майору, командир 152-ї стрілецької дивізії, яка визволяла м. Дніпро	1970-ті	
42.	Меморіальна дошка на місці загибелі 20 вересня 1943 р. гвардії майора, льотчика штурмовика Столярова І.С., який спрямував палаючий літак на будинок електричної підстанції - об'єкт стратегічного значення	1970-ті	
43.	Пам'ятник на місці форсування р. Дніпро радянськими військами	1970-ті	
44.	Пам'ятник на місці форсування р. Дніпро радянськими військами	1970-ті	
45.	Місце розстрілу хворих психіатричної лікарні та в'язнів концтабору під час нацистської окупації	1970-ті	

46.	Місце розстрілу мирних мешканців під час нацистської окупації	1970-ті	
47.	Пам'ятник на місці переправи через Дніпро та висадки десантної групи радянських військ	1970-ті	
48.	Будівля школи, в якій навчався піонер Василь Нарчук (1927-1943 рр.), який загинув на Марухському перевалі. Меморіальна дошка	1972	
49.	Пам'ятний знак юним героям Дніпропетровська	1972	
50.	Пам'ятник на місці розташування 25 жовтня 1943 р. – 15 лютого 1944 р. штабу 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Р.Я. Малиновського, який звільняв м. Дніпропетровська	1973	
51.	Пам'ятник на місці переправи через Дніпро та висадки десантної групи радянських військ	1973	
52.	Місце розстрілу хворих психіатричної лікарні та в'язнів концтабору під час німецько-фашистської окупації	1973	
53.	Потяг СО-17- 1613, що брав участь у подіях Другої світової війни	1974	
54.	Меморіальна дошка на будинку, де мешкав у 1938-1940 рр. Герой Радянського Союзу, гвардії полковник артилерії Богданов Микола Васильович (1903 - 1943 рр.)	1974	

55.	Пам'ятник робітникам заводу «Світлофор», які загинули в роки ВВВ (1941-1945 рр.)	1975	
56.	Пам'ятник над групою з трьох братських могил	1975	Мобілізовані підлітки були зовсім не підготовленими до військової справи і стали живою силою. Смертність серед них була 50 %
57.	Дільниця оборони міста курсантами Дніпропетровського артучилища	1975	
58.	Пам'ятник льотчикам 17-ї повітряної армії (командуючий генерал Судець В.О.), які брали участь у визволенні Дніпропетровська у вересні-жовтні 1943 р.	1975	
59.	Пам'ятник І. П. Ключеву - члену міської підпільної організації, закатованому нацистами у 1942 р.	1975	
60.	Пам'ятник О.М. Матросову - Герою Радянського Союзу	1975	
61.	Пам'ятник М. І. Сташкову - Герою Радянського Союзу, секретарю Дніпропетровського підпільного обкому партії, закатованому нацистами у січні 1943 р.	1975	
62.	Пам'ятник робітникам Дніпропетровського заводу металургійного обладнання, які загинули в роки Громадянської та Великої Вітчизняної воїн (1917-1920 рр., 1941-1943 рр.)	1975	

63.	Лікарня, у якій в роки окупації (1941 - 1943 рр.) діяла підпільна група медичних працівників, очолювана Попковою Євгенією Георгіївною.	1975	
64.	Пам'ятник членам Амурської Нижньодніпровської підпільної комсомольсько-молодіжної організації	1976	
65.	Меморіальна дошка. Будинок, у якому мешкав Герой Радянського Союзу Баранов В.К. (1901-1970 рр.)	1976	
66.	Пам'ятник А.В. Чиркову - Герою Радянського Союзу, льотчику	1977	
67.	Пам'ятник на військовому кладовищі у Кам'янці та Ломівці	1977	Тут поховані мирні мешканці та солдати
68.	Пам'ятник воїнам-водіям, загиблим в роки Другої світової війни	1977	
69.	Пам'ятник Б. А. Кротову - Герою Радянського Союзу, майору, командирі 134 кавалерійського полку, який у серпні 1941 р. обороняв м. Дніпропетровськ	1979	
70.	Місце розташування штабу 17-ї Повітряної генерал-лейтенанта авіації В.А. Судця (25 листопада 1943 р. – 15 лютого 1944 р.)	1980	
71.	Пам'ятник Чкалову В. П.	1981	
72.	Воїнський меморіальний комплекс	1983	
73.	Пам'ятник воїнам-заводчанам (1941-1945 рр.)	1983	
74.	Пам'ятний знак інженерним військам, які звільняли м.	1985	

	Дніпропетровськ		
75.	Пам'ятник воїнам 152-ї стрілецької дивізії	1985	
76.	Пам'ятник учням та випускникам технікуму залізничного транспорту, які загинули під час Другої світової війни	1990	
77.	Пам'ятний знак на військових з'єднань, які звільнили місто	1993	
78.	Пам'ятник медикам підпільної групи обласної клінічної лікарні ім. І.І. Мечников а, яка діяла в роки нацистської окупації міста	1995	
79.	Пам'ятник на честь героя СРСР В.Ф. Маргелова	2000	
80.	Пам'ятник на місці розстрілу німецькими окупантами 10 тис. мирних мешканців	2002	
81.	Пам'ятний знак на честь 60-ти річчя перемоги	2005	
82.	Пам'ятний знак на честь євреїв, серед яких є загиблі під час Голокосту	2009	
83.	Меморіальна дошка на честь генерала Івана Волівача	2012	
84.	Меморіал «Захисникам міста» і братська могила	2017	Це були невідготовлені студенти артилерійського училища
85.	Меморіал у пам'ять 20 000 розстріляних євреїв	2021	
86.	Пам'ятник героям Кайдакського підпілля	-	
87.	Пам'ятний знак на честь народу-переможця	-	

88.	Пам'ятний знак на честь героя СРСР М.І. Задорожного	-	
89.	Пам'ятний знак «Они освобождали Днепропетровск. Чести и славы достойны»	-	
2. Об'єкти топоніміки			
90.	Льоні Голікова вулиця	1950-ті	Підліток-партизан
91.	Кузнецова вулиця	1960-ті	Партизан та розвідник
92.	20-річчя перемоги вулиця	1965	
93.	152-ї дивізії вулиця	1970-ті рр.	
94.	6-ї стрілецької дивізії вулиця	1970-ті рр.	
95.	9 травня вулиця	1970-ті рр.	
96.	Авіаційна вулиця	1970-ті рр.	
97.	Олександра Матросова вулиця	1970-ті рр.	Автоматник
98.	Буренко вулиця	1970-ті	Фальсифікатор злочинів Катинських розстрілів
99.	Ватутіна вулиця	1970-ті	Генерал
100.	Валентина Ларіонова	1970-ті	Комсомольський підпільник
101.	Кожедуба вулиця	1970-ті	Льотчик
102.	Люби Шевцової вулиця	1970-ті	Партизанка
103.	Лізи Чайкіної вулиця	1970-ті	Партизанка
104.	Юрія Савченка вулиця	1970-ті	Підпільник
105.	Миколи Кузнецова вулиця	1970-ті	Диверсант, видавав свої дії за злочини УПА
106.	Георгія Дмитрова вулиця	1970-ті	Очільник болгарського комуністичного руху
107.	Юліуса Фугчика вулиця	1970-ті – 2016	Чехословацький комуніст
108.	Якова Самарського вулиця	1970	Підпільник
109.	Грушевого вулиця	1975	Генерал
110.	Проспект Героїв	1975	На честь 30-річчя перемоги
111.	Маршала Жукова	1975	На честь 30-річчя перемоги
112.	Набережна Перемоги вулиця	1975	На честь 30-річчя перемоги
113.	Провулок Штабової	1975	На честь 30-річчя

			перемоги
114.	Маршала Жукова вулиця	1975 – 2016	
115.	Маршала Жукова провулок	1975 – 2016	
116.	Кротова вулиця	1979 р.	Захисник Дніпра у 1941 р.
117.	Будьонного вулиця	-	Маршал
118.	Богомаза вулиця	-	
119.	Седнева вулиця	-	Партизан, розстріляний у 1943 р.
120.	Стародубцева вулиця	-	Десантник, загинув у 1943 р.
121.	Сташкова вулиця	-	Підпільник
123.	Щаденка вулиця	-	Генерал- полковник
124.	Андрія Туполева вулиця	-	Авіаконструктора
125.	Маршала Малиновського	-	
126.	Маршала Конєва	-	
127.	Переможна вулиця	2015	
128.	Василь Хить	2015	Учасник війни
129.	Героїв Дніпра	2016	Колишня назва – Маршала Жукова
130.	Василя Кука вулиця	2016	Командир УПА
131.	Олени Теліги	2016	Учасниця УПА

Таблиця 1.7.

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Запоріжжя

№	Назва	Рік	Примітки
3. Пам'ятники, меморіали та меморіальні дошки			
1.	Меморіальний комплекс, встановлений на честь радянських солдат, які загинули при звільненні Запоріжжя	1950	
2.	Пам'ятник на братській могилі підпільників м. Запоріжжя	-	
3.	Пам'ятник робітникам Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь», які загинули у Другій світовій війн	1958	
4.	Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули під час форсування Дніпра в 1943 р.	1959	
5.	Пам'ятний обеліск. Період Другої світової війни («Скорботна мати»)	1959	
6.	Пам'ятник героям-танкістам	1960-2022	Представлений танком Т-34
7.	Пам'ятник радянським воїнам-визволителям міста Запоріжжя	1960	

8.	Будинок, в якому жив керівник підпільної групи Гончар М. Г.	1960-ті рр.	
9.	Будинок -квартира партизанського підпілля	1960-ті рр.	
10.	Алея Героїв Радянського Союзу, 1941 – 1945 рр. (9 залізобетонних бюстів)	1960-ті рр.	
11.	Пам`ятник загиблим робітникам (заводу вогнетривів)	1960-ті рр.	
12.	Меморіальний комплекс – братське кладовище. Період Другої світової війни	1960-ті рр.	
13.	Пам`ятний обеліск. Період Другої світової війни (композиція «Летять журавлі»)	1960-ті рр.	
14.	Алея Слави	1965	На честь звільнення міста
15.	Пам`ятник загиблим працівникам заводу ім. Воровського	1965	
16.	Пам`ятник підпільній групі «Ренвком»	1965	
17.	Пам`ятник загиблим робітникам моторного заводу	1965	
18.	Пам`ятник загиблим робітникам компресорного	1965	

	заводу		
19.	Меморіальна дошка на будинок, де містилася явочна квартира підпільної організації «Ревком»	1965	
20.	Пам'ятник підпільникам	1967	
21.	Пам'ятник робітникам суднобудівного-судноремонтного заводу, які загинули під час Другої світової війни	1967	
22.	Пам'ятник Перепелиці О.М. – Герою Радянського Союзу	1967	
23.	Пам'ятник підпільній групі М.Г. Гончара	1967	
24.	Пам'ятне місце форсування Дніпра	1968	
25.	Пам'ятник «Юним Чапаєвцям», які загинули у боротьбі з німцями	1968	
26.	Пам'ятник робітникам Дніпровського алюмінієвого заводу, які загинули в Другій світовій війні	1968	
27.	Монумент Слави радянським воїнам	1968	
28.	Алея Героїв Радянського Союзу	1969	
29.	Пам'ятник підпільній групі	1969	

	Н.Г. Гончара на території заводу «Запоріжсталь»		
30.	Пам'ятний обеліск. Період Другої світової війни	1970-ті рр.	
31.	Пам'ятник загиблим робітникам (заводу «Запоріжжкран»), 1941 -1945 рр.	1970-ті рр.	
32.	Пам'ятник воїнам 3 -ї батареї 16 зенітного полку, 1941 р.	1970-ті рр.	
33.	Пам'ятний знак на честь пілотів та техніків 131 -го винищувального 40 -го гвардійського авіаційного ордену Кутузова Тарнопольського полку, 1941 – 1945 рр.	1970-ті рр.	
34.	Меморіальна дошка Герою Радянського Союзу О. І. Цибульову	1970-ті рр.	
35.	Пам'ятник загиблим робітникам (вагонного депо станції "Запоріжжя - І")	1970-ті рр.	
36.	Пам'ятник розвіднику Перту Єрмолову	1970-ті рр.	
37.	Пам'ятник чекістам-десантникам	1970	У 1942 р. займалися диверсією на залізниці
38.	Пам'ятник робітникам	1970	

	феросплавного заводу, які загинули в Другій світовій війні		
39.	Пам'ятник робітникам-залізничникам, які загинули у Другій світовій війні	1971	
40.	Пам'ятник загиблим робітникам заводу ім. 23 Жовтня	1973	
41.	Пам'ятник загиблим співробітникам та студентам Мелітопольського інституту механізації сільського господарства	1973	
42.	Пам'ятник загиблим робітникам заводу "Автогідроагрегат"	1974	
43.	Пам'ятник військовим льотчикам	1974	
44.	Пам'ятник радянським льотчикам	1974	
45.	Пам'ятник робітникам Запорізького абразивного комбінату, які загинули в Другій світовій війні	1975	
46.	Пам'ятник робітникам-залізничникам	1975	
47.	Пам'ятник робітникам заводу «Запоріжжicable», які загинули	1975	

	під час Другої світової війни, 1975 р.		
48.	Пам'ятник робітникам Запорізького електровозоремонтного заводу, які загинули в Другій світовій війні	1975	
49.	Пам'ятник робітникам енергомеханічного заводу, які загинули в Другій світовій війні	1975	
50.	Пам'ятник робітникам «Укрграфіту», які загинули на фронтах Другої світової війни	1975	
51.	Пам'ятний знак на честь воїнів 60-ї гвардійської стрілецької дивізії	1975	
52.	Пам'ятник робітникам заводу «Запоріжсталь», які загинули в Другій світовій війні	1975	
53.	Пам'ятний знак робітникам експериментального господарства «Хортиця», які загинули в Другій світовій війні	1975	
54.	Пам'ятник загиблим робітникам виробничого об'єднання "Райдуга"	1976	
55.	Пам'ятник загиблим	1976	

	робітникам локомотивного депо станції Мелітополь		
56.	Пам'ятник загиблим викладачам та студентам педагогічного інституту	1976	
57.	Пам'ятник робітникам Передатного кар'єру, які загинули в Другій світовій війні	1978	
58.	Пам'ятник на честь воїнів 60-ї стрілецької дивізії	1978	
59.	Пам'ятний знак робітникам експериментального господарства «Хортиця», що загинули під час Другої Світової війни.	1978	
60.	Пам'ятник Смоленському С.М., 1980 р.	1980	
61.	Меморіальна дошка Герою Радянського Союзу К.Т. Великому	1980-ті рр.	
62.	Меморіальна дошка Герою Радянського Союзу І.Й. Проскурову	1980-ті рр.	
63.	Пам'ятник на честь льотчиків і техніків 131-го винищувального авіаційного полку	1981	

64.	Пам'ятний знак на місці форсування р. Дніпр військами 203 та 244 Запорізьких стрілецьких дивізій	1982	
65.	Пам'ятник на місці форсування Дніпра радянськими військами, 1943 р.	1985	
66.	Пам'ятник «Збережемо мир»	1985	
67.	Пам'ятник загиблим робітникам (заводу "Дніпроспецсталь"), 1941 – 1945 рр.	1985	
68.	Пам'ятне місце подвигу воїнів 3-ї бригади МППО	1990	Учасники 274-ї стрілецької дивізії, 157-го полку НКВС були кинуті на загибель і потрапили у котел
69.	Пам'ятник героям-моторобудівельникам	1995	
70.	Пам'ятник на честь радянських військовополонених, замучених у німецькому концтаборі	1996	
71.	Меморіальна дошка О.Т. Гончару	1997	

72.	Пам'ятник студентам та викладачам, які загинули під час Другої світової війни	2000	
73.	Пам'ятний знак на честь воїнів 274-ї стрілецької дивізії	2001	Учасники 274-ї стрілецької дивізії були кинуті на загибель і потрапили у котел
74.	Меморіал на честь євреїв, які загинули у Голокості	2001	
75.	Пам'ятник Перемоги	2005	
76.	Меморіальна дошка на честь Шапіро Анатолія Паволвича	2008	Учасник звільнення в'язнів концтабору «Освенцим»
77.	Пам'ятник менонітам – жертвам сталінських репресій	2009	
78.	Пам'ятник воїнам-автомобілістам	2009	
79.	Пам'ятник В.І. Чуйкову	2010	
80.	Пам'ятник прикордонникам	2012	
81.	Пам'ятник польським військовополоненим	2016	
2. Об'єкти топоніміки			
82.	Проспект Медведєва	1970-ті рр.	Партизан
83.	Вулиця Олега Кошового	1950-ті рр.	Партизан-підліток
84.	Вулиця Панфіловців	-	
85.	Вулиця Матросова	1955	Стрілець-автоматник
86.	Вулиця Яценко	1955	Командир взводу

87.	Вулиця Кияшко	1956	Артилерист
88.	Вулиця Черняхівська	1963	Генерал армії
89.	Вулиця Михайлова	1966	Командир дивізії
90.	Вулиця Пойденко	1967	Льотчик
91.	Вулиця Гончара	1967	Партизан
92.	Вулиця Дудикіна	1967	Сапер
93.	Вулиця Парамонова	1967	Лейтенант
94.	Вулиця Зорге	1968	Розвідник
95.	Вулиця Маліновського	1968	Маршал
96.	Вулиця Андросова	1969	Партизан
97.	Вулиця Грудименко	1973	Член військ НКВС
98.	Вулиця Гнаровської	1974	Санінструктор
99.	Вулиця Стефанова	1974	Командир взводу
100.	Вулиця Кузнецова	1976	Розвідник
101.	Вулиця Авраменко	1977	Стрілець
102.	Вулиця Баранова	1960-ті рр.	Стрілець
103.	Вулиця Бірюзова	1960-ті рр.	Очолював війська ППО, Маршал
104.	Вулиця Бочарова	1960-ті рр.	Командир гвардійського полку
105.	Вулиця Дегтярьова	1960-ті рр.	Льотчик
106.	Вулиця Голядкіна	1960-ті рр.	Сержант батальйону
107.	Вулиця Гастелло	1960-ті рр.	Льотчик
108.	Вулиця Доватора	1960-ті рр.	Льотчик
109.	Вулиця Карбишева	1960-ті рр.	Генерал
110.	Вулиця Ковпака	1960-ті рр.	Генерал
111.	Вулиця Кожедуба	1960-ті рр.	Льотчик
112.	Вулиця Лізи Чайкіної	1960-ті рр.	Партизанка

113.	Вулиця Мікля	1960-ті рр.	Командир Дивізії
114.	Вулиця Полотаєва	1960-ті рр.	Член італійського руху опору, радянський військовополонений
115.	Вулиця Полякова	1960-ті рр.	Навідник розрахунку ПТР
116.	Вулиця Талаліхіна	1960-ті рр.	Льотчик
117.	Вулиця Шевчука	1960-ті рр.	Артилерист
118.	Вулиця Яценко	1960-ті рр.	Командир взводу танкової бригади
119.	Вулиця Боженко	1977	Танкіст
120.	Вулиця Миколи Краснова	1977	Командир ескадрильї бомбардувальників
121.	Вулиця Малика	1878	Командир батальйону
122.	Вулиця Скворцова	1978	Командир понтонного взводу
123.	Вулиця Буденного	1979	Маршал
124.	Вулиця Зачиняєва	1979	Командир взводу
125.	Вулиця Іванова	1980	Підполковник
126.	Вулиця Чуйкова	1982	Маршал
127.	Вулиця Судця	1983	Командир повітряної армії
128.	Вулиця Ситова	1983	Заступник командира ескадрильї винищувачів

129.	Вулиця Константина Великого	1985	Розвідник
130.	Вулиця Чумаченка	1986	Автоматник
131.	Вулиця Курузова	1988	Агент СМЕРШ
132.	Вулиця Зої Космодемянської	1980-ті рр.	Партизанка
133.	Вулиця Гризодубової	-	Командирка екіпажу літаку
134.	Вулиця Громової	-	Партизанка
135.	Вулиця Раскової	-	Льотчиця
136.	Вулиця Сергія Тюленіна	-	Партизан-підліток
137.	Вулиця Тимошенка	-	Маршал
138.	Вулиця Тобухіна	-	Маршал
139.	Вулиця Жукова	1994-2016	Маршал
140.	Вулиця Воїнова	1995	Радіотелеграфіст. У 1943 р. одним з перших форсував Дніпро
141.	Вулиця Мужайла	1995	Начальник зв'язку ескадрильї бомбардувальників
142.	Вулиця Ватутіна	1998	Генерал армії

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Одеса

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіали, пам'ятні дошки.			
1.	Будівля технологічного інституту, в якій під час оборони м. Одеси містився загін моряків-розвідників Одеського оборонного району;	-	
2.	Герою Радянського Союзу Марцинківському Олексію Михайловичу	-	
3.	МД Герою Радянського Союзу Артемцеву Олександрю Дмитровичу	-	
4.	На честь командира загону батареї берегової оборони, учасника оборони Одеси Проценка Миколи Єлисейовича	-	
5.	Будинок, в якому під час ВВВ знаходилась основна конспіративна квартира Одеського Приміського райкому КП(б)У	-	
6.	Меморіальна дошка Місце розстрілу 23 жовтня 1941 року мирних жителів м. Одеси	-	
7.	Одеса Партизану підпільнику Трофиму Прушинському	-	
8.	У 1941-1943 рр. знаходилася конспіративна квартира комсомольсько-молодіжної групи, яку очолював Бачинський Л.	-	
9.	Герою Радянського Союзу, командиру Одеського партизанського загону Бадаєву Володимиру Олександровичу	-	
10.	На честь Одеської спецшколи ВПС (військово-повітряні сили) № 14 (1940-1941рр.)	-	
11.	Історичне місце, на якому	-	

	радянськими патріотами був висаджений у повітря будинок комендатури разом з фашистським генералітетом		
12.	Керівнику партизанського з'єднання, яке діяло на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, Герою Радянського Союзу Медведєву Д. М.	-	
13.	Меморіальна дошка " 25-го липня 1941 року на базі підрозділів Одеського аеропорту була сформована і взяла участь в обороні Одеси Південно - Західна авіагрупа ГВФ, перетворена потім в 69-й авіапункт ГВФ. За бойові відзнаки полк нагороджений орденом Кутузова 3-го ступеня, медаллю, «За оборону Одеси», удостоєний почесного найменування «Ломженський».	-	
14.	Вченому-хіміку, учаснику підпільної боротьби в період Великої Вітчизняної війни Лопатко Е.К	-	
15.	Будівля Морехідного училища. Визначне місце, де в період фашистської окупації, у жовтні 1941 р., був висаджений у повітря будинок, в якому знаходилась фашистська комендатура.	1957	
16.	Будинок прибутковий Ріхтера, в якому жив: Мочульський К.В.- літературознавець, активний учасник французького Руху опору у 1940-1944 рр., професор	1892-1906 рр.	
17.	Будівля Успенського собору , над яким у ніч з 6 на 7 листопада 1943 р. Г. Дюбакіним був піднесений червоний прапор	1855-1869 рр. 1875 р. 1943 р.	
18.	Адміністративна будівля заводу ім. Жовтневої революції, в якій	1920-1930-і рр.	

	під час оборони Одеси 1941 р. виготовляли озброєння		
19.	Інструментальний цех заводу ім. Жовтневої революції, в яким під час оборони Одеси 1941 р. виготовляли озброєння	1920-1930-і рр.	
20.	Будинок, де під час оборони Одеси містився центр радіомовлення фронту	1941	
21.	Будинок, де під час оборони м. Одеси у 1941 р. працював Одеський облвиконком		Комітетська вул., 5
22.	Будинок, в якому: у 1943-1944 рр. містився штаб партизанського загону під керуванням Горбеля Л.Ф.		
23.	Будівля заводу ім. Січневого Повстання, де у дні оборони м. Одеси у 1941-1944 рр. завод був головною танкоремонтною базою	1941-1944 рр	
24.	Будівля школи, в якій напередодні Великої Вітчизняної війни навчався Ларишкін П.- герой-розвідник	1941	
25.	Будівля санаторію ім. Дзержинського, де формувалися партизанські групи на чолі з Молодцовим В.О. (Бадаєвим)	1920-і рр. 1941 р.	
26.	Комплекс будівель заводу, де: - під час героїчної оборони м. Одеси у 1941 р. робітники заводу, забезпечили виробництво та ремонт озброєння для захисників Одеси	1941	Чорноморського козацтва вул. (Московська), 72
27.	Особняк Пташникової, в якому у 1941 р. містився штаб Дунайської воєнної флотилії	1890 р. 1941р.	
28.	Визначне місце, де був сформований 56-й корпусний арtpолк	1941	
29.	Визначне місце, де у період	1941	

	оборони м. Одеси у 1941 р. була споруджена барикада		
30.	Визначне місце, де у 1941 р. знаходилась вогнева позиція 411-ї берегової батареї (меморіальний комплекс, музей, музей під відкритим небом, меморіальна роща, майданчик військової техніки)	1941	
31.	Визначне місце, де у 1941-1944 рр. німецькі загарбники розстрілювали радянських громадян (учасників Одеського підпілля та партизанських загонів)(меморіальна дошка)	1970 - мем.дошка	
32.	Визначне місце, де 9 квітня 1944 р. партизанами була розгромлена колона фашистських військ	1944	
33.	Визначне місце, де під час сутички з німецькими загарбниками 2 березня 1944 р. був смертельно поранений Авдеев В.Д.(Чорноморський) - командир партизанських загонів м. Одеси.	1944	
34.	Братська могила 56-ти жертв фашизму, розстріляних карателями 9 квітня 1944 р. (обеліск)	1944 р 1950 р	
35.	Могила Плохого М.М.- лейтенанта авіації, який загинув в бою з німецькими загарбниками під час визволення Одеси 9 квітня 1944 р.(обеліск з чорного та червоного граніту)	1944 р. 1974 р.	
36.	Братська могила 45-ти підпільників, страчених у березні-квітні 1944 р	1960	
37.	На будинку, де під час оборони Одеси у 1941 р. містився загін моряків-розвідників Одеського оборонного району	1960-ті рр.	

38.	Дендропарк Перемоги	1960-і - поч. 1970-х рр.	
39.	Пам'ятний знак робітникам-воїнам цукрорафінадного заводу, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1961	
40.	Пам'ятник робітникам-воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1964	
41.	Пам'ятник (бюст) Малиновському Р.Я.- двічі Герою Радянського Союзу, маршалу (бюст- бронза, постамент- граніт)	1965	
42.	Пам'ятник робітникам консервного заводу, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1965	
43.	Пам'ятник воїнам-робітникам трамвайно-тролейбусного управління, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни стела – мармур, бронза, постамент – камінь-черепашик	1965	
44.	Пам'ятник робітникам сталепрокатного заводу, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни (стела – мармур, бронза, постамент – камінь-черепашик)	1965	
45.	Пам'ятник робітникам заводу, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1965	Дальницька вул. (Іванова), 43, територія заводу штампів і пресформ
46.	Пам'ятник робітникам заводу, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1965	Дальницька вул. (Іванова), 44, територія шкірооб'єднання
47.	Пам'ятник робітникам олійного заводу, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1965	
48.	Пам'ятник судноремонтникам, загиблим на фронтах Великої	1965	

	Вітчизняної війни. (обеліск – бетон, постамент – мармурова крихта, мармур)		
49.	На честь дня визволення м.Одеси військами 3-го Українського фронту від фашистських окупантів 1944 р	1965	
50.	Пам'ятник робітникам-воїнам нафтопереробного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1966	
51.	Працівникам Одеських нафтобаз, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1966	
52.	Пам'ятник студентам і викладачам Одеського політехнічного інституту, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1967	
53.	Пам'ятник захисникам Одеси, воїнам 26-го прикордонного полку і 3-го полку морської піхоти, які захищали Одесу у 1941 р	1967	
54.	На честь партизана Коровицького Івана Лук'яновича	1968	
55.	Пам'ятник Радянській воїнам та братська могила (захоронень – 18, з них невідомих – 6)	1969	
56.	Члену Військової ради оборонного району у роки Великої Вітчизняної війни, віце-адміралу Азарову І	1970-ті	
57.	Герою Радянського Союзу, генерал-полковнику авіації Горюнову С.К.	1970-ті	
58.	Вихованцям Одеської спеціальної артшколи, які виявили мужність та героїзм під час Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)	1970-ті	
59.	На будинку, де під час оборони Одеси знаходився штаб 2-го полку морської піхоти під	1970-ті	

	командуванням полковника Осіпова І.		
60.	Герою Радянського Союзу Григоревському М.К.	1970-ті	
61.	Герою Радянського Союзу, учаснику оборони м. Одеси Топольському В.Т	1970-ті	
62.	Італійському антифашисту Вінченцо Бакала	1970-ті	
63.	Пам'ятний знак " у 1941-1944 рр.були по-звірячому закатовані фашистськими окупантами радянські воїни і мирні громадяни М. Одеси. Вічна слава героям полеглим у боротьбі за свободу і незалежність нашої Батьківщини "» об'єкт культурної спадщини)	1970-ті	
64.	Пам'ятник робітникам заводу, загиблим в роки Великої Вітчизняної війни	1970	Завод «Холодмаш»
65.	Пам'ятник воїнам-кінематографістам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1970	
66.	Пам'ятник робітникам Одеського порту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни скульптурна група та постамент – мармурова крихта.	1970	
67.	Пам'ятник студентам, викладачам і співробітникам Одеського інституту інженерів морського флоту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1970	
68.	Пам'ятник робітникам заводу ім. Дзержинського, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1970	
69.	Пам'ятник робочим станції біологічної очистки та жителям с. Куяльник, загиблим смертю хоробрих у боях та на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941-	1970	

	1945 рр.		
70.	Історичне місце, де під час оборони Одеси був сформований 56 корпусний арtpолк	1971	
71.	Пам'ятник-танк «НИ» («на испуг»), який виготовляли на заводі ім. Січневого повстання у 1941 р.	1971	
72.	Пам'ятник студентам і викладачам Одеського політехнічного інституту, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1971	
73.	Пам'ятник студентам, викладачам Одеського медичного інституту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни (скульптура – чорний граніт, постамент-граніт)	1972	
74.	Пам'ятник жертвам фашизму	1972	
75.	Пам'ятник Зої Космодем'янській - партизанці періоду Великої Вітчизняної війни	1972	
76.	Пам'ятник льотчику Плохому Михайлу Максимовичу	1975	
77.	Пам'ятник студентам, викладачам та співробітникам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни,	1975	
78.	Пам'ятник студентам, викладачам та співробітникам Одеського електротехнічного інституту зв'язку, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни. Скульптура – граніт, кована мідь, постамент-бетон	1975	
79.	Пам'ятник воїнам-робітникам заводу ім. Жовтневої революції, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни	1975	

80.	Пам'ятник робітникам-воїнам, загиблим в роки Великої Вітчизняної війни	1975	Желябова вул., 4, територія заводу поршневих кілець
81.	Пам'ятник робітникам ТЕЦ, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1975	
82.	Братські могили та одиночні могили радянських воїнів (7), загиблих під час оборони міста Одеси	1975	
83.	Ревуцький Н.С. - Герой Радянського Союзу	1975	
84.	Меморіал Радянським воїнам Пам'ятник, встановлений в 1976 році на братській могилі на Кривобалківському кладовищі по вулиці Коровицького, в якій поховано 1 760 радянських воїнів, загиблих при обороні в 1941 році	1976	
85.	Герою Радянського Союзу Борщову С.Т.	1977	
86.	Пам'ятник робітникам заводу "Більшовик", які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1978	
87.	Герою Радянського Союзу, генерал-майору Ратову А.І.	1978 (2016 пошкоджено)	
88.	Пам'ятний знак на честь. Белоусова Л.М і Білоуса В.М. - Героїв Радянського Союзу	1980	
89.	Пам'ятний знак студентам і співробітникам Одеського сільськогосподарського інституту, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни	1980	
90.	Пам'ятник студентам, викладачам Одеського технологічного інституту харчової промисловості ім. Ломоносова, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної	1983	

	війни (стела – горяний лабродоріт, горельєф- мідь.)		
91.	Пам'ятник Оніловій Н. – кулеметчиці 25-ї Чапаєвської дивізії, Герою Радянського Союзу, учасниці героїчної оборони Одеси та Севастополя	1984	
92.	Пам'ятник на честь воїнів 15-ї зенітно-артилерійської бригади ПВО - 85-мм зенітна пушка	1984	
93.	Пам'ятник Черняхівському І.Д. - двічі Герою Радянського Союзу, генералу армії, командуючому 3-м Білоруським фронтом, який навчався в Одеському піхотному училищі	1984	
94.	Героїні Радянського Союзу, учасниці оборони м. Одеси та м. Севастополя, снайперу Павличенко Л.М.	1984	
95.	Героїні оборони Одеси і Севастополя, кулеметниці 25-ої Чапаєвської дивізії Оніловій Н.А	1984	
96.	Пам'ятник А.Е. Нудельману (військовий конструктор)	1987	
97.	Герою Радянського Союзу Кириченку О.П.	1990-ті	
98.	Пам'ятник на честь 50-річчя Перемоги	1995	
99.	Пам'ятний знак берегової оборони	1996	
100.	Льотчику-космонавту, Герою Радянського Союзу Шоніну Г.С	1997	
101.	Меморіал героям-підводникам	1999	
102.	Льотчику, Герою Радянського Союзу Гнідо П.А	2000-ті	
103.	Пам'ятний знак на честь 60-річчя визволення м. Одеси від фашистських загарбників	2004	

104.	Пам'ятник «В пам'ять геноциду проти євреїв»	2004	
105.	Головному маршалу бронетанкових військ, Герою Радянського Союзу Бабаджаняну А.Х	2004	
106.	Пам'ятний знак фронтовим медсестрам	2005	
107.	Пам'ятник оперуповноваженим співробітникам карного розшуку післявоєнних років. Пам'ятник Гоцману Д.М.	2008	
108.	Меморіальна дошка на честь Героя Радянського Союзу, льотчика-винищувача Михайла Шилова	2010	
109.	Герою Радянського Союзу Перову І.С.	2011	
110.	Дошка в пам'ять про жертви румунських окупантів у 1941-1944 роках	2013	
111.	Герою Радянського Союзу Максименку С.Є.	2015	
112.	Учаснику оборони м. Одеси, м. Севастополя і Кавказу Колесниченко Г.Д	2015	
113.	Пам'ятник жертвам холокосту та в'язням гетто	2017	
114.	Меморіальна дошка «У цьому будинку з 1946 р. по 1977 р. жив капітан легендарного танкера «Вайян Кутюр'є», учасник оборони Одеси, Севастополя і Кавказу, орденоносець Рігерман Михайло Олександрович»	2018	
115.	На честь героїв – захисників м.Одеси, командира полку морської піхоти Осипова В.Я. і комісара полку Мітракова В.О.	2019	
2. Об'єкти топоніміки			
116.	Якова Гордієска вулиця	-	Підліток партизан
117.	Танкістів вулиця	-	
118.	Романа Шухевича вулиця	2016	Член УПА
119.	Проценка вулиця	1970-ті рр.	Керував обороною

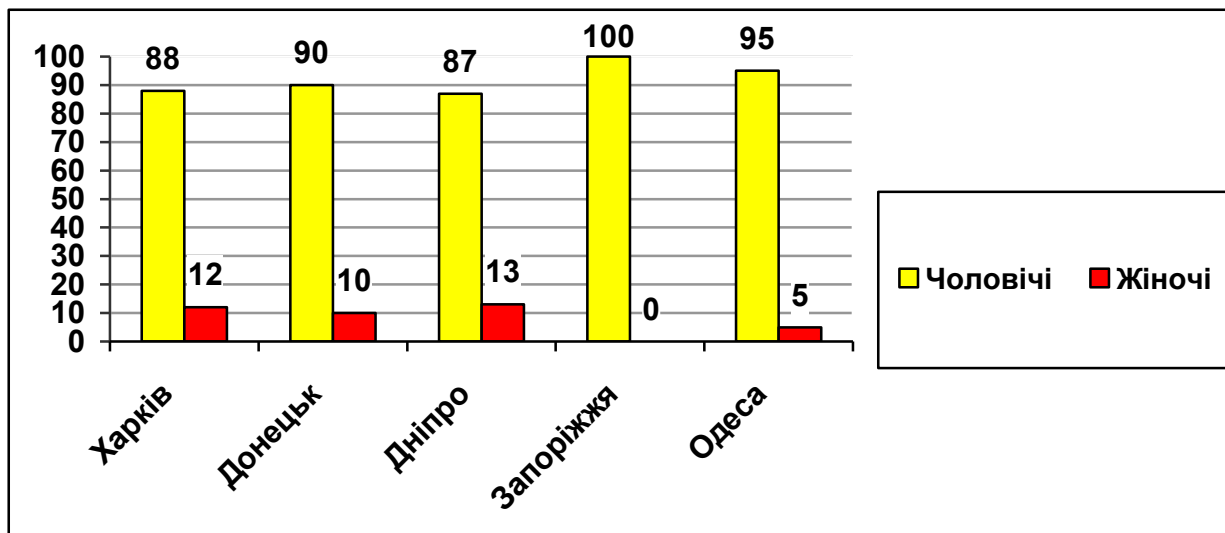
			Одеси
120.	Перемоги вулиця	1985	
121.	Партизанська вулиця	-	
122.	Осипова вулиця	-	Морський піхотинець, захисник Одеси
123.	Орлова вулиця	-	
124.	Молодогвардійців вулиця	-	
125.	Маршала Говорова вулиця	-	
126.	Маршала Бабаджаняна	2012	
127.	Маршала Малиновського вулиця	-	
128.	Лізи Чайкіної вулиця	-	
129.	Курська вулиця	-	
130.	Капітана Гаврикова вулиця	1979	Звільнював Одесу
131.	Зої Космодем'янської вулиця	-	
132.	Героїв-прикордонників вулиця		
133.	Героїв оборони Одеси вулиця	2016	Попередня назва : Героїв оборони Сталінграду
134.	Генерала Швігіна вулиця	-	
135.	Генерала Цвєтаєва вулиця	-	
136.	Генерала Петрова вулиця	-	
137.	Генерала Доватора вулиця	-	
138.	Генерала Гудовича вулиця	-	
139.	Генерала Ватутіна	-	
140.	Генерала Бочарова	-	
141.	Гвардійська вулиця	-	
142.	Володі Дубініна вулиця	-	
143.	Жукова віце-адмірала вулиця	-	
144.	Азарова віце-адмірала	-	
145.	Будьоного вулиця	-	
146.	Бригадна вулиця	-	
147.	Аеродромна вулиця	-	
148.	Артирелійська вулиця	-	
149.	Авіаційна вулиця		
150.	40-років Перемоги вулиця	1985	
151.	Сквер Прохоровський	-	
152.	Авдфева-Чорноморського	-	
153.	Краснова вулиця	-	
154.	Генерала Плієва вулиця	-	
155.	Неделіна вулиця	-	
156.	Утіліна вулиця	-	
157.	Гаврікова вулиця	-	

158.	Гефта вулиця	-	
159.	Китаєва провулок	-	
160.	Космодемянської провулок	-	
161.	Вишневського генерала	-	
162.	Краснова вулиця	-	
163.	Чайкова вулиця		
164.	Олени Теліги вулиця	2016	Член ОУН

Додаток А

Співвідношення чоловічих та жіночих образ образів на «місцях пам'яті»

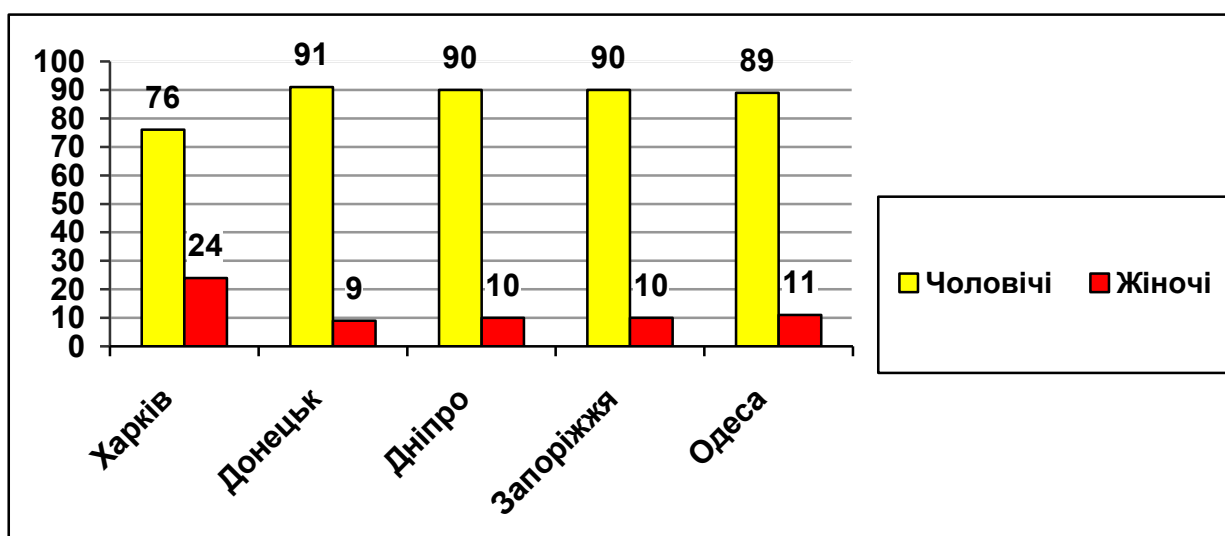
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Б

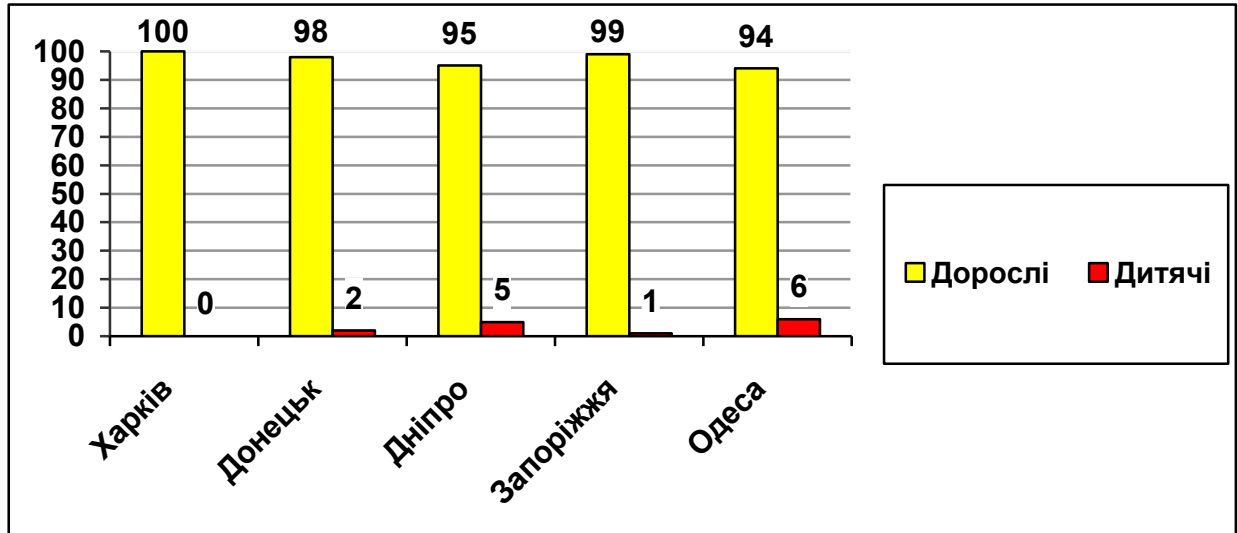
Співвідношення чоловічих та жіночих образів серед об'єктів топоніміки

Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

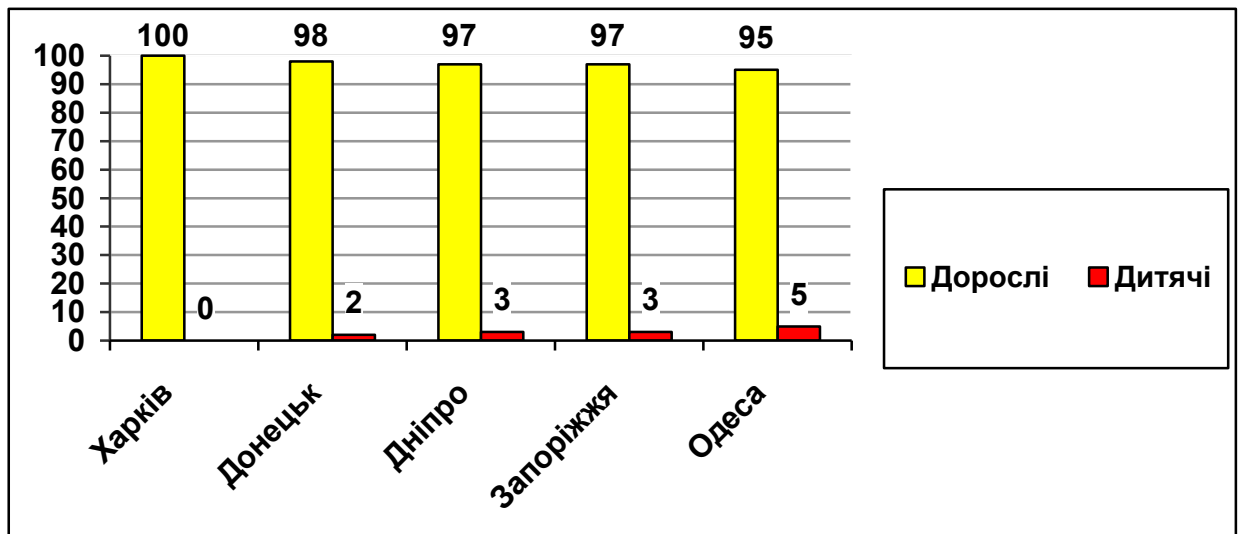
Додаток В

Співвідношення дитячих та дорослих образів у «місцях пам'яті»
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

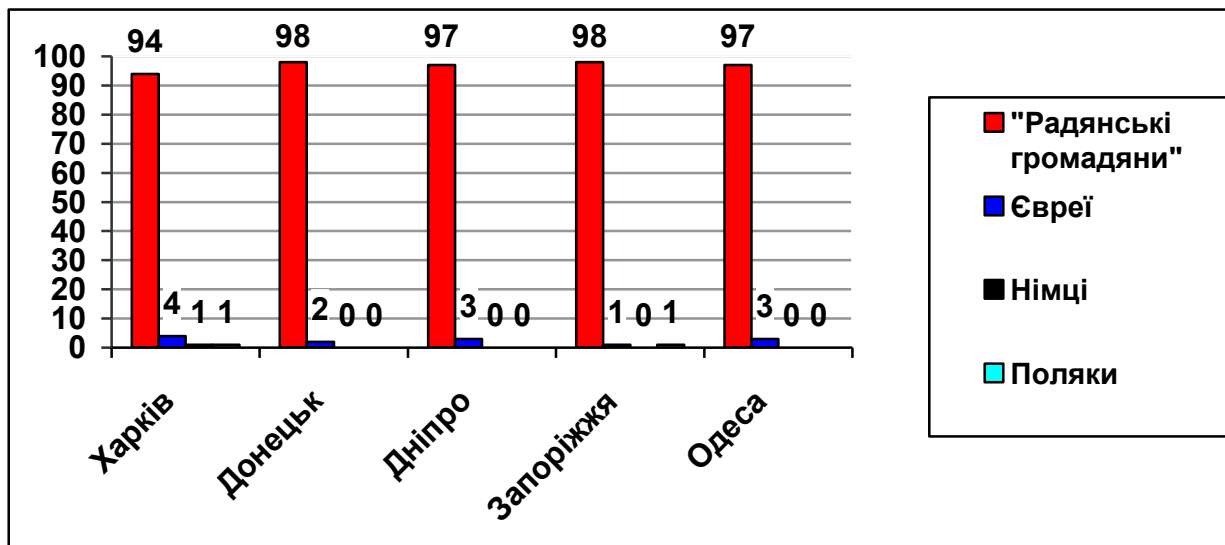
Додаток Г

Співвідношення дитячих та дорослих образів серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

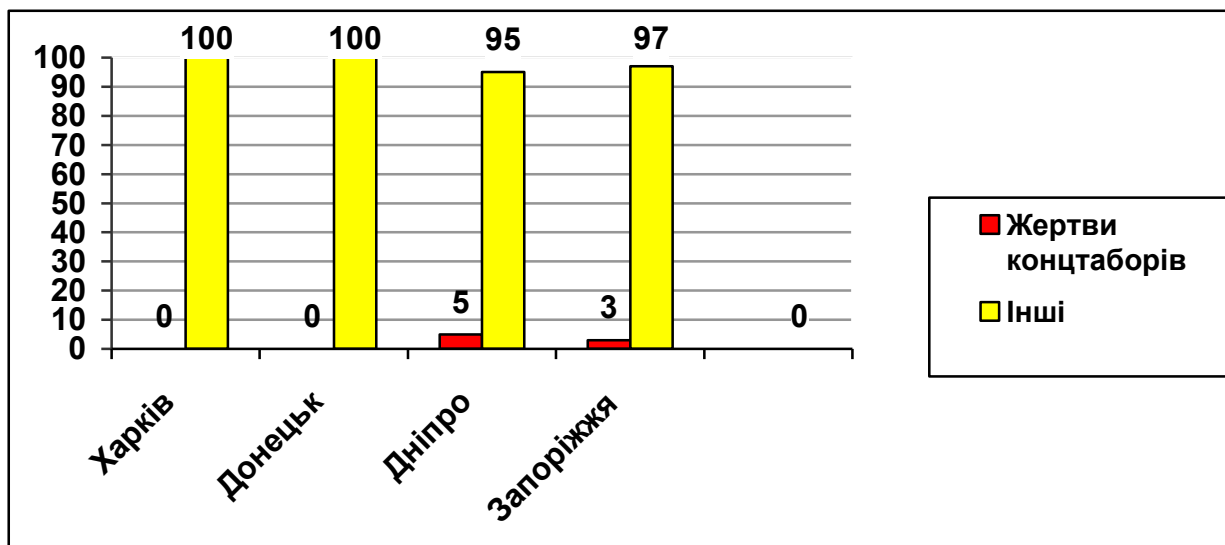
Додаток Д

Співвідношення національних образ образів у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

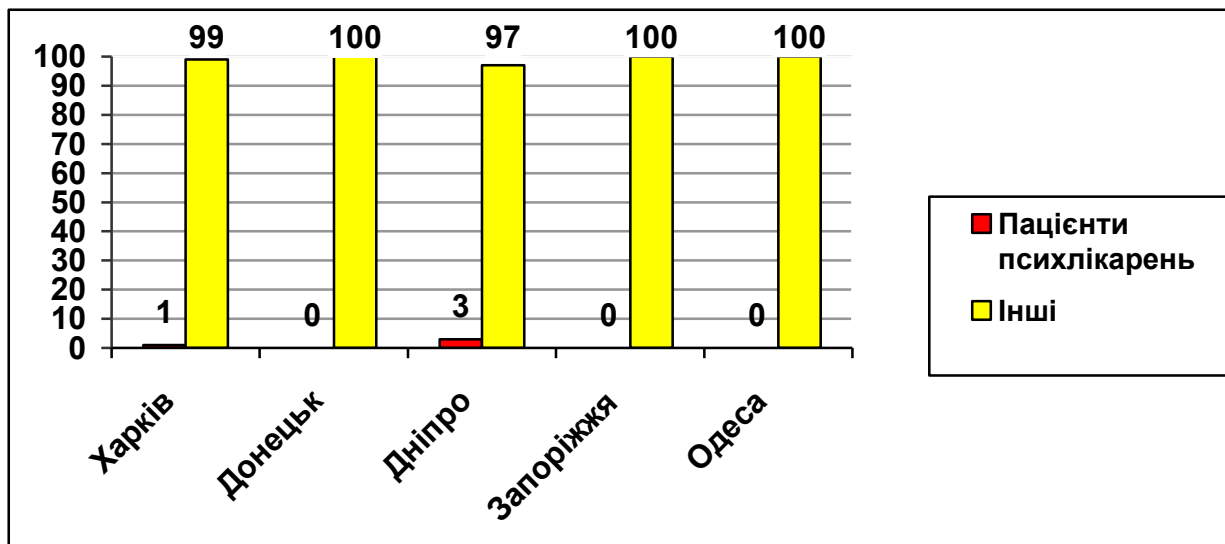
Додаток Е

Співвідношення образів в'язнів концтаборів серед «місць пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

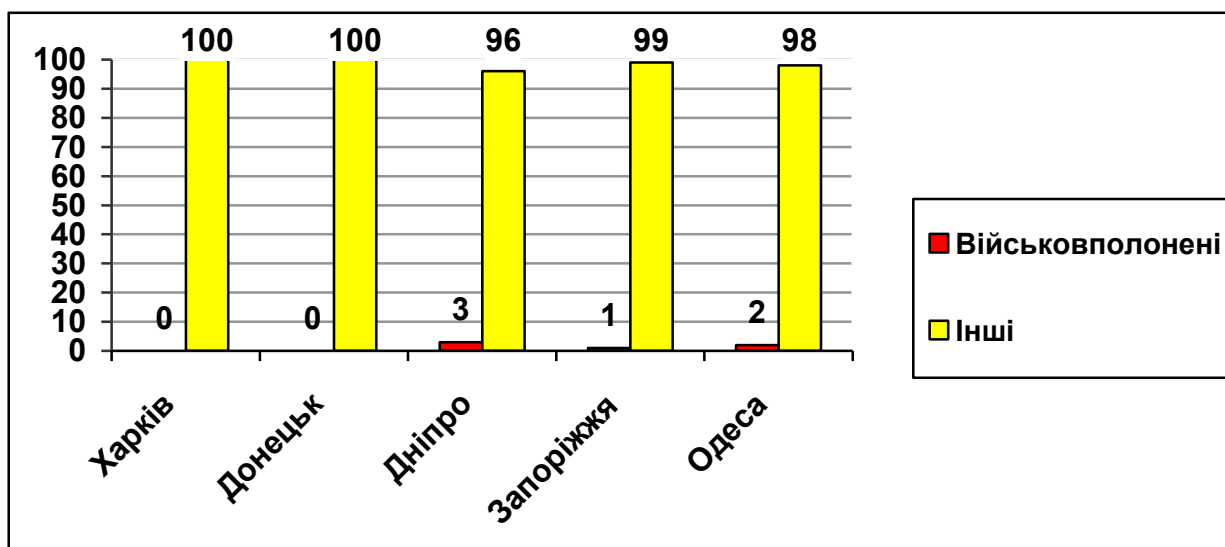
Додаток Ж

Співвідношення образів пацієнтів психіатричної лікарні у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

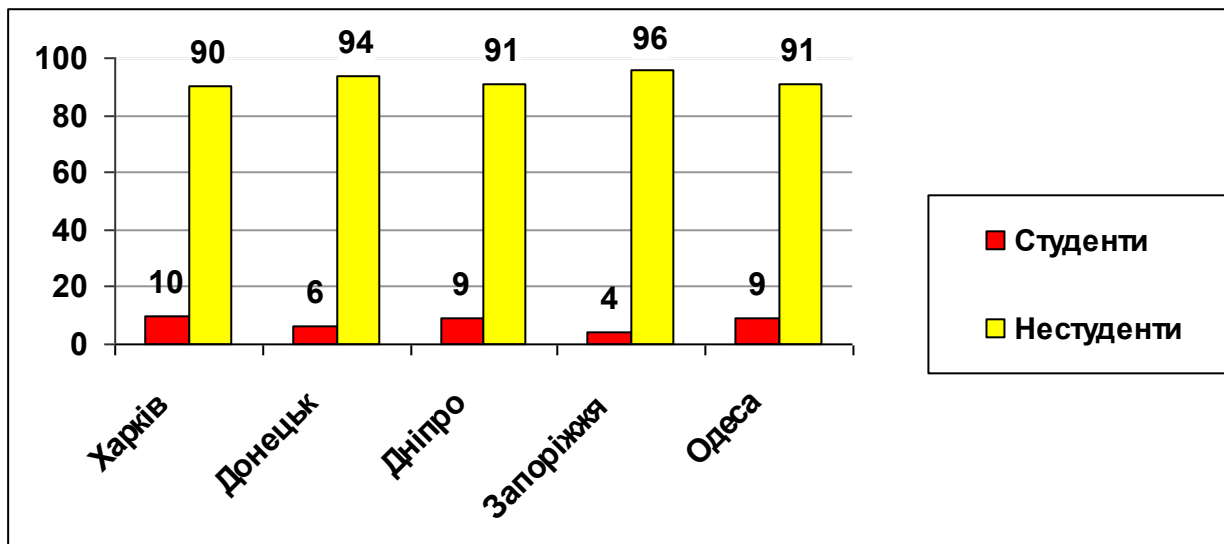
Додаток З

Співвідношення образів військовополонених у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

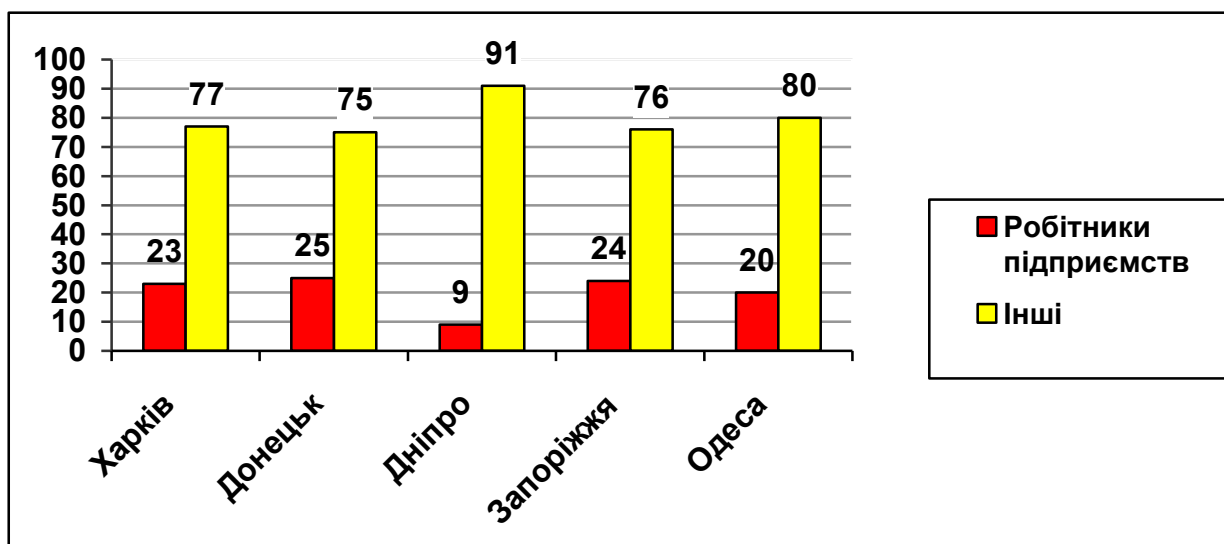
Додаток И

Співвідношення студентських та нестудентських образів у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

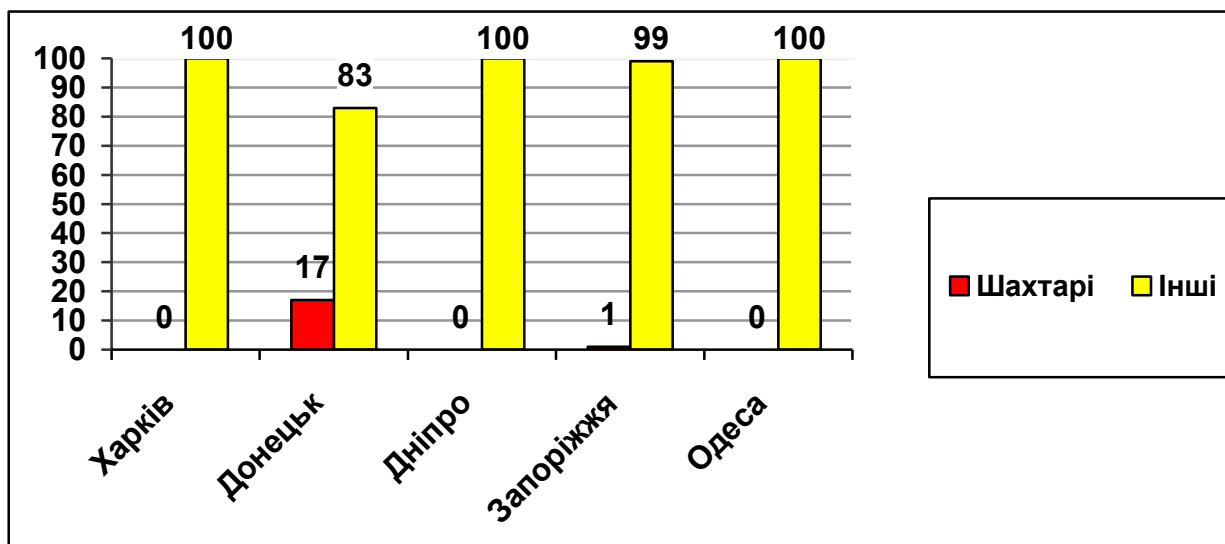
Додаток К

Співвідношення образів робітників промисловості у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

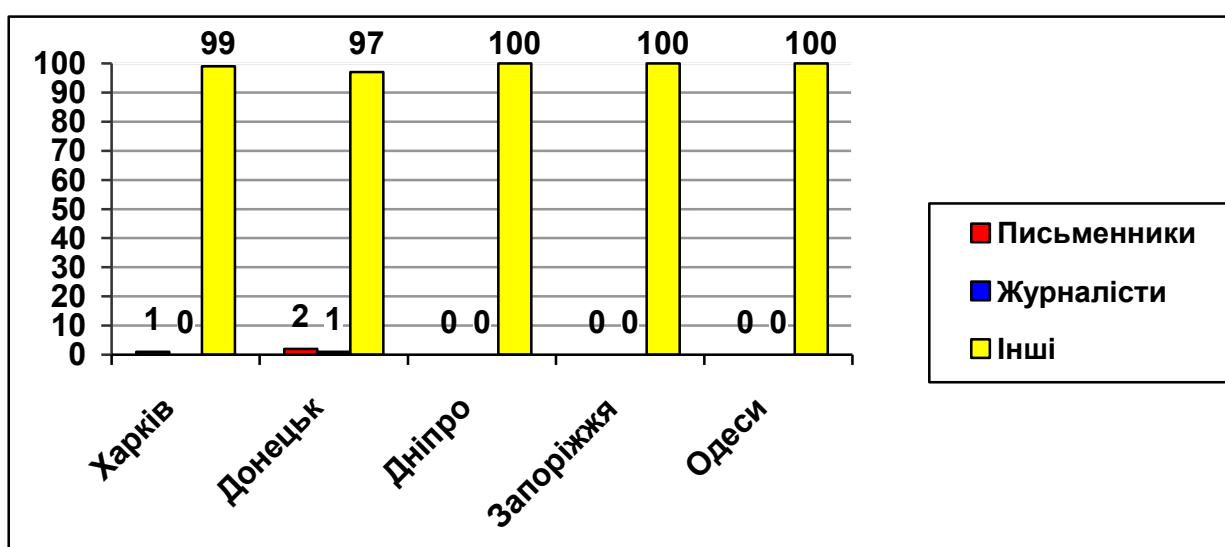
Додаток Л

Співвідношення образів шахтарів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

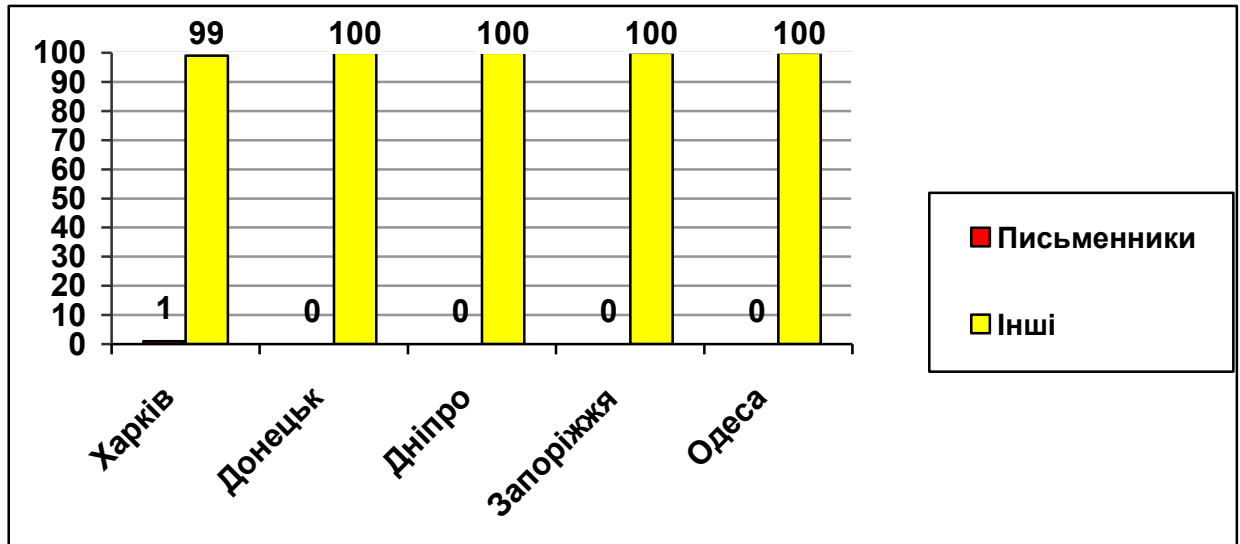
Додаток М

Співвідношення образів письменників та журналістів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

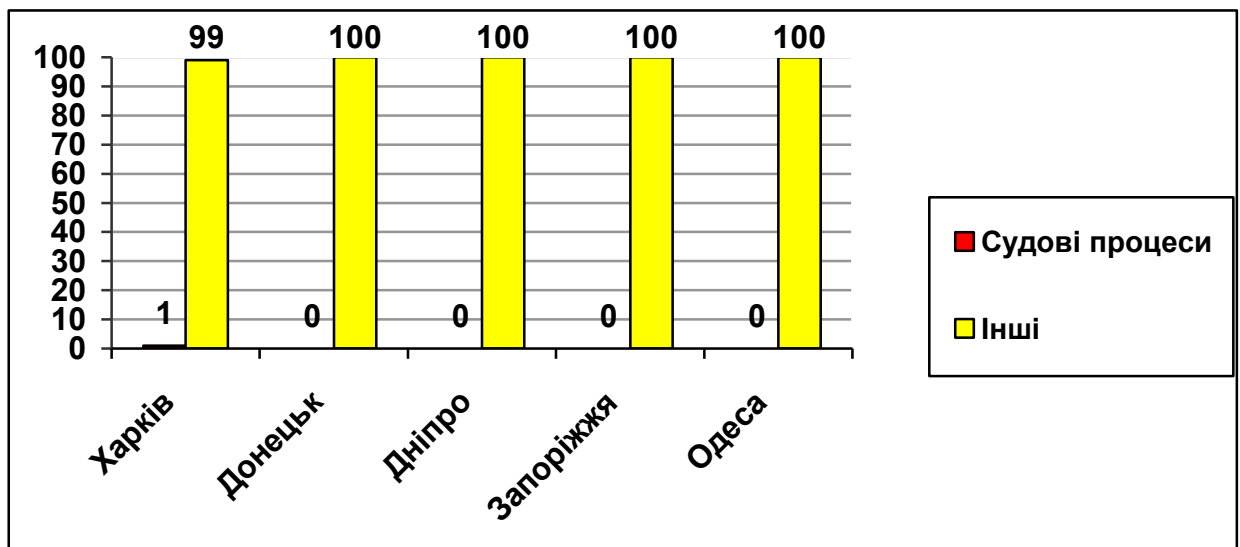
Додаток Н

Співвідношення образів письменників серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

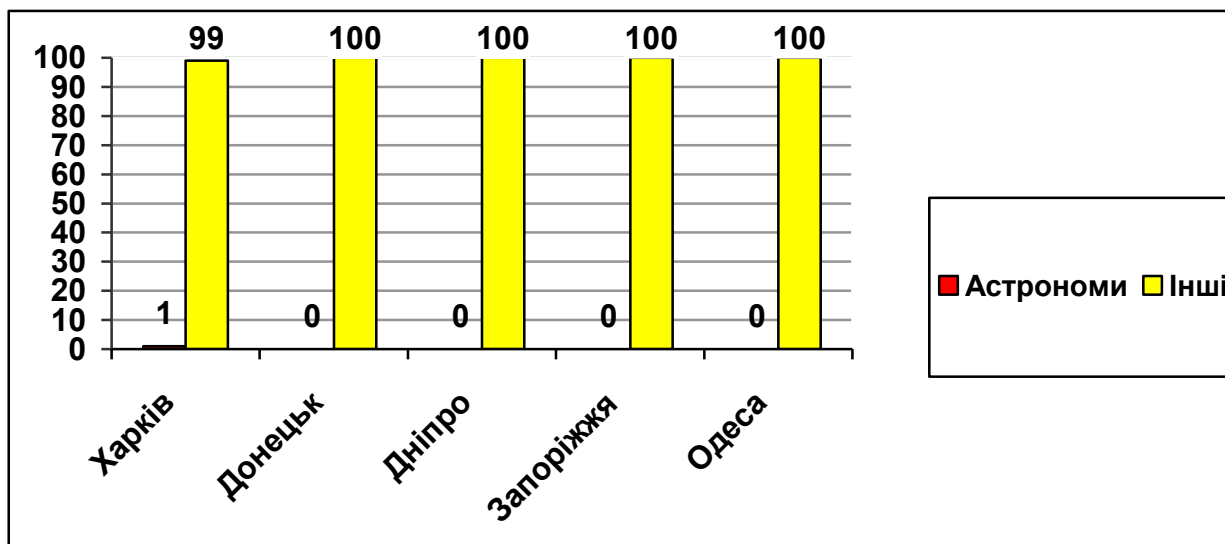
Додаток П

Співвідношення образів судових процесів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

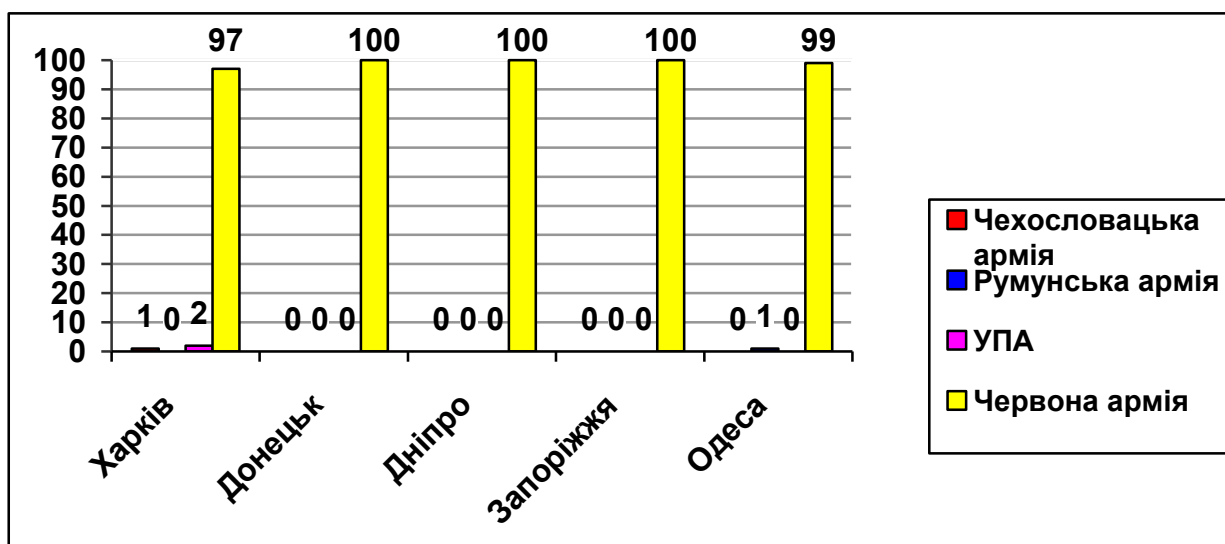
Додаток Р

Співвідношення образів астрономів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

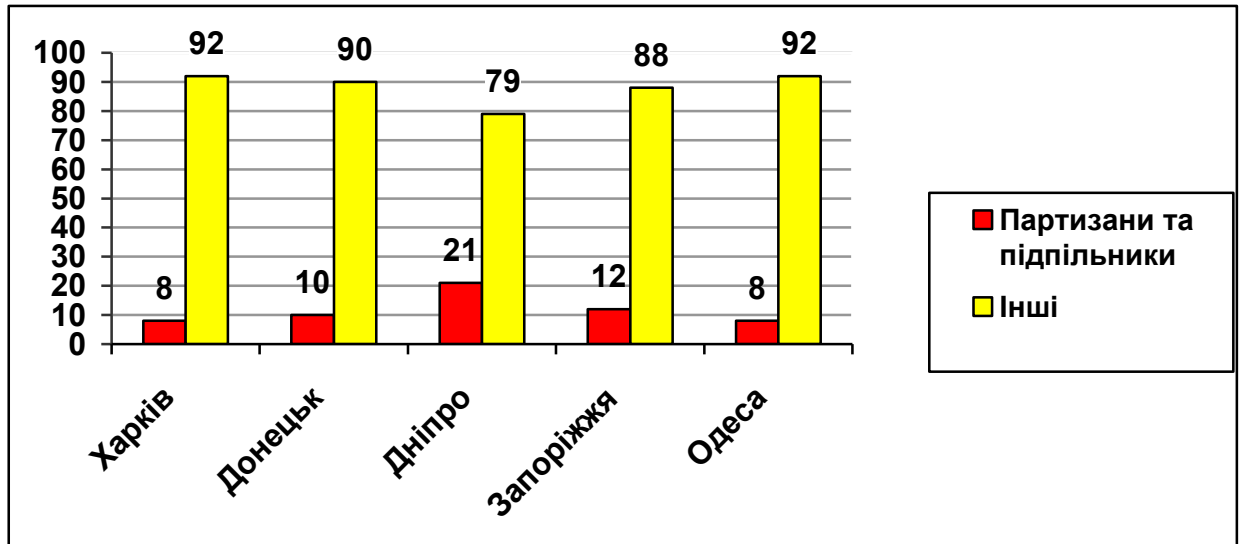
Додаток С

Співвідношення образів військових формувань у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

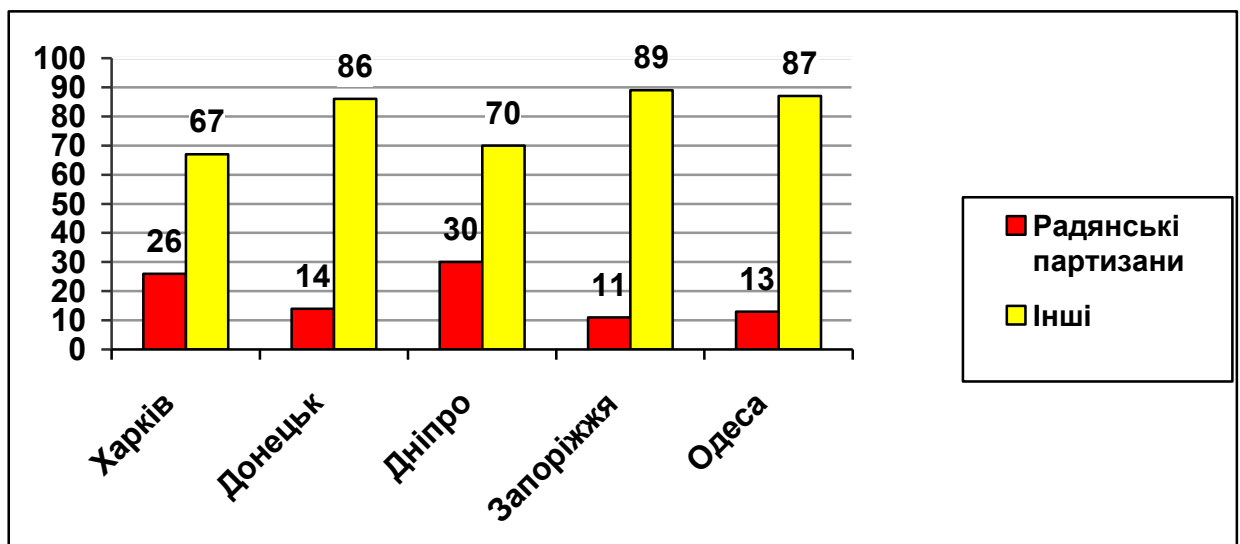
Додаток Т

Співвідношення образів партизан та підпільників у «місцях пам'яті»
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток У

Співвідношення образів радянських партизан серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

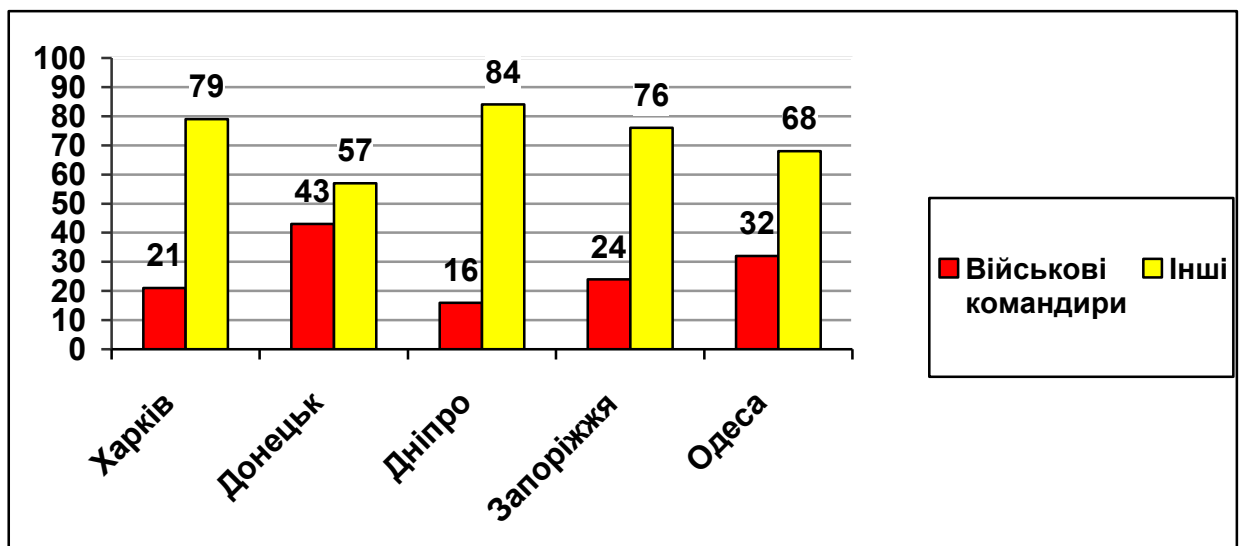
Додаток Ф

Співвідношення образів нерадянських партизан серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

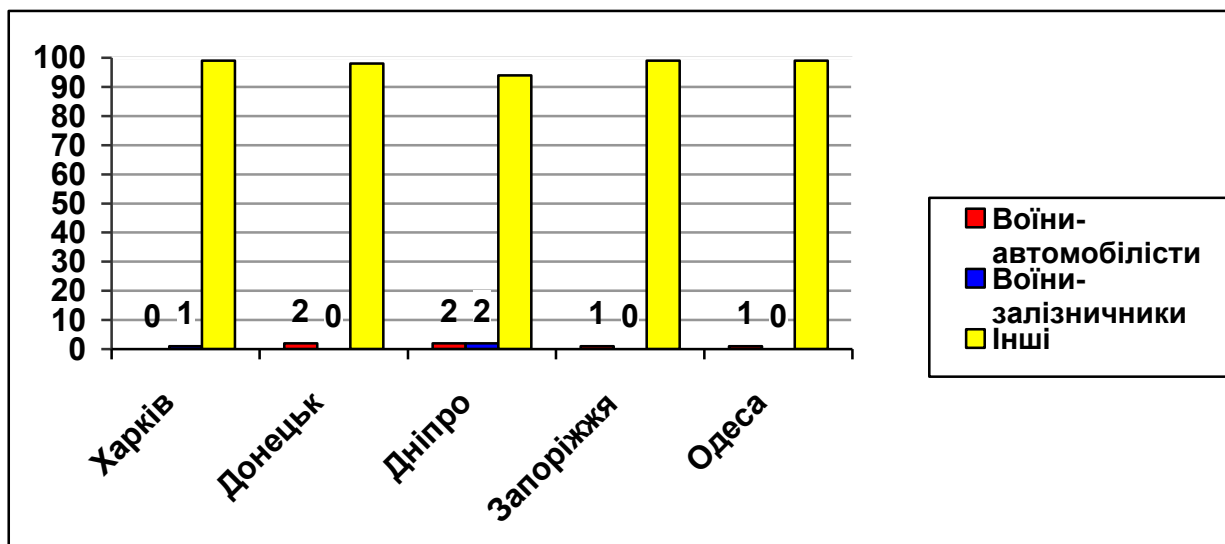
Додаток Х

Співвідношення образів військових командирів серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

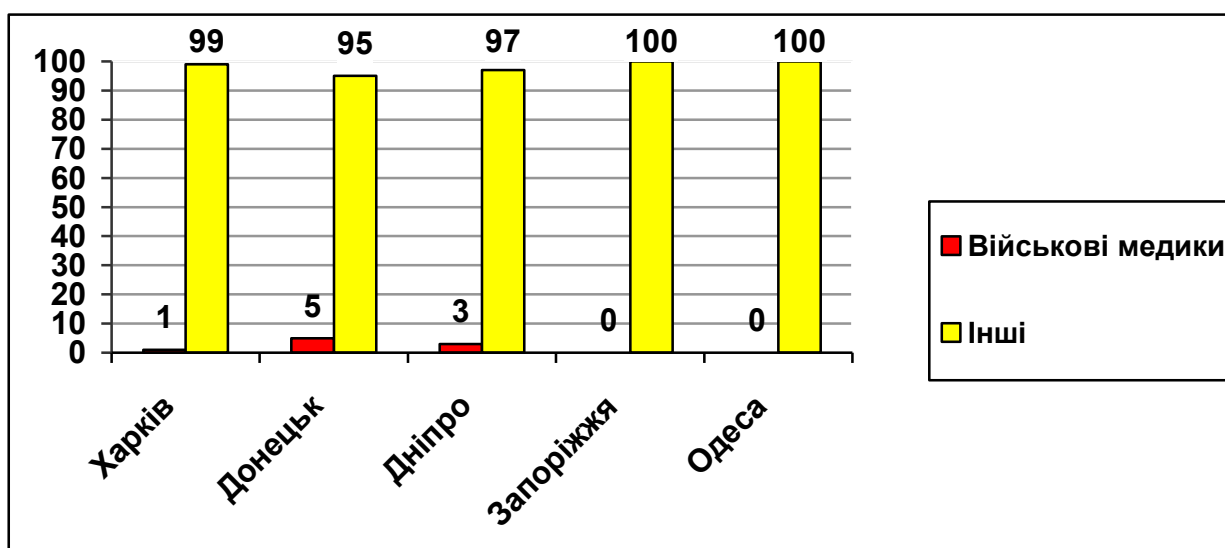
Додаток Ц

Співвідношення образів воїнів-залізничників та воїнів-автомобілістів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Ш

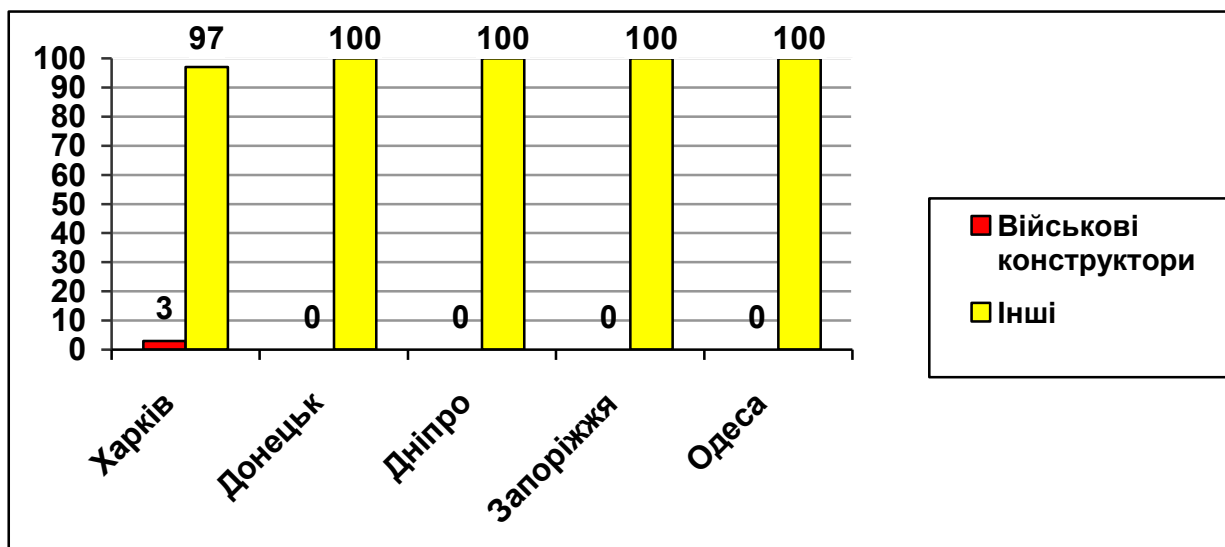
Співвідношення образів військових медиків на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Щ

Співвідношення образів військових конструкторів на «місцях пам'яті»

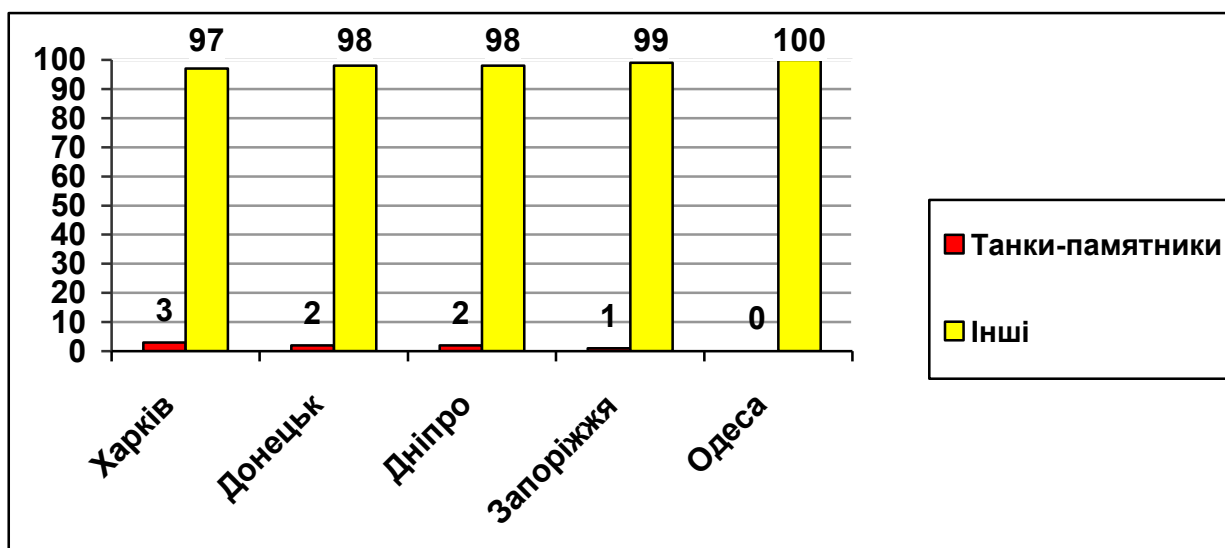
Харькова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Ю

Співвідношення образів танків-пам'ятників на «місцях пам'яті»

Харькова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Я

Співвідношення образів спецслужб (НКВС) на «місцях пам'яті»

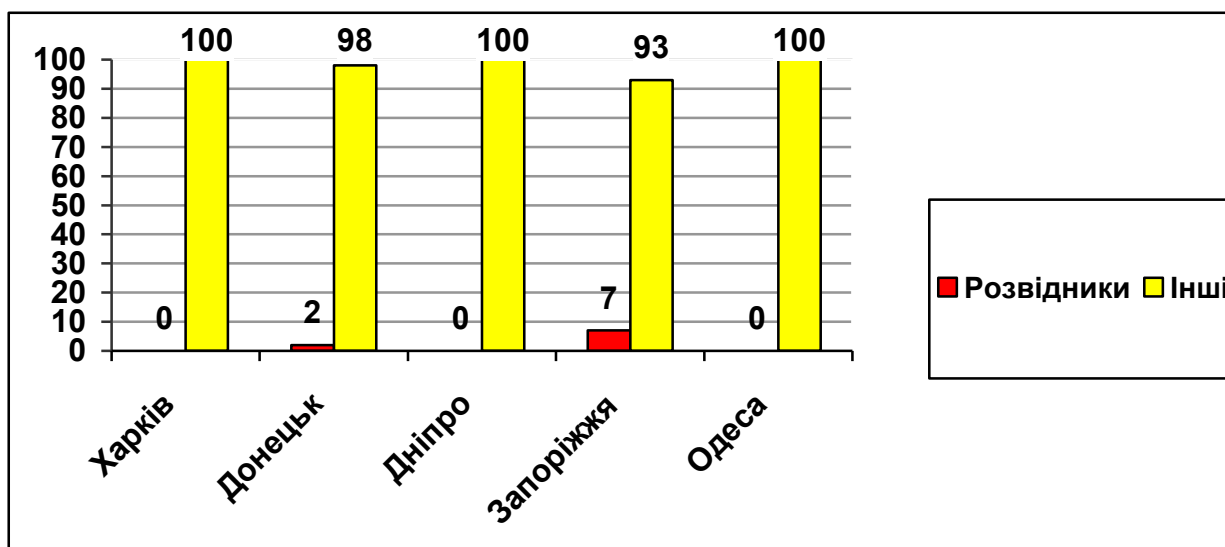
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток А 1

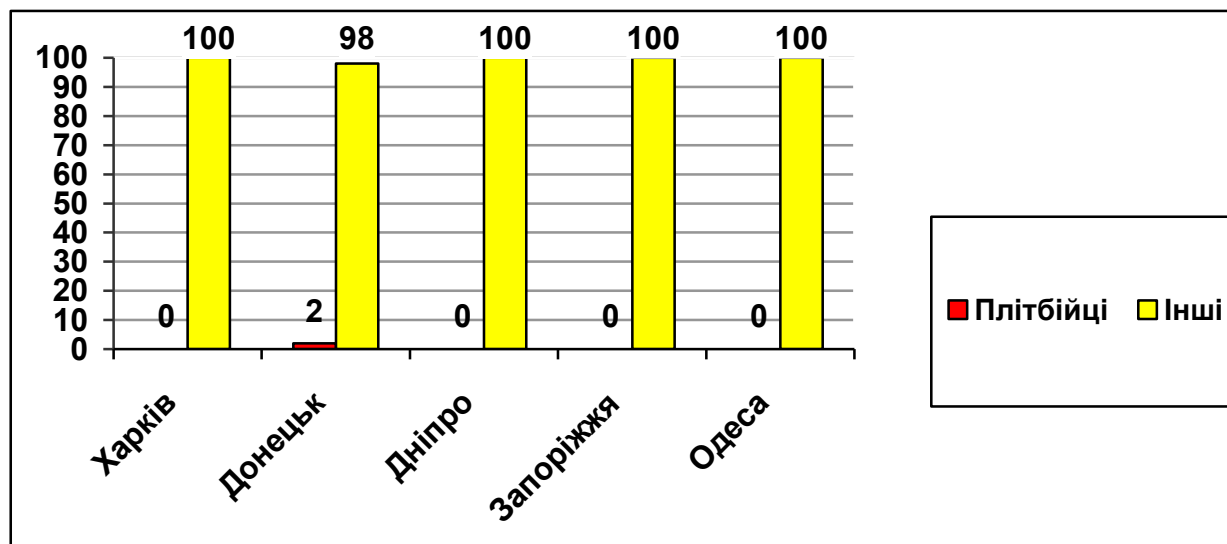
Співвідношення образів розвідників серед об'єктів топоніміки Харкова,

Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

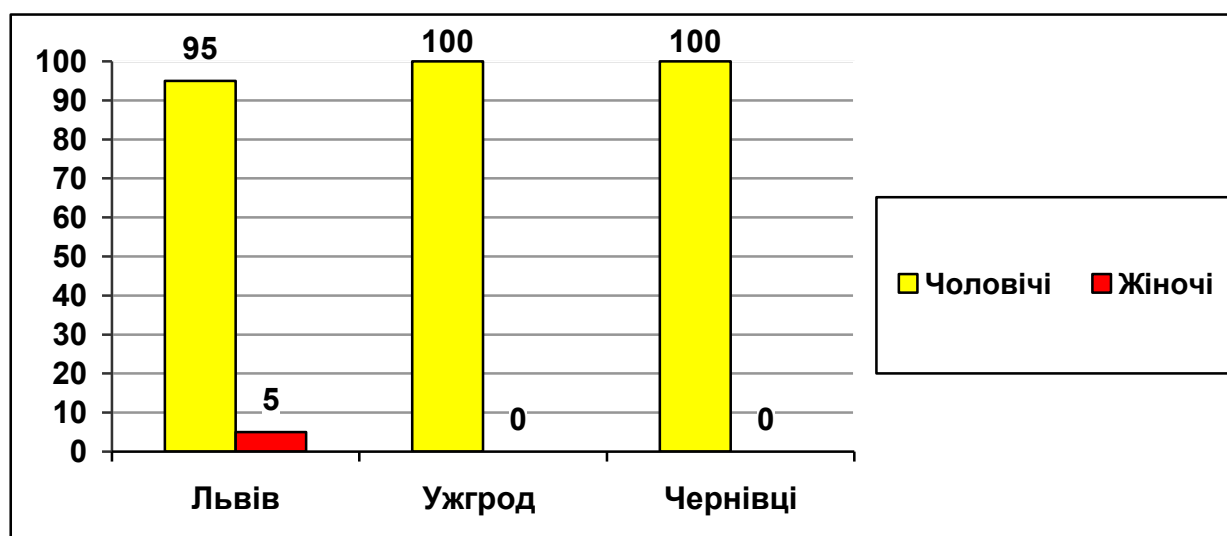
Додаток Б 1

Співвідношення образів Політбійців серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток В 1

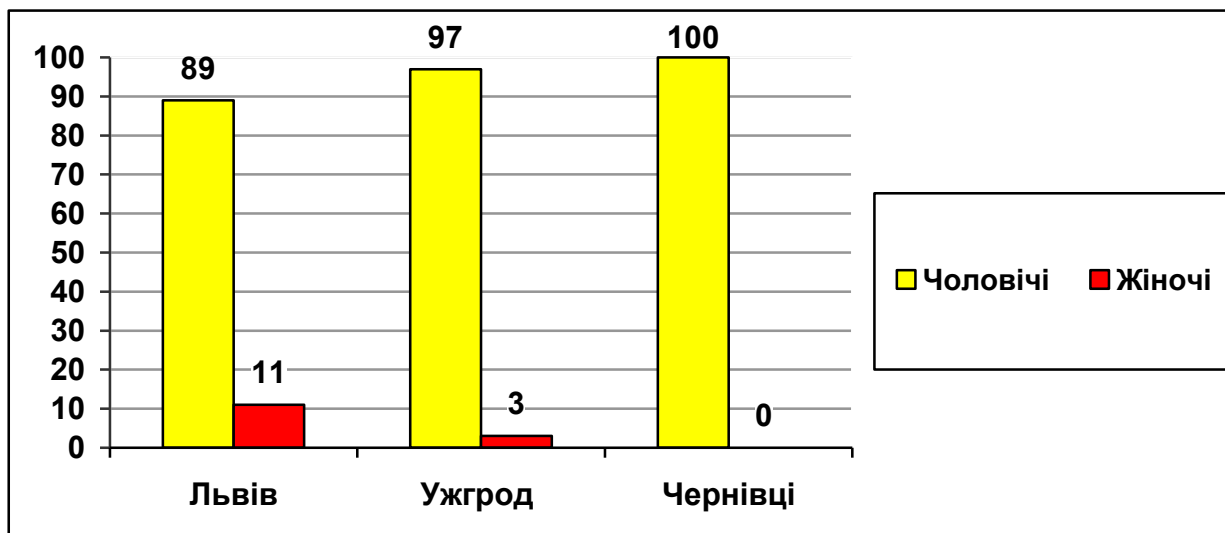
Співвідношення чоловічих та жіночих образів на «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р¹.

¹ Станом на 1991 р. у цих містах не було жодного жіночого образу.

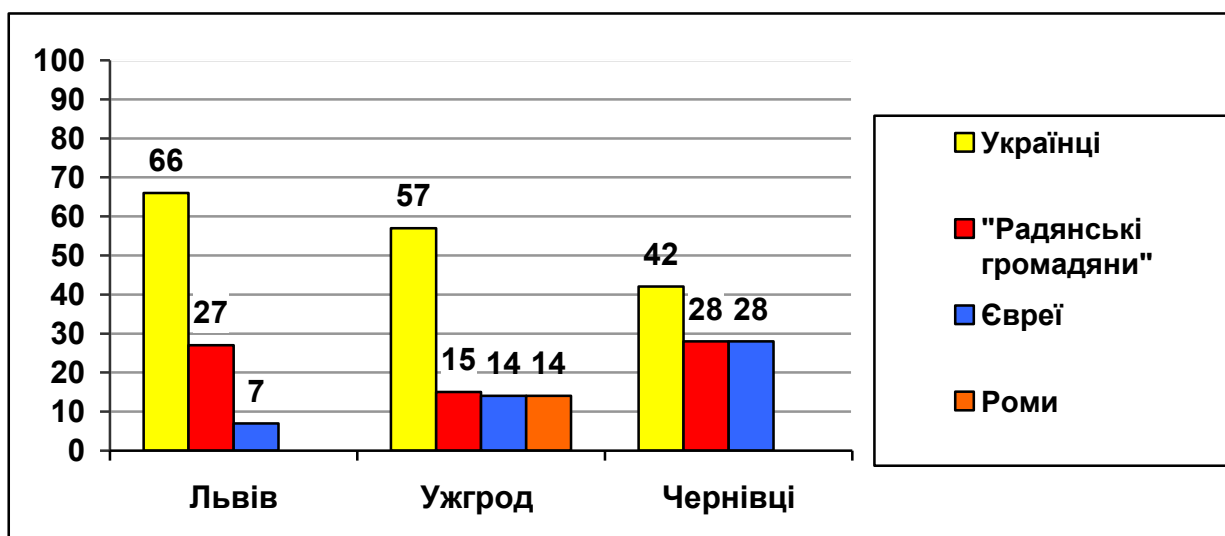
Додаток Г 1

Співвідношення чоловічих та жіночих образ образів серед об'єктів топоніміки Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р.

Додаток Д 1

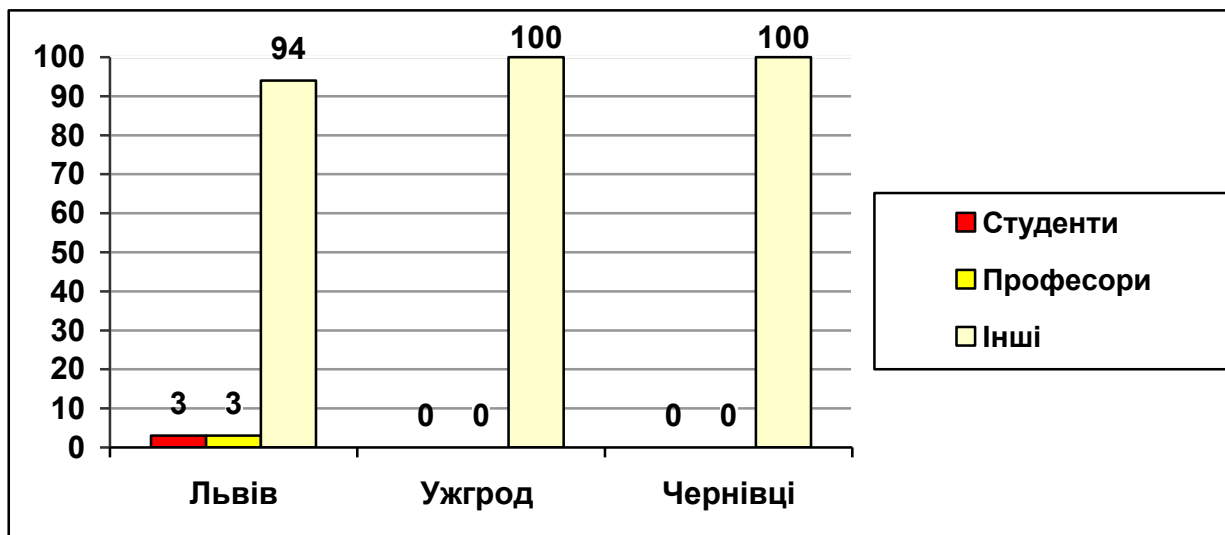
Співвідношення національних образів у «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р¹.

¹ Станом на 1991 р. усі образи представляли лише «радянські громадяни».

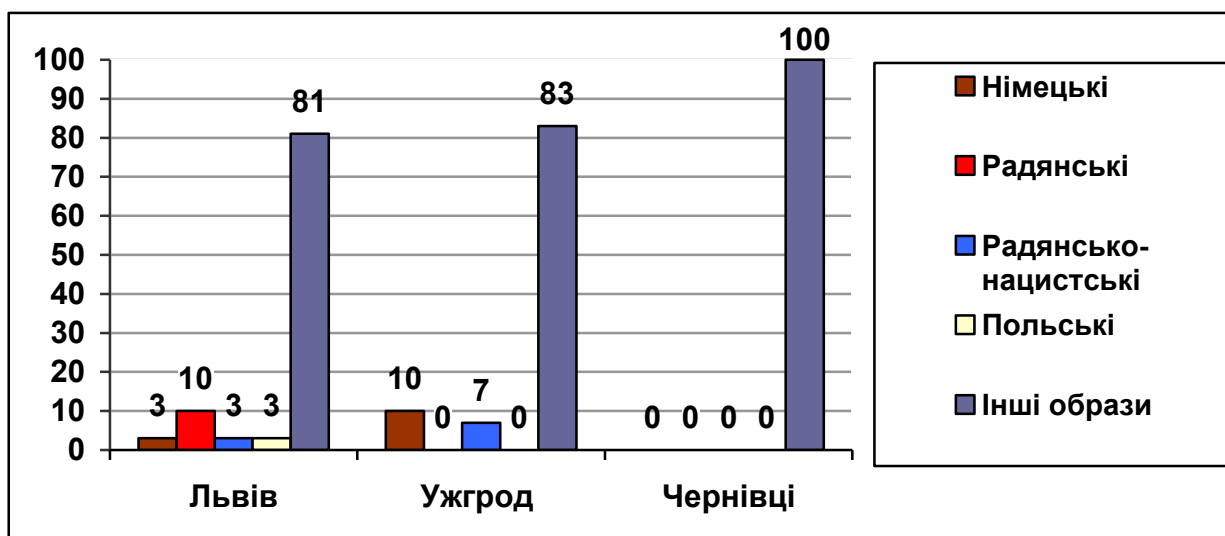
Додаток Ж 1

Співвідношення студентських та професорських образів у «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р.

Додаток З 1

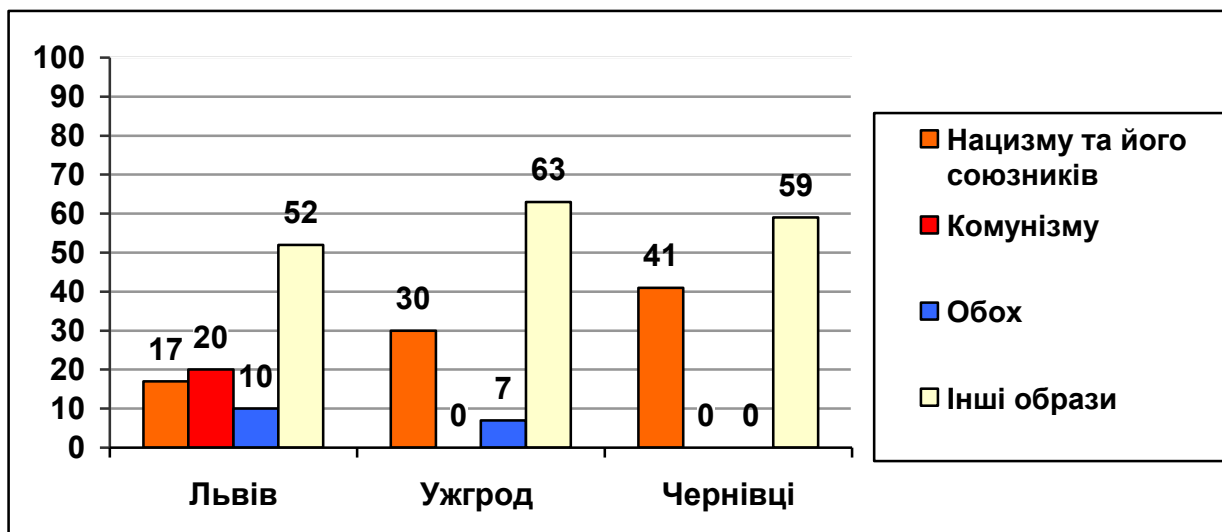
Співвідношення образів німецьких/радянських концтаборів/тюрем на «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р¹.

¹ За радянських часів був лише один образ в Ужгороді.

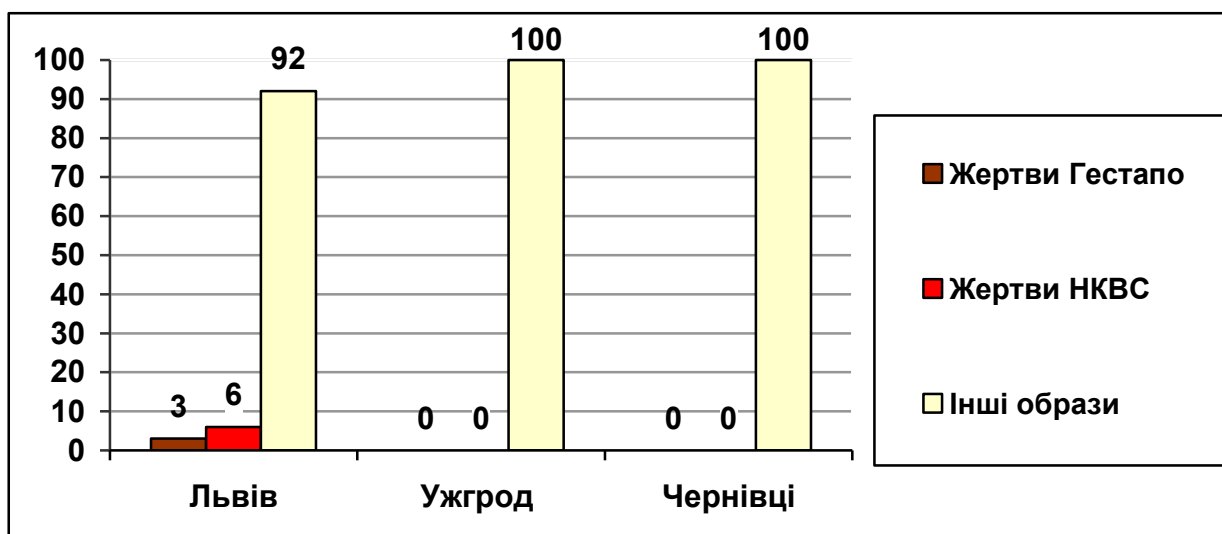
Додаток И 1

Співвідношення образів жертв нацизму та комунізму на «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р

Додаток К 1

Співвідношення образів жертв спецслужб на «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р¹.

¹ За радянських часів був лише один образ в Ужгороді.

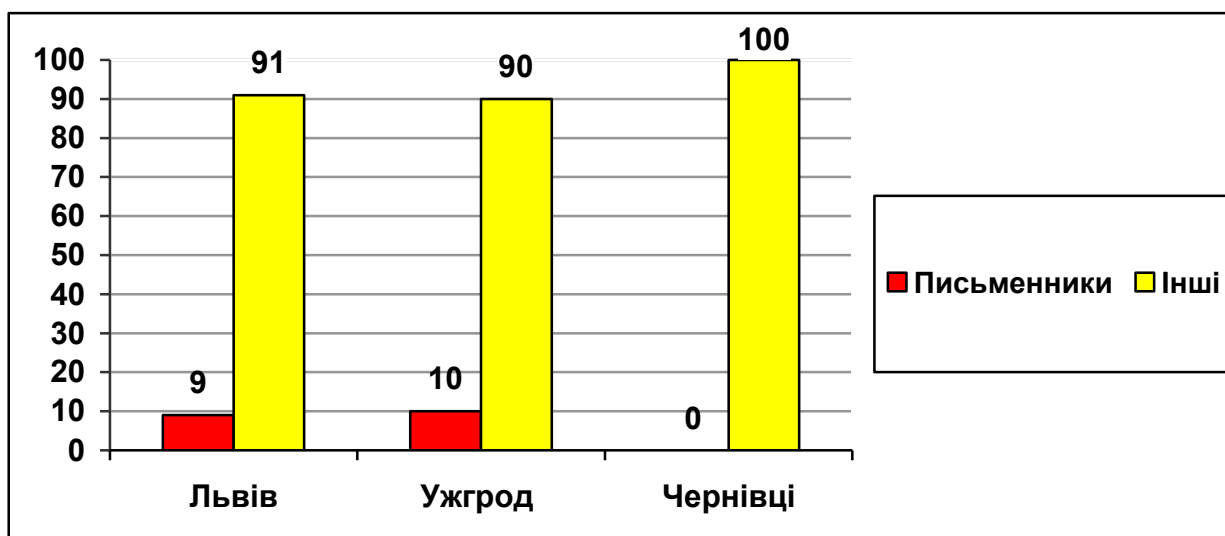
Додаток Л 1

Співвідношення образів жертв спецслужб на «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р.

Додаток М 1

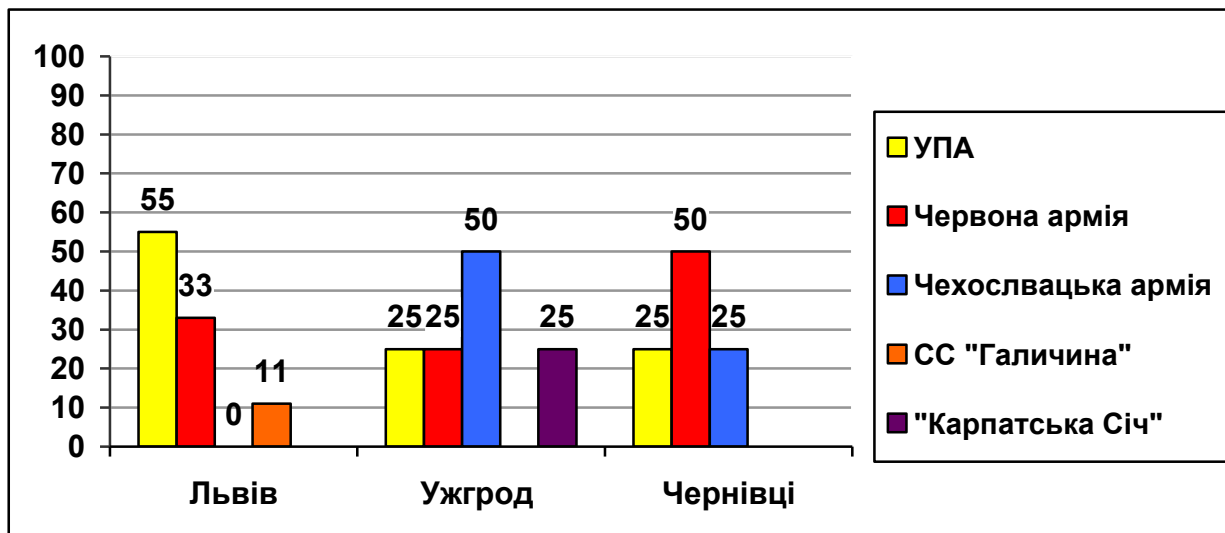
Співвідношення образів письменників на «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р¹.

¹ У 1991 р. образи письменників у Львові склали 14 %. Їх частка зменшилася через демонтаж образів радянських письменників.

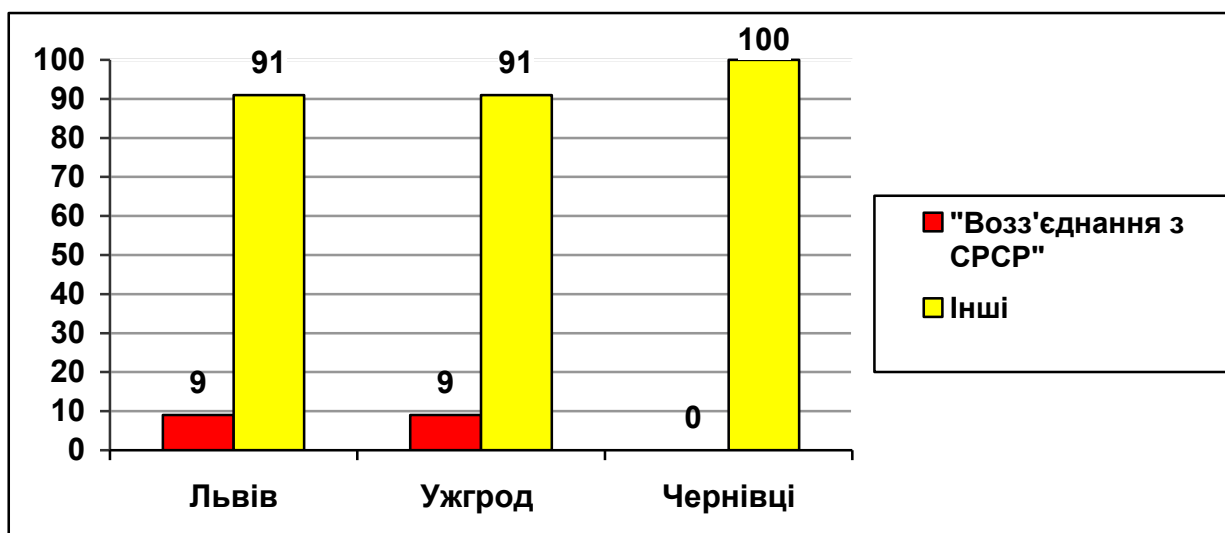
Додаток Н 1

Співвідношення образів військових формувань у «місцях пам'яті»
Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р¹.

Додаток П 1

Співвідношення образів на честь «возз'єднання з СРСР» на «місцях
пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 1991 р².

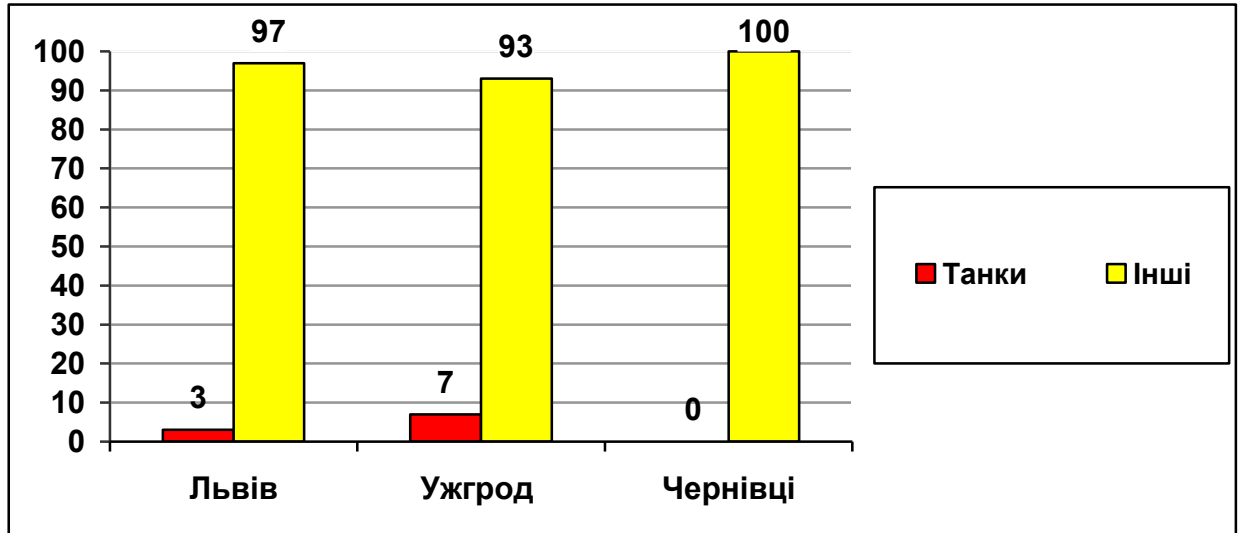

¹ Армія Чехословаччини представлена різноманітними військовими формуваннями Чехословаччини, переважно комуністичними та прорадянськими. Попри це вони не зазнавали знесення та декомунізації, у порівнянні з образами Червоної армії.

² У 1990-х рр. усі вони зазнали демонтажу

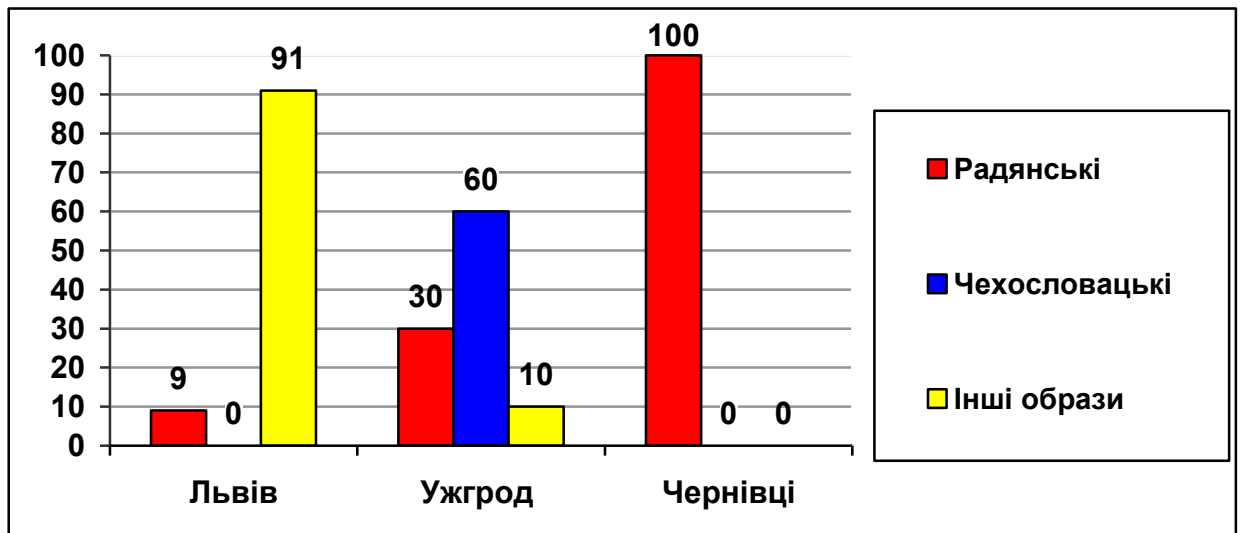
Додаток Р 1

Співвідношення образів танків-пам'ятників на «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 1991 р¹.

Додаток С 1

Співвідношення образів військових командирів на «місцях пам'яті» Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 1991 р².

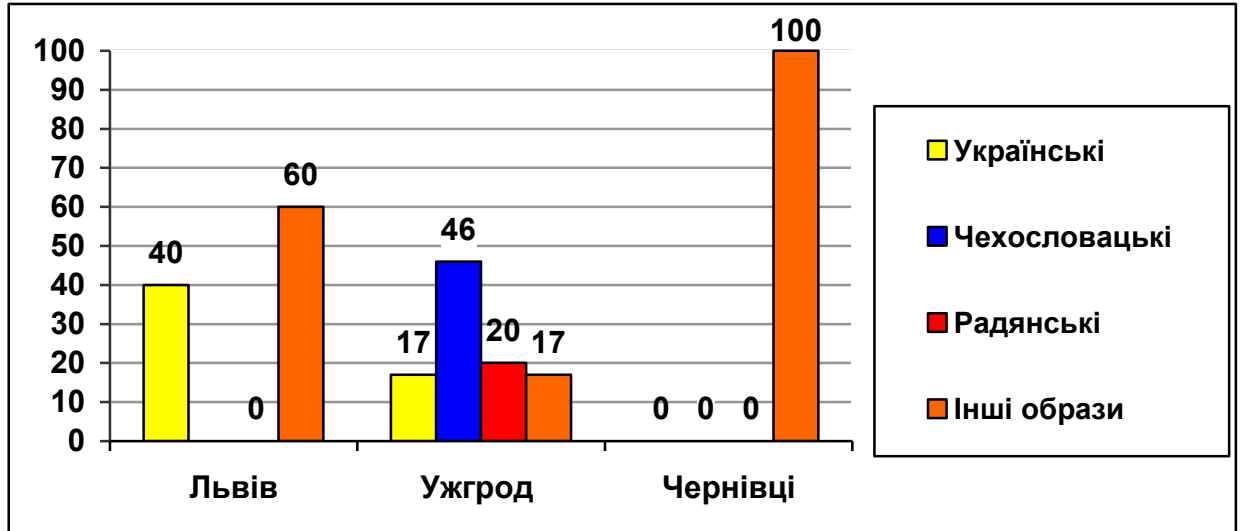

¹ Станом на 2024 р. усі вони були демонтовані.

² Чехословацькі представлені різноманітними підпільниками та військовими діячами, переважно комуністичними/прорадянськими.

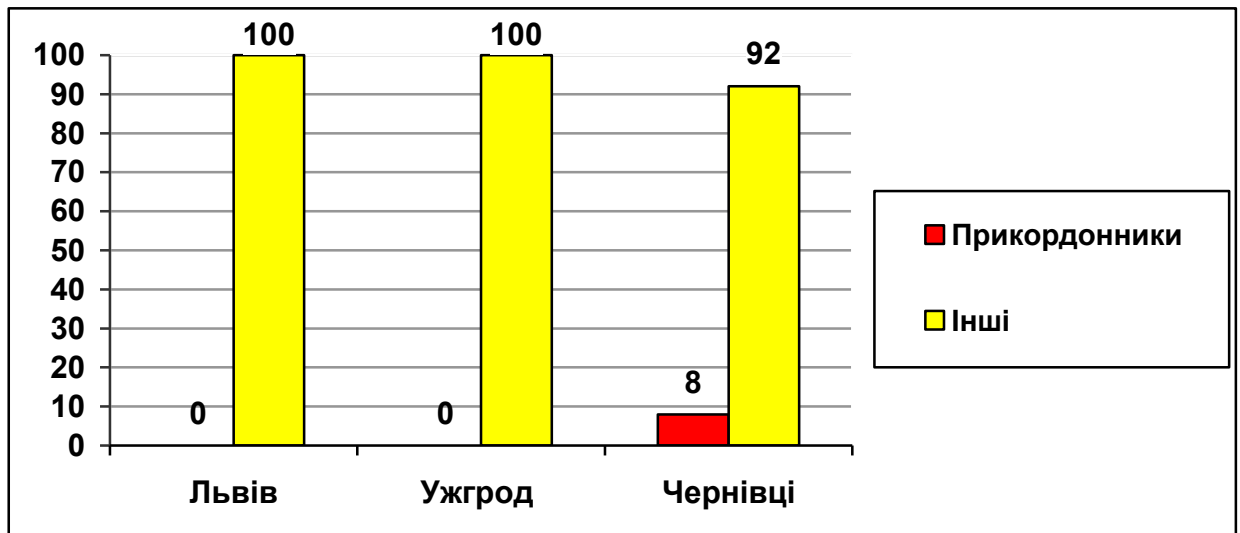
Додаток Т 1

Співвідношення образів військових командирів на «місцях пам'яті»
Львова, Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р¹.

Додаток Ц 1

Співвідношення образів прикордонників на «місцях пам'яті» Львова,
Ужгорода та Чернівців станом на 2024 р.

¹ Під українськими військовими діячами та командирами маються на увазі очільників визвольних рухів (УПА, ОУН, «Карпатська Січ» та ін.)